MUISTSE EESTI LINNUSED

MUISTSE EESTI LINNUSED

Klišeed ja tahvlid — O.-Ü. „Ilutrükk“, Tartu.

Paber — A./S. „Tallinna Paberivabrik E. J. Johanson“, Tallinn.

Trükk — O.-Ü. „K. Mattieseni trükikoda“, Tartu.

2

Tartu Ülikooli
Raamatukogu

199542

S I S U K O R D

EESSÕNAKS 7
Toimetaja

MUISTSE EESTI LINNUSED 9
H. Moora

ASVA LINNUS-ASULA 17
R. Indreko

IRU LINNAPÄRA 53
A. Vassar

PEEDU KERIKMÄGI 101
H. Moora

KUUSALU PAJULINN 121
M. Schmiedehelm

LÕHAVERE LINNAMÄGI 139
H. Moora ja O. Saadre

VÄRBOLA JAANILINN 183
E. Laid

E E S S Õ N A K S

See elav ja üldine osavõtt, mis meie muinaslinnuste uurimist on saatnud ja toetanud, on välja kutsunud ka käesoleva raamatu avaldamise. Senitehtud töö moodustab muidugi alles meie linnusteuurimise alguse. Sellest hoolimata oleme end pidanud kohustatuks juba olevaidki tulemusi avaldama, et selle lahendust nõudva rahvusliku uurimisülesande vastu tärganud laialdane huvi püsiks elavana, kasvaks ja ühtlasi saaks ka järjest teadlikumaks. Me kõik hindame oma vanu linnuseid. Milles nende väärtus õieti seisab, seda teame aga alles väga vähe. Siin püüabki meie raamat aidata sammu edasi, tahab anda ettekujutust sellest, mida need vanad mälestusmärgid aastasadade tagant suudavad jutustada, samal ajal tahab see aga ka näidata, missuguse töö ja milliste vahenditega neid püütakse kõnelema panna. Kirjutiste autorid arvasid neid ülesandeid kõige paremini täita võivat mitte värvirikaste fantaasiapiltide maalimisega uuritavaist linnustest, vaid nende kohta teaduslike nõuete kohaste, kuid siiski üldarusaadavate ülevaadete avaldamisega.

Esitades järgnevaid kirjutisi avalikkusele, tahame ühtlasi avaldada sügavat tänu kõigile, kes meie linnuste uurimist on hinnanud ja edendanud. Meil on eriline heameel siin kõige esmalt tõsise tänuga nimetada võida meie riigi esimest kodanikku Härra Vabariigi Presidenti K. Pätsi, kelle korduvate toetuste varal on teostunud suur osa Iru ja Lõhavere kaevamistest. Samuti kuulub meie tänu Härra Haridusminister kolonel A. Jaaksonile, kes meie tööd mõjuvõimsalt on soodustanud. Elavat osavõttu linnuste uurimisest on osutanud ka Härra Majandusminister L. Sepp, kelle toetuseta poleks võinud käesolev väljaannegi ilmuda.

Rõõmustavalt on linnuste kaevamistöid heatahtlikult soodustanud ka paljud eraasutised ja -isikud. Haridusministeeriumi ja Tallinna ERK-i kaudu või otseselt Ülikooli Arheoloogia Kabinetile on seks andnud suuremaid toetusi: Balti

Puuvilla Vabrik, A-Ü. Eesti Kiviõli, Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisus, Pikalaenu Pank, A-S. O. Kilgas, Eesti Rahvapank, A-S. Vennad Tofer, Sukatööstus „Cotton", Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, K-Ü. Mineraal, A-S. Rauaniit, Kirjastus „Orion" (D. Koppel), Eesti Maapank, Karjakeskühisus, H. Rõivas, O-Ü. Rõivas ja Poleschuk, Tartu Pank, Kaubandus-Tööstuskoda ja Mööblitööstus „Merkur". Peale selle on toetusi andnud veel hulk asutisi ja isikuid, kelle kõigi loendamist aga kahjuks ruum ei luba. Eratoetused on kasutatud peamiselt kaevamisteks Irus, väheses osas ka Lõhaveres.

Tänu pälvivad ka kaevamistöist osavõtnud sajad abilised, õpetajad, üliõpilased, kooliõpilased ja teised töömehed ja -naised.

Linnuste ja nende ümbruse plaanistamisel on meile abiks olnud mag. A. Laasi. Kaartide, plaanide ja muude joonistuste trükiks ettevalmistamise töö on kannatlikkuse ja osavusega teinud hr. A. Mora, N. Jasnetski ja S. Kaart, päevapildid — hr. E. Selleke. Ainese läbitöötamisel on meid suure vastutulelikkusega abistanud paljud erialade uurimisasutised ja asjatundjad, kelle nimed lugejad leiavad üksikuis ülevaateis. Kõigi kirjutiste võimaliku keelelise ühtlustamise eest on hoolitsenud nii käsikirjas kui korrektuuris hr. M. Lepik.

Raamatu trükitehnika on tunnistuseks O/Ü. K. Mattiesen'i trükikoja ja „Ilutrüki" tsinkograafia ning kivitrükikoja võimetest ja hoolsusest.

Kõigi kaasautorite nimel

TOIMETAJA.

MUISTSE EESTI LINNUSED

Eesti ja liivi muinaslinnused on kõige suuremaiks ja võimsamaiks mälestusmärkideks, mis on järele jätnud läänemere-soome hõimude esiaeg. Nad on alati eriliselt köitnud ajalooharrastajate tähelepanu. Juba alates 18. sajandist, kui muid muistiseid alles vaevalt osati hinnata, on hakatud neist valmistama kirjeldusi ja plaane. Möödunud sajandil sihikindlama muinasaja uurimise tekkides pühendati linnuseile üha kasvavat huvi ja siin-seal on neid ka juba kaevatud. Ulatuslikumad kaevamised käisid aga tolle aja enamikus asjaarmastajaile uurijaile suurte kulude tõttu üle jõu. Eesti iseseisvusaja algaastailgi, kui meil juba ülikool ja riik olid võtnud muinasaja uurimise oma hoole alla, pidime edasi piirduma linnuste välise kirjeldamisega ja ainult mõne katsekaevamisega [1]. Alles kõige viimastel aastatel oleme, tänu üldisele suurele ajalooliste huvide elavnemisele, jõudnud oma ammuste soovide täitumiseni ja võinud hakata avama nende meie kauge mineviku suurehitiste rikkalikku arhiivi. Järgnevas esitatakse reas kirjutistes läbitöötatult kolme aasta kaevamiste tagajärgi. Käesolevate sissejuhatavate ridade ülesandeks pole mitte kõigi allpoolkirjeldatud töösaavutiste kokkuvõtmisega lugeja vabastamine üksikkirjutistesse süvenemise vaevast, vaid nende eesmärgiks on järgnevaid ülevaateid võimalust mööda ühisele, laiemale taustale seada.

Linnused on otseses ühenduses meie muistse põllunduse ja talupojaühiskonna tekkimise ja arenguga. Seda kinnitab kas või ainult pilk nende levikukaardile joon. 2, millest ilmneb, et vanade linnuste suur enamik esineb meie maa põllunduslikult harimis- ja asustamiskõlvulisemais osades. Suured soodealad Pärnumaal ja Virumaal ei tunne linnuseid. Meie maa varaseimad, küttimisest ja kalastusest elatuvad, aasta- ja saagiaegade järgi poolrändavalt elavad, kindlama kodupaigata asukad ei ehitanud kindlustisi. Need tekkisid alles tuhande aasta ümber enne Kristust, sedamööda kuidas põllundus tõusis kandvaks elatumisalaks. Maa saades rahvale peamiseks toitjaks, omandas see temale ka hoopis uue väärtuse.

Jäädes püsivalt oma maalapile elama, talletades sellesse harimise ja parandamisega paljude sugupõlvede jooksul oma töö- ja jõukapitali, sai elanikule ta maa uueks suureks varaks. Asudes paiksalt ühes kohas, ehitades sinna mitte enam kergeid ajutisi ulualuseid, vaid tugevaid, jäävaid hooneid, mida koos maaga püüti laiendada ja rikastada, sai inimesele ta kodu ja kodukoht uue mõiste ja sisu. Vajadusest kaitsta oma kodu ja oma maad, hoida oma õigusi ja vabadusi, säilitada enda ja oma esivanemate poolt saavutatud vara ja väärtusi ka järeltulijaile — kasvasidki välja linnused.

Esimesed linnused kandsid teist iseloomu kui hilisemad, olles nimelt kindlustatud asulaiks, küladeks, nagu üht niisugust esindab Pöidel Asva ja teist Tallinna ligidal asetseva Iru vanim kiht. Asulapaigaks on kummalgi pool valitud looduslikult raskesti ligipäästavad kõrged kohad. Asvas on asumisala kaitstud veel nõlvade järsendamise ja valli ning puuseinte ehitamisega. Säärases varjatud külas elas — harides ümberkaudset põldu, söötes ümbruse rohumail oma karja ja ühiselt end kaitstes — algselt tavalisesti üheskoos mõni sugukond. Laialdasema ja stabiilsema ühiskonnakorralduse puududes, oli noil kaugeil aegadel elamine niisuguseis „sugukonnalinnuseis" loomulik. Üksik sugu- või külakond ei jõudnud aga muidugi enda, mitte harva üsna suure asula ümber ehitada kuigi tugevaid kindlustisi ja seepärast on neist varasemaist linnustest järel võrdlemisi nõrgad jäljed. Asvas ei suutnud pealiskaudselt enam asjatundjagi silm otsustada, et seal kunagi on seisnud kindlustis. Ja Irus saadi alles pikema ettevaatliku tööga nooremate kihtide all kindlaks teha kohal olnud vanima asula jäänused. On siiski huvitav, et meie rahvatraditsioon veel mäletab mõnd neist kõige vanemaist linnuseist. Asva küla juures olev, viimse eelkristliku aastatuhande algupoolel tarvituselevõetud ja mõned sajandid pärast meie ajaarvutuse algust mahajäetud kindlustatud asulapaik kannab „Linnamäe põllu" nime. Kuna seal, nagu öeldud, maapinnal enam mingeid kindlustise, „linnamäe", jälgi pole näha, võib see nimetus põhineda ainuüksi põlvest põlve edasikandunud pärimusel. Siin ulatub seega rahvamälu ligikaudu üle kahe aastatuhande tagasi. Seda pole suutnud kustutada elanike muutused, ei sõdade- ega katkuajad. See on kõige vanem siiani kindlakstehtud rahvatraditsiooni ulatus meil ja sel on tähtsust meie maa asustuse pidevuse näitajana.

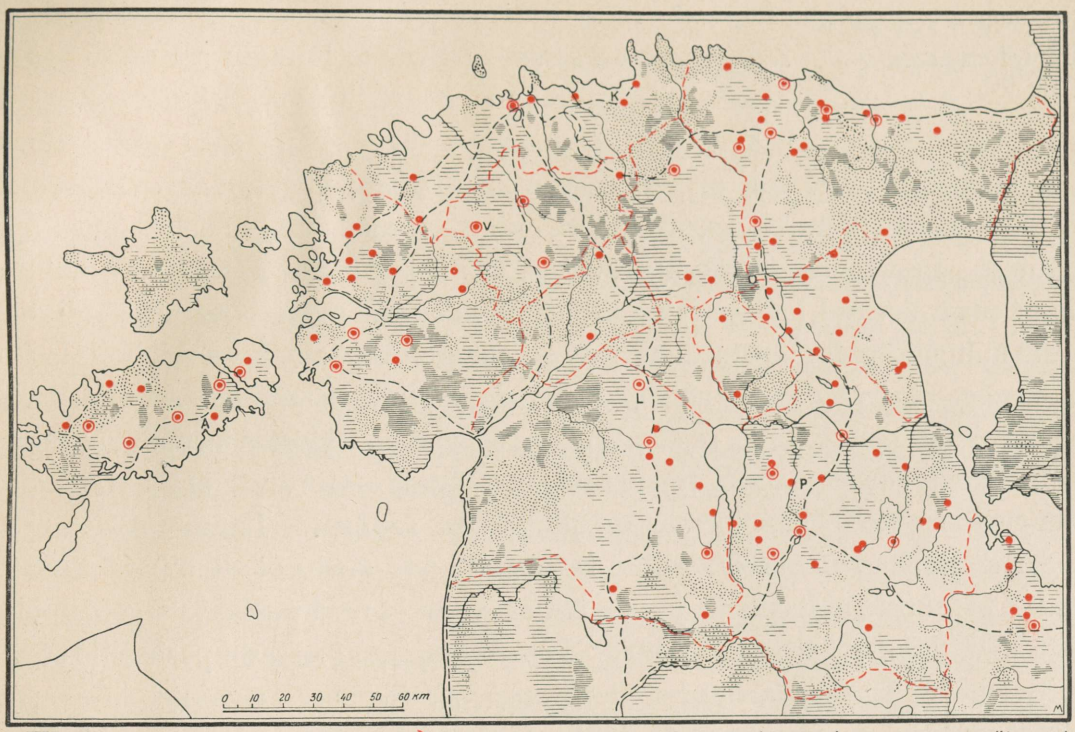

Joon. 2. Eesti muinaslinnuste levik. E. Laiu järgi.

Aegamööda kasvas üldine julgeolek ühenduses ühiskondliku korra arenguga. Ühiskondlik-riiklik korraldus haaras kindlakujulise võrguna maad, samuti stabiliseerusid sellekohaste kokkulepete kaudu suhted naabritega. Ühtlasi suuremate ühiskondlikkude ühikute koondudes, ei läinud enam sõtta mõne külakonna salgad, vaid suuremad rühmitused. Neile ei suutnud aga nõrgalt kaitstud külakonnalinnused enam edukalt vastu panna. Kõige selle tõttu saabus aeg, kus asumine lahtiseis, kaitseta külis oli üldise julgeoleku arenedes küllalt ohutu, kuna aga vaenulise väe ilmudes linnusküladki ei pakkunud vajalist turva. Siitpeale said linnused vaid sõjaaegseiks kaitsepaikadeks, kuhu ainult vaenlase ähvardades mindi oma varaga varju. Puhtsõjaliste kindlustistena ehitatavaid ja ülalpeetavaid linnuseid ei püstitanud enam üksikud sugu- või külakonnad, vaid neid ehitasid, hoidsid korras ja kasutasid suuremad ühikud, mitme küla koondised, saraskonnad

või isegi saraskondade rühmad. Et seda linnuste arengujärku kuidagi lühemalt ära tähendada, võiks seda nimetada saraskondlikkude linnuste astmeks.

Endiseist nõrgalt varustatud asulalinnuseist ehitati mõned, nagu Iru, tugevamaks, teised, nagu näit. Asva, jäeti aga hoopis maha. Millal meil algab saraskondlikkude linnuste aeg, on veel selgumata. Üldiselt ootaks, Eesti asustusolude ja ühiskondliku kultuuri arenemiskäiku silmas pidades, seda algavat meie ajaarvutuse algsajandeil. Peab aga ütlema, et nii Eestis kui Lätiski, kus muinaslinnu enam uuritud kui meil, on esimesed sajandid peale Kristuse sündi linnuste kultuurkihtides ootamata nõrgalt esindatud, mispärast me nende tolleaegset palet alles väga vähe tunneme. Enamik senituntud saraskondlikke linnuseid näikse olevat rajatud 5.—6. sajandil p. Kr. Sel ajal on tekkinud ka tüüpiline saraskonnalinnus Peedul, samuti Iru pärislinnus, kuigi viimane omas hilisemas arenguastmes seisab juba üleminekul järgnevate, suuremate linnuste rühma.

Saraskondlikud linnused kerkisid kohtadele, mis looduslikult sobisid tugevamate kindlustiste ehitamiseks ja mis ühtlasi vastasid neid püstitavate ja ülalpidavate alade ühiseile kaitsetarvidustele. Nende asupaiga määrasid peale selle otsese kaitsesobivuse ka laialdasemad strateegilised vaatekohad. Esijoones näikse neid olevat ehitatud suuremate teede äärde, eriti teede sõlme- ja lähtekohtadesse, kuhu koondus elavam liiklemine ja kuhu loodusolude sunnil kõige sagedamini põikas vaenlanegi. Iru linnusel on kaevamised teinud tõenäoseks, et seal vana tee käis läbi otse kindlustise jalalt. Püüet valitseda teid on konstateeritud ka läti, slaavi jt. linnuste asukohtade analüüsimisel. Tihedama liiklemise koonduskohtades asetsesid tavalisesti ka kauplemispaigad, laada- või turukohad, mere ääres ühtusid need sadamakohtadega. Neissamus paigus peeti seoses majanduslikkude kogunemistega ka poliitilisi nõupidamisi, rahvakoosolekuid ja usundilisi talitusi. Seega kujunesid muistsete linnuste juurde tavalisesti peale majandusliku keskkoha ka oma piirkonna poliitilise ja usundilise elu sõlmekohad. Nende vahekordade lähemaks selgitamiseks oleks aga veel vaja linnuste ümbruses senisest enam korraldada vanade pühapaikade, hiite, ohvrikivide ja -vete otsinguid.

Ajutiste varjupaikadena näikse selle astme linnused sageli olevat kaunis väikesed. Nii pole näit. Peedu, algselt ka Iru linnuse pindala kuigi suur. Ka on nende kindlustised, olgugi alati märgatavad, siiski hilisematega võrreldes alles nõrgad. Irus olid need moodustatud madalavõitu kivist ja puust vallist, mis

alguses esines ainult otstes ja hiljemini laiendati ka kardetavama küljeosa vastu. Mäepealse külje-äärtelt, kõrgemate nõlvade kohalt, pole seal aga üldse varustisi leitud. Sama võimalusega tuleb arvestada Peedul, kus puuehitiste jäljed ja puuvarustistel olnud kivide lasud puuduvad mäepealse kõige kõrgema kaguääre osas. Seda linnust on muidu kaitstud peamiselt kõrgendamise kaudu liiva pealekuhjamise teel; otste kaitseks on lõigatud ainult kraavid, kuna vallidest pole selgeid jälgi. Paistab, et kuigi selle astme linnused olid määratud sõjaaegseiks varjupaikadeks, neis siiski on olnud ka alatisi elanikke. Näit. on nii Irust kui Peedult leitud rauasulatamise räbu ja mitmeid tarbeesemeid, millede esinemist saab seletada ainult seal toimunud igapäevase rahuaja töö ja eluga. On mõeldav, et säärased leiud mõnel juhtumil pärinevad linnuses asunud valvemeeskonnalt, kes tegi mitmesuguseid käsitöid, — sest valveta võisid linnused vaevalt seista, — teisal võiksid niisugused leiud tunnistada mõnest linnuses elanud perest.

Aga needki linnused elati üle ega vastanud nad jäävalt kõigile kasvavatele vajadustele. Aegapidi toimus jõukuse suurem koondumine teatud tugevamate keskuste ümber, mis kas loomulikkude eelduste või muutuvate olukordade tõttu osutusid teistest paremais tingimusis olevaiks. Need elujõulisemad keskused tõmbasid oma huvide piirkonda kaugemategi, teise järgu keskkohtade rahva. Käsikäes majandusliku jõuga koondus reeglipäraselt ka poliitiline võim soodsamatesse keskustesse, teisal kiirendasid ühe kui teise koondumist ettevõtlikumad vanemad ja sugukonnad. Nõnda toimus üha edeneva ja eristuva ainelise ja ühiskondliku kultuuri arenguga ühine majanduslikkude kui ka poliitiliste ja viimastega seotud kaitsehuvide laialdasem keskendumine vähema arvu suuremate ja elujõulisemate sõlmede ümber. Järjest suuremate ühiskondlik-riiklikkude koondiste tekkimisel suurenesid nii meil kui naabreil ka sõjaväed. Ühtlasi täienesid relvad, sõdimis- ja piiramisoskus. See kõik viis olukorrani, kus senised linnused ei osutanud enam küllaldast sõjalist vastupanu. Olid jäänud nõrgaks nende varustised, ei jatkunud neid ülalpidavate vähemate alade poolt ka neile kaitsjaid.

Paistab, et meie maal kirjeldatud suunas toimunud tunduvad jõu- ja jõukusevahekordade ümberasetused olid põhjuseks, miks eriti 1000. a. paiku p. Kr. võib märgata muudatusi linnuste arvus ja suuruses. Osa seniseist läbi sajandite tarvitusel olnud linnuseist jäetakse maha, samal ajal on märgata mõnede tunduvalt tugevamate tekkimist või seniste tugevamaksehitamist. Aastatuhande vahetusel

jäetakse maha Iru linnus, mille osa ülemineku põhjust suurema ja kesksema Lindanisa (Tallinna) kätte on püütud valgustada allpool vastavas kirjutises. Samal ajal langeb tarvituselt ära Peedu, samuti selle lähedal olev Alt-Laari linnamägi. Mõlema järglaseks saab viimaksnimetatud linnuse külje alla rajatud Erumäe kants. Seni lähemalt uuritud linnuseist tekib Lõhavere Linnamägi alles 12. sajandi lõpp-poolel ja Varbola vist mitte väga palju varemini. Käesoleva aastatuhande algupoolel tohiksid olla välja kujunenud meie muudki suurlinnused, nagu Viljandi, Tartu, Toolse, Saaremaa suured ringvallid jt. Nende linnuste ümber koondusid ja pidasid neid ülal mitte enam kohalikud saraskondade rühmad, vaid ulatuslikumad ühikud, kihelkonnad ja mõnikord vahest veel suuremad alad. Seepärast võiks neid nimetada „kihelkonna-" või ka „maalinnuseiks", saarlaste poolt oma suurlinnuste kohta tarvitatud „maalinna" eeskujul. Näib, et esiajaloolise aja lõpul vähemad linnused olid kaotanud oma tähtsuse. Läti Henriku järgi on tema päevil võideldud peaaegu ainult veel maalinnuste ümber. Uhe või paari langemisega neist on otsustatud ikka ka kogu vastava maakonna saatus. Näit. on Tartu ja Otepää vallutamine määrav Ugandile, Viljandi ja Lõhavere — Sakalale jne.

Maalinnusedki polnud kõik oma asendilt ja tähtsuselt võrdsed. Mõned neist, nagu Viljandi, Tartu, Lindanisa, asetsedes vahetult suuremail liiklussoontel, lõikasid oma asukoha soodsusest mitmekülgset kasu. Nende külje all olevais külades harrastati suuremal määral kauplemist ja käsitööd, koondades sellega siia vara ja jõukust. Mõnede leidude tunnistusel paistab sageli sepa- ja muud käsitööd tehtud olevat otse linnuse enda elanikkude poolt. On võimalik, et neis suurlinnuseis või nende külje all asetsevas külas elas ka vastava piirkonna vanem. Nõnda said need linnused ise otseselt ka poliitilise ja edasi ka usundilise elu keskkohtadeks. Niisuguseist linnustest kujunesidki koos nende juures olevate asulatega meie ajaloolise aja alevid ja linnad. Teised maalinnused, nagu näit. Lõhavere, olles looduslikel põhjustel rajatud teedest mõnevõrra kõrvale, piiratud sooga või muu asumiskõlbmatu alaga, võimaldasid ainult kindlustises endas asuda kas valvel või vähearvulisil elanikel ja omasid seetõttu ühekülgsemalt puhtsõjalist iseloomu ja tähtsust. Läti Henriku kroonikast järgneb, et ka Lõhavere vanem Lembitu elas mõnevõrra linnusest eemal asetsevas külas.

Noorimate linnuste hulka kuulub ka Kuusalu Pajulinn. See kindlustis on püstitatud 1000. a. paiku p. Kr. ühte meie rannikuala jõukamasse keskusse, kus aga polnud looduslikult head kaitset pakkuvat kohta. Seepärast on siin kindlustis erandlikult rajatud madalikku, väikesesse sohu, pannes ilmsesti lootusi sellele, et viimane vajaliselt takistab ligipääsu. Olles püsinud lühemat aega, on see keskmise suurusega ringvall-linnus aga tules hukkunud ega pole enam tulnud uuendamisele. Vaevalt oli Kuusalu ümbrusel kaitsevajadus kadunud. Vist tuleb selle linnuse kiire mahajätmise põhjust otsida ebaõnnestunud kohavalikus. Kui meie päevil mõnigi üritus halvastikavandatuna äpardub, miks ei võinud nõnda juhtuda muistegi!

Nagu vanemad vormid ikka mõnd aega on säilinud rööbiti uutega, on vist mõningaid nõrgemaid, kohaliku tähtsusega linnuseidki püsinud tugevamate ja kesksemate kõrval. Võib-olla hoidusid mõned neist alal üksikute jõukamate vanemate ja nende sugukondade „residentsidena". On tähelepandav, et rahvapärimus seob idapoolses Kesk-Eestis, kus leidub ainult vähemaid ja keskmisi linnuseid, mitmeid neist eesti muistsete ülimustega, „kalevistega", kutsudes neid „Kalevipoja-sängideks". Neist pole veel ühtki uuritud, kuid oleks mõeldav, et need või osa nendest on olnud teatud sugukondade või mõnest sugukonnast tõusnud vanemate kindlustised, mis vahest veel edasi kuni iseseisvusaja lõpuni seisid mõne „kalevise" linnusena. Nende küsimuste selgitamiseks kui ka üldse selguse saamiseks meie linnuste arenguastmete ja nende seose üle meie muistse riiklik-ühiskondliku korralduse kujunemisega oleks tarvis kaevata mitte ainult üksikuid, laiali üle maa leiduvaid, esindavamaid kindlustisi, vaid nende kõrval terveid vähemate ja suuremate linnuste kohalikke rühmi.

Juba praegugi ei tohiks olla kahtlust, et tugevad maalinnused tähistavad meie muistse ühiskondlik-riikliku elu suurema tihenemise piirkondi. Neid leiame ka vaid suuremais maakonnis. Kõige silmapaistvamalt on neid koos Saaremaal, mille elanikkude sihikindlad, kaugeleulatuvad üritused ei jäta kahtlust sealse rahva tihedast liitumisest ja koondatud juhtimisest. Edasi on suurlinnuseid Läänemaa keskosas, Lääne-Harjus, põhjarannikul, Lääne-Virus, Sakalas ja Ugandis. On märkimisväärne, et Kesk-Eesti väikemaakonnist, mis asusid kaitstult suuremate „selja taga", mõnest seni üldse pole teada linnuseid, teistes esineb ainult vähemaid, saraskondlike linnuste astmel olevaid kindlustisi (vrd. kaarti joon. 2).

Sellest tohiks järeldada, et samuti nagu nende väikemaakondade linnused esindavad vanemat arenemisastet, ka sealne ühiskondlik tihenemisprotsess oli astme võrra taga Eesti teiste, rohkem eksponeeritud maaosade omast. Siin avaldub kujukalt lähedane side välise hädaohu, kaitsevajadust kajastavate linnuste ja ühiskondlik-riikliku arenemisastme, s. o. rahvastiku tihedama liitumise vahel.

Tehes katset skitseerida eesti muistsete linnuste arengu äärjooni, jääme teadlikuks selles, et kõik esitatu on pigemini probleemide tõstatamiseks kui juba selgunud tõsiasjade esituseks. Meie teadmised oma linnustest on ühtekokku ikkagi veel liig napid selleks, et nende varal võiks sellest vanast elust, mille tunnistajaks nad on, juba anda mingit viimistletumat pilti. Küllap kulub veel mõne aastakümne tööd, enne kui sellele sihile jõuame rahuldavasse lähedusse. Esitatud võimalused aga näitavad, kui väga mitmetelt aladelt omaaegse elu niidid on kokku põimunud linnuste ümber ja kuidas ka senise lühiaegse süvenenuma uurimise tähelepanekud avardavad perspektiivi meie kodumaa kaugema mineviku mõistmiseks ja hindamiseks.

H. MOORA.

1 Linnuste kohta ilmunud kirjandusest mainitagu: *E. Laid* Eesti muinaslinnad (Tartus 1923); *sama* Uusi andmeid Eesti muinaslinnadest. Ajalooline Ajakiri 1933, nr. 1 (Tartus 1933); *sama* Linnuste osa Muinas-Eesti ühiskonnas. Sõdur 1937, nr. 1—4 (Tallinnas 1937). — Linnustekaart ühes nimestikuga avaldati 1936. a. Tartus Eesti Kirjanduse Seltsi poolt pealkirja all „Eesti muistse iseseisvuse-aja lõpul XIII saj.". Selle abil saab määrata ka enamiku joon. 2 märgitud linnnuseist.

ASVA LINNUS-ASULA

Üliõpilane O. Reis oli 1930. ja 1931. a. katseks kaevanud Pöidel Asva küla Tumma talu „Linnamäe põllul", et selgusele jõuda, kas on mingit põhja selle nimetusel. Ta leidis luust esemeid ja savinõude kilde, mis ta edasi andis Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabinetile. Viimase poolt tehti proovikaevamine 1934. a., kuna laiaulatuslikumad kaevamised võeti ette 1938. a. suvel. Kõigist kaevamistest kokku on saadud umbes 1 000 leidu, millede väärtust püüame järgnevas hinnata.

Saaremaal Pöide kihelkonna kagusopis, umbes 0,5 km ida pool Kuressaare suurteed, asub Asva küla, mille maade külge kuulub Tumma tl. nn. „Linnamäe põld". See väike põllutükk on muiste olnud linnus-asula aluseks. Koht asub otsmoreen-seljakul, ja omab siinkohal ida ja lääne poole võrdlemisi järsud kallakud (joon. 3), kuna nii põhja kui lõunasse laskuvad kalded pikaldaselt madalamale ümbritseva soo alale. Nagu selgub kaevamise-kirjeldusest, oli seljak linnus-asulaosas enne asustamist vähemjärskude küljeveerudega, asustamise kestel aga tõstis inimene selle ääri kunstlikult umb. 2 m võrra kõrgemaks, muutes ühtlasi kallakuid järsumaks (tahv. I). Kirjeldatud vallseljakut piiravad nii ühelt kui teiselt poolt madalad ja soised, õhukese turbakattega heinamaad. Need soised alad pole kuigi laialdased; nad lahutavad Asva küla linnusest umb. 120 m laiuselt ja lõpevad umb. 250 m ulatuses põhja poole kitsa sopina, kus vallseljak ühineb kõrgema alaga juba laiemas ulatuses. Lõunasuunas sama küla ja linnus-asula vaheline soo laieneb tunduvalt, ei ulatu aga ka kuigi kaugele, nagu kaardil joon. 4 näha. Idapoolsed soised alad jätkuvad juba laiemalt mere poole.

Vallseljak tõuseb ümbritsevast soost 4 m kõrgemale ja linnus-asula kohal kuni 5 m. Üldisest pikast seljakust on linnus-asula lõuna- ja põhjaotsast eralda-

Joon. 3. Asva linnus-asula loodest.

tud madalamate nõgudega, mis ei paku aga kunstlikult tehtud kraavide muljet, vaid näivad olevat looduslikult vete poolt moodustatud (tahv. I). Nii on linnuse pealispinna pikkus põhjast lõunasse 130 m ja ida-läänesuunas laius 47 m.

Kui pilku heita Asva ümbruskonna geoloogilisele arengule, siis leiame vanima piiri, millal linnuse asustamine sai võimalikuks. Pärast jääaega ujutasid mereveed suure osa Eesti alast üle. Tunduv osa meie mandrist ja meie saared on alles maa hilisema kerkimise tagajärjel merest esile tõusnud. Kaart joon. 4 kujutab seisundit, kus üle merepinna on tõusnud juba ka Asva linnus-asula seljak, kus aga seda ümbritsevaid soid kattis veel vesi. Tol ajal ulatus meri kõikidele aladele, mis olid madalamad kui 6,5 m, ning linnuse vallseljak tõusis 2—3 m üle meretaseme. Asva vallseljaku ja nüüdse küla vahel oli väike merelaht, mis tõenäoselt oli ida pool vallseljakut leviva lahtise merega ühenduses varemkirjeldatud madalate nõgude kaudu põhja- ja lõunaotsal ja mis eraldasid niiviisi linnuse väikeseks saareks (joon. 4 ja tahv. I).

Kogu maakerkimise kestel on mõned momendid jätnud maastikule tunduvaid jälgi rannamoodustiste näol. Üks tähtsamaid neist on Läänemere nn. Litoriina-ajajärgu suurima leviku rannajoon umb. 4. aastatuhandest e. Kr. Tolleaegsed veed ujutasid Ida-Saaremaal üle kõik 18—19 m kõrgusjoonest madala-

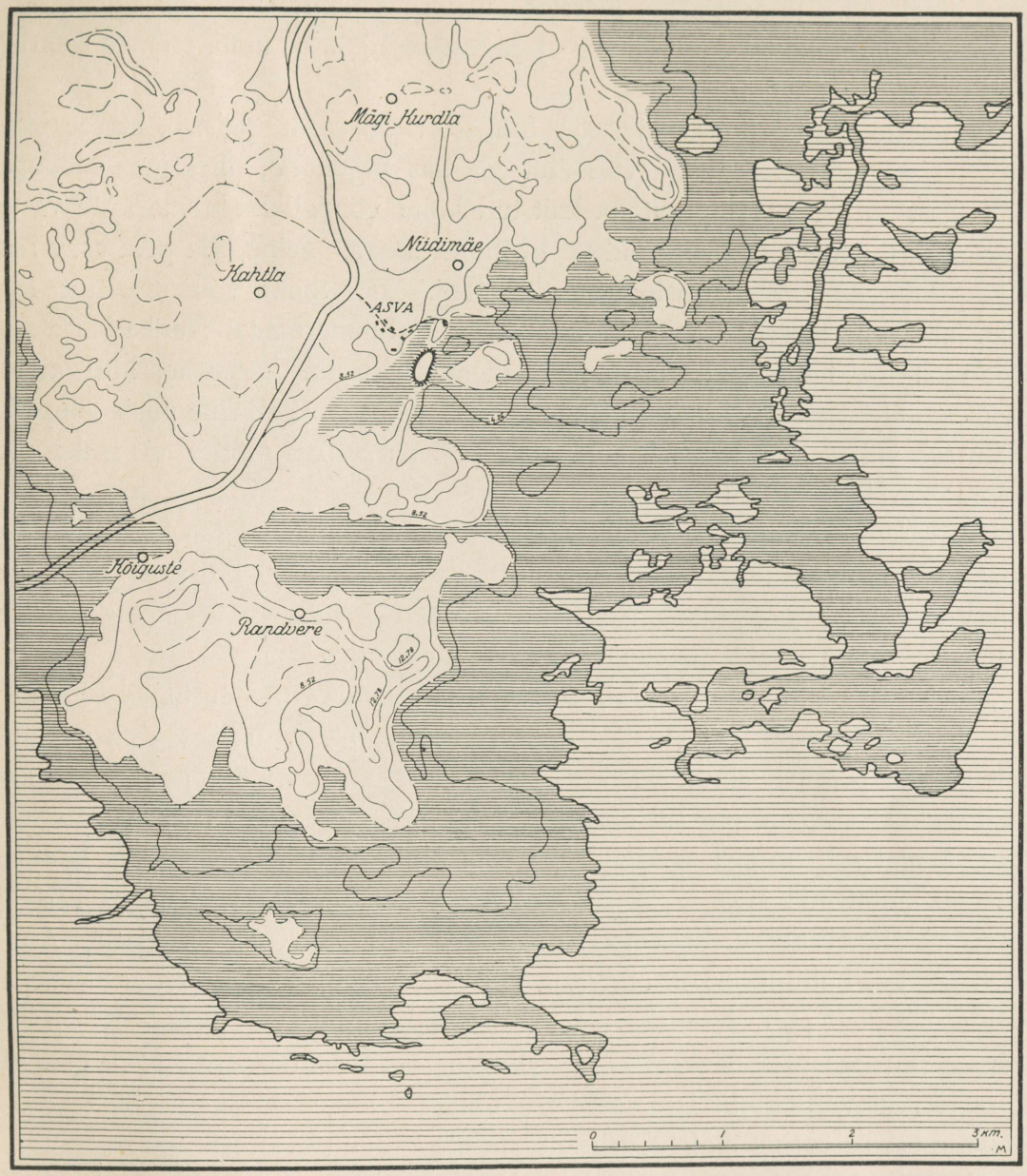

Joon. 4. Asva ümbruskonna kaart. Hõre viirutis märgib praeguse, tihe — Asva linnus-asula-aegse mere ulatust.

mad alad. Asva linnuse-aegse meretaseme kõrgus 6,5 m vastab seega umb. 35% Litoriina-mere maksimumist (joon. 4) ja langeb ajaliselt umb. esimese eelkristliku aastatuhande algossa.

Vaadeldes asulaasendit muinasaja inimese seisukohalt, paistab, et see hästi vastas tema tarvetele. Saarel võis elutseda üks sugukond, olles juba looduslikult igast küljest veega piiratuna kaitstud kõigi võimalikkude vaenlaste vastu. Lisaks oli ta ennast aga kaitsnud veel kindlustistega. Teine, ida pool asuv saareke pakkus häid võimalusi loomade karjatamiseks. Sinna võis muretult loomad lahti lasta terveks suveks, kuna umb. 50 m laiune madal veeriba karja saarele viimist ei takistanud. Ka lõuna pool asus omaette karjamaa, küll ainult kolmest küljest veega piiratud. Tol ajal võis aga see olla lääne poolt läbipääsmatu soo või madala veega kaetud ala. Ka kalastamise mõttes ei saaks vist selle kohavaliku vastu rääkida.

Kui kaugele „Linnamäe põllu" nimetus tagasi ulatub, ei saa kindlaks teha, aga samal ajal pole usutav, et see nimi oleks tekkinud alles hilisemal ajal. Igatahes on võimalik, et „Linnamäe" nimetus põlvneb juba Asva esimesest asustamisajast ja on rahvatraditsioonina kantud suust suhu kuni tänapäevani.

„Linnamäe põllu" kultuurkihi, s. o. inimese elamisel moodustunud kihi paksus on väga erisugune, nagu läbilõikest (tahv. II) näha. Inimesed on siia algselt asunud peaaegu ainult veerkivikestest koosneva valkjas-kollase kruusa peale, millele aegade jooksul on kogunenud paks tahma- ja tuhasegune kultuurkiht. Samal ajal on aga asukad kunstlikult tõstnud nõlva ääre-osa, kus kultuurkiht on kujunenud 1,90—2,00 m paksuseks, kuna aga see pealispinna keskosa pool, meie kaevandiku idapoolsel serval, on vaid 30—40 sm paksune. Asula keskosas, kus kultuurkiht on õhuke ja kus elati pikemat aega, aeti arusaadavalt kultuurjäänused segi. Viimaks lõikas ader kultuurkihi pealmise osa paarikümne sm sügavuselt läbi ja segas selles omakorda kõik ära. Neil põhjusil leitakse pealmisest kihist leide segamini niihästi pronksi- kui ka nooremast rauaajast ja ka ajaloolisel ajal juhuslikult põllule kadunud esemetega.

Ainult linnus-asula nõlvaku äärtel, kus on tegemist paksu kultuurkihiga, võib eraldada eri aegadel tekkinud kihistusi. Kas nende vanust veel aastaarvudes õnnestub määrata, oleneb sellest, kui leitakse esemeid, mille vanus teada. Kaevamisel tungiti kogu uuritaval alal umb. 10 sm paksuste kihtide haaval süga-

ASVA LINNUS-ASULA
ÜHES ÜMBRUSEGA.
ASVA
KÜLA
1934
1938
S
O
Kaevatud alad
Samakõrgusjoonte vahe 1m

vamale. Juba teise kihi kaevamisel hakkas linnus-asula äärel umb. 5 m laiuselt (tahv. II, ruutude III III_3 — V V_3 ribas) nähtavale tulema kiviladem ik, mille üksikud kivid olid kas lapiti, serviti või poolviltu maa sees. Kuivõrd need kivid asetsesid algupärases asendis, on raske kindlaks teha, sest ka siin võis osalt adranina üles kiskuda kiviplaate, mille kõrgemad ääred olid maapinnast 10 sm sügavusel. Keskmiselt asetsesid need aga 15—20 sm sügavusel. Ülemise kihi all leidus veel teine lademik paekive ja klibu 25—50 sm sügavuse piirides. Nende kahe kihi vahel leidus 2—5 sm paksuselt kruusa, kohati ühe, teisal aga võrdlemisi laias ulatuses kahe kihina (vt. tahv. II). Sarnane kiviladestu vaheldu valt kruusaga meenutab Iru linnuse lõunavalli ehitust, kus samuti kivivahede täiteks on tarvitatud kruusa (joon. 38). Asula kiviladestu platoopoolne äär lõppes võrdlemisi järsult ning samas ääres leidus söekspõlenud palgijäänuseid kahelt realt rööbiti kiviladestule (tahv. II) [1]. Kaevandiku nii põhja- kui ka lõunapoolses ääres oli näha lühemaid palgiotsi poolpõiki rööbikpalkide jäänustele. Palgijäänuste asendist selgub, et siin oli tõelikult tegemist palkseinaga, mis on maha põlenud ja mille järele on varisenud ka müür palkseina taga. Alumine seinapalk on jäänud enam-vähem omale kohale, selle kõrvale on langenud nii kuidas juhtunud mõned jupid ülemistest palkidest (vt. tahv. II). Linnus-asula seespool, põlenud palgijäänuste ääres, leidus paks tuhakiht 30—35 sm laiuse ribana ja sellest samas suunas veel kaugemale jatkus kiht tugevasti nõega ja kohati tuhaga segatud musta mulda. See asjaolu ütleb selgesti, et siin oli tegemist suurema põlemisega.

Kaevamiste üldplaani (tahv. II, ruut III III_3 — V V_3) kagusopis leidub põlenud palkide ääres tihedalt kiilutud kividest tulease. Kivide vahel on paksult tuhka ja nõge ning muid põlemisjäänuseid. Tõenäoselt tulease on asetsenud vahetult vastu seina, kuna kivid lõppesid sirgjooneliselt põlenud palgijäänuste vastu. Sissepoole on leease kas enam-vähem täisnurkne või vähe ümardatud nurkadega, nagu näitab kivide asetus (tahv. II). Ka ruutudes II_2 II_3—III_2 III_3 on märgata kiviklibu, kuid see on rohkem juhuslikku laadi ning liialt ebamäärase asetusega, et sellest midagi kokkukuuluvat välja lugeda. Selle riba keskosas asus paar suuremat paeplaati, mis võisid olla mingi töökoha aluseks või midagi sarnast, sest nende ümbrusest leiti hulk mitmesuguseid leide, muuseas mitu jahvatuskivi.

Joon. 5. Asva linnus-asula alumise ja vanema kaitsemüüri jäänused. Mõõdust paremal on näha neid kattev leidudeta paks mullakiht ja selle peal kiviklibu ülemise kivitara jäänustest.

Nõlvaäärse kiviladestu kohal (tahv. II, ruutude III III_3 — V V_3 joonel) oli alumine kiht kive 30—40 sm sügavusel. Seal lõppes see ladestu peaaegu täielikult ning tuli vastu puhas, väikeste kivikestega segatud muld kohati 30—40 sm kui ka 60 sm paksuse kihina (vt. läbilõiget tahvlil II). See kiht, mis omal ajal veetud alumise müüri jäänuste peale, ei sisaldanud ühtki leidu, ei tuha- ega tahmajäänuseid. Nagu öeldud, leidus mullakihi all 1—1,3 m sügavusel teine kiviladestu palju suurematest kividest ja kompaktsem kui ülemine (joon. 5). Alumine kiviladestu koosnes 2—3 kihist, mis kinnitab, et siin on tegemist omaaegse tugeva müüriga, mille aga nüüd leidsime laialivarisenult. Nende kivide vahel ja all tuli vastu veel põlenud palgijäänuseid, mis võib-olla moodustasid kolmanda ja kõige vanema kihi. Kuna seekord ei suudetud sügavamale kaevata, siis jääb see küsimus esialgu lahtiseks.

Müüri-asemetest seespool leidus juba alumises kihis 50—60 sm sügavusel ruudus II_2 II_3 — III_2 III_3 hunnikuna munakaid segi paekividega. Nende kivide

Joon. 6. Tulease ruudu II_2 II_3 — III_2 III_3 alumises kihis.

vahel oli hulgaliselt sütt, tuhka ja üks täiesti söestunud pikem puutükk; siin on tegemist tuleasemega (joon. 6). Teisel pool kaevanduse ääres tuli (I—V joonel punkt II kohal) ilmsiks veel üks tulease. Pole võimata, et siin on tegemist metallisulatamise ahjuga (vt. läbilõiget tahv. II), sest see on ehitatud nõgusalt maa sisse ning vooderdatud saviga, seest aga täidetud kividega ja paksult söe, tuha ning tahmaga. Ka see paljastati ainult läbilõikes ja täielik lahtikaevamine pidi jääma järgmiseks korraks, seepärast ei saa sellegi kohta midagi lähemalt ütelda.

Saanud lühida ülevaate linnuse ehitusjäänuste kohta, pöördume leidude hulga poole, et näha, mida see materjal suudab pakkuda kauge mineviku eluolu, töö, kaubanduse ja välissuhete kohta.

Kalastus, hülgepüük ja küttimine. Üheks tähtsaks ülalpidamise allikaks oli Asva elanikkudele kalastamine, hülgepüük kui ka küttimine. Mere ulatudes

päris asulakünka jalani, olid Asva asukaile kalastamisvõimalused juba looduse poolt eriti soodustatud. Kalaluude ja soomuse esinemise sagedus leiukihtides aina kinnitab intensiivset kalastust Asvas. Leiumaterjali põhjal, mille luud määras lahkelt mag. J. Lepiksaar, püüti tol ajal *hauge, säinaid, ahvenaid, särgi, vimmu, tuuri.* Korduvalt leiti kalaluid tihedasti seal, kus savinõud olid purunenud, mispärast võiks arvata, et potid purunemise ajal, kui asula tule läbi hävines, sisaldasid kalatoitu või kalade tagavaru. Ka koerte igapäevaseks peatoiduks oli peale loomaliha kala, nagu selgub leitud ekskrementidest.

Kalastuse kõrval tehti retki hülgepüügiks. Tol ajal elas Saaremaa vetes hülgeid tõenäoselt enam kui tänapäeval. Igatahes Asvas leitud luude järgi on hülgeliikide arv suurem kui nüüd. Teiste luude hulgas võrdlemisi suure protsendina esines seal hüljestest: *hallhüljes, tavaline hüljes, viigerhüljes ja Grööni-maa hüljes.* Sagedasti loeme ajalehtedest, kuidas Kihnu, Saaremaa või Viru kalurid hülgepüügil panevad oma elu kaalule ja päevade viisi triivivad jääpangal mööda ulgumerd, kuid palju viletsam ja mitmeti ka hädaohtlikum oli hülgepüük Asva ajal primitiivsete abinõudega. Kui nüüd on abistamas kalureid kiired laevad ja lennukidki, siis muinasajal jäid nad aga täiesti saatuse hooleks. Kalastus- ja hülgepüügi-riistadest on Asvas alal hoidunud vähesed. Võiks nimetada üht tugeva kisuga *luuahingit* esilekerkiva mügaraga teises otsas, mille taha kinnitati varrega ühendatud nöör (joon. 7:1). Teine väiksem ja teravalt lõppeva varreotsaga ahing ei näi praktilise hülgeahingina, võib-olla tarvitati seda kalastamiseks. Kuigi seni puuduvad jäljed teissuguste kalastusriistade kohta, nagu võrk jne., võib arvata nende olemasolu, sest need olid tuntud juba põlistest aegadest. Luuriistade hulgas torkavad silma 3 väga puhtalt töödeldud *nooleotsa* (neist 2 kiskudega), mis kuuluvad küttimisriistade hulka (joon. 7: 3). Saaremaal ei võinud loomastik metsades väga rikas olla, mida võib järeldada luude hulga põhjal leiumaterjalis, kus metsloomade ja lindude luud moodustavad koduloomade luude kõrval võrdlemisi tähtsusetu osa. Jahiloomadest võib nimetada esijoones *põtra,* kelle sarvedest Asva elanikud valmistasid kalli pronksi aseainena suurepäraseid ehteasju, nagu kaksiknööpe (joon. 19: 1), *ehtenõelu* (joon. 20: 2) ja mitmeid tarberiistu, *sarvkirveid* jne. Edasi leiame sealt *metskitse, valge jänese, vesiroti* ja *kopra* luid. Viimased kui mageda vee elanikud pidid asuma kaugemal sisesaarel leiduvate jõgede või

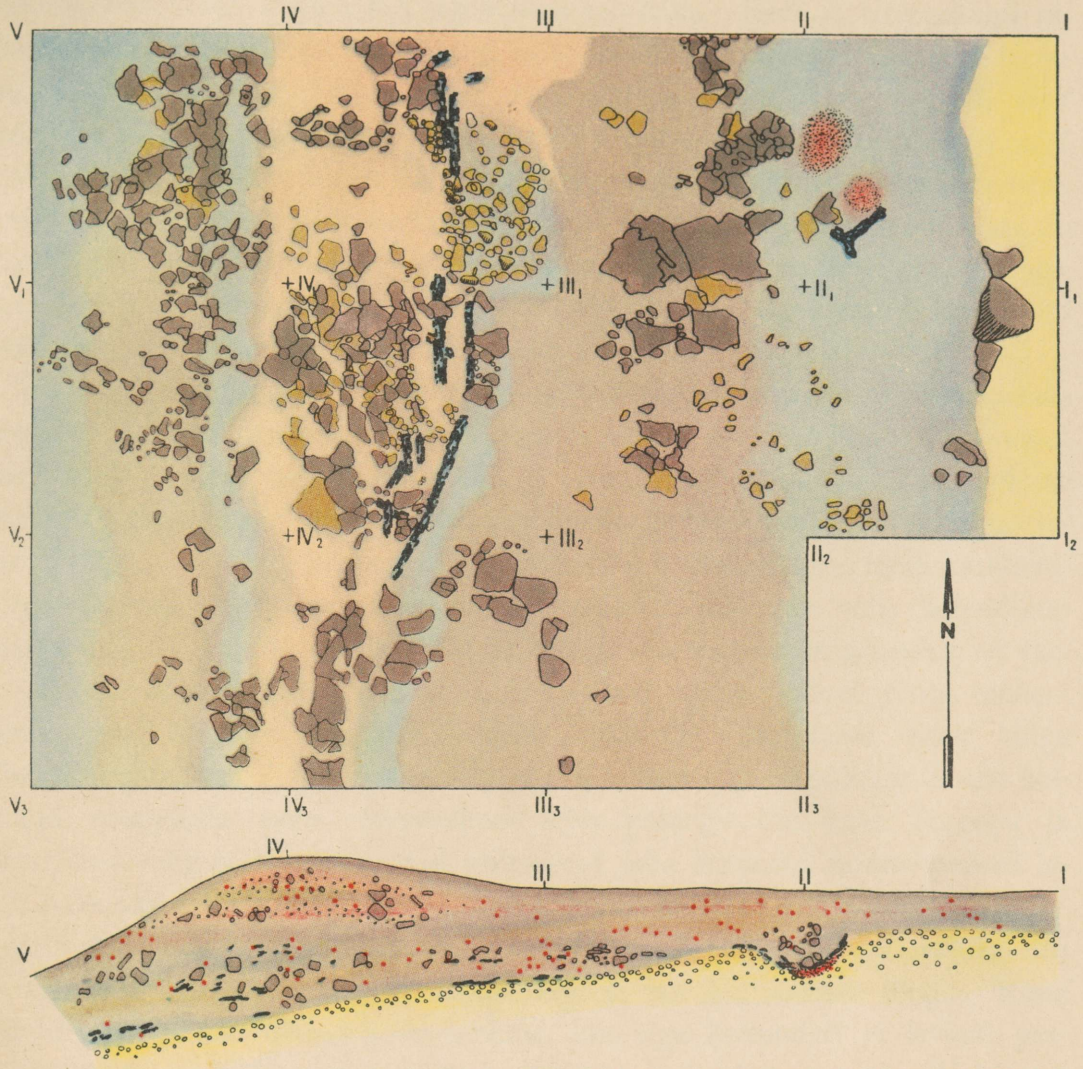

1. *Must muld*
2. *Kruusane muld*
3. *Tuhasegane muld*
4. *Söesegane muld*
5. *Kruus*
6. *Savi*
7. *Paekivid, pealmised ja alumised*
8. *Raudkivid*
9. *Põlenud palgid*
10. *Leiud*

1 0 1 2 3 4m

ASVA KAEVAMISALA 1938.

järvede ääres, kuhu Asva kütid tegid oma jahiretki. Jahil ja hülgepüügil oli suureks abiks *koer,* kellest on säilinud hulk jäänuseid. Lindudest tuleks nimetada *kalakajakat, parti, sõtkast* või *ristlindu, sinikaelparti* ja *ranna-* või *jõgitiiru,* kes pesitsesid sealsamas mereäärsetel. Edasi elutses *väiketiir* sel ajal Asva ümbruses, ja ka *täpiline tilder* (?) kui metsa veekogude või loikude lind. Kuigi kahtlasena, saab siiski ka *tutkast* (?) nimetada Asva jahisaagi hulgas, samuti *hakki* (?) või *harakat* (?). Suurematest lindudest leidub *laululuige* jäänuseid, mis on põhjapoolsete metsadevöö sisevete lind ega elutse tänapäeval Eesti alal, siis veel *(hall)hani*, kes pesitses rannaluhtades, ja *merikotkas.*

Terve hulga luude seas kuuluvad osa *väikest tõugu hobusele,* millele vastaks praegune saaremaa hobune, teiste sõnadega ulatub see tänapäeva tüüp tagasi Asva aega. Sellega aga pole öeldud, et Asva ajal oleks saaremaa hobune ilmunud sinna esimest korda. Tõenäoselt levis hobune Saaremaal juba nooremal kiviajal, s. o. umb. kolmandal aastatuhandel e. Kr., kui see toodi ka mandrile. Saaremaa oli rohkem isoleeritud kui manner, seal võis vana hobusetüüp püsima jääda. Üheks tõsiseks põhjuseks võis olla ka Saaremaa loodus, nii vaene ja kehv oma karjamaade poolest, kus väikest tõugu hobune suutis rohkem vastu panna. Kui otsida vasteid saaremaa hobusele, siis leiame sellele kõige lähema stepihobuse (Equus caballus) tüübi, kellest seni on puhtaimalt alal hoidunud mongoolia poni. Stepihobune levis peaaegu üle terve Euroopa ja Kesk-Aasia ning selle esivanemad põlvnevad juba kümneid aastatuhandeid tagasi paleoliitilisel ajal Euroopas elanud hobusest [2].

Paljude muude koduloomade luude hulgas leidub päris rohkesti *sea*luid, mis on aga sedavõrd purustatud, et nende järgi ei saa ära määrata tõugu. Kuna üldiselt on kindlaks tehtud kolm keskust, kus siga kodundati ja levitati peaaegu üle terve maailma, millest üheks vanimaks oli Aasia, teiseks Vahemere ala ja kolmandaks Läänemere alad, kus aretati kodusiga Põhja-Euroopas elutsevast metsseast (Sus scrofa ferus). Asva sigade päritolu tuleb siiski seniks jätta lahtiseks, kuni pole Asvast saadud luud võimaldanud seatõu kindlaks teha. Sigade kasvatamine teiste koduloomade kõrval Asva elanikkude poolt räägib neist kui põlluharijaist. Uurijate tähelepanekute järgi ei pea karjamaid otsivad ja rändavad karjakasvatajad rahvad sigu, kuna need ei suuda kaasa teha suuri rännakuid.

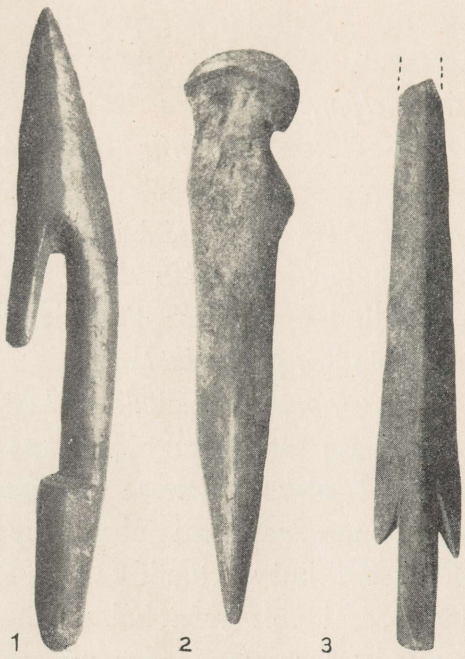

Joon. 7. Luuriistu: ahing (1), naaskel (2) ja nooleots (3). Umb. $^4/_5$.

Muude koduloomade kõrval ei saa nimetamata jätta *veist, kitse* ja *lammast,* kelle osatähtsust meie majapidamises tunneme tänapäeval väga hästi, kuigi pole teada, kuivõrd Asva ajal osati piimasaadusi ära kasutada või ümber töötada. Sama küsimuse võime esitada lambalt saadud villa kohta, kas ja missugusel kujul seda riideks ümber töötati.

Põllumajandus. Kõigi teiste ülalpidamisallikate, nagu kalastuse, küttimise ja karjakasvatamise, kõrval oli Asva elanikkudel põlluharimine tõusnud juba küllalt tähtsale kohale ning välja arenenud primitiivse põlluharimise ajajärgust. Kuigi Asva leidudes on vähe säilinud neid dokumente, mis otseselt tõendaks põllumajandusliku taseme kõrgust, saab seda siiski mõningate tähelepanekute najal määratella. Allpool kirjeldame linaharimist ja käsikäes sellega linakasvatamist, mis nõudis suuri oskusi põlluharimise alal. Et Asva elanikud lina kõrval ka teravilju kasvatasid ja selles suhtes juba küllaldasi kogemusi omasid, selle kohta pakuvad andmeid mitmed leiud, millest esijoones nimetatagu hõõrutud pindadega *kivimunakaid* ja üht suuremat ovaali- või leivapätsi-kujulist *jahvatuskivi,* mille sarnane leiti kaevamisel ka Iru linnuse juures olevast asulast[3] (joon. 9:3 ja 9:2). Jahvatamise aluseks pidi olema laiem nõgusapinnaline kivi, kuhu terad peale riputati ja väikese munakaga peeneks hõõruti. Näitena nimetatagu niisuguseid jahvatuskive pronksiaja lõpuosast Poolast Zniń'i maak. Biskupin'i asulast, kuhu oli maha jäänud mitu jahvatuskivi-alust ühes munakaga ja pooleldi purukshõõrutud viljateradega nende peal[4].

Viimaks esitan kõige kindlama väite vilja olemasolu kohta Asvas: see on viljaterajälg ühe savinõu põhjas, milles mag. H. Sutteri lahkel määramisel tõenäoselt on tegemist *nisutera*jäljega. Savinõu valmistamisel toorest savist on selle põhja alla sattunud omal ajal nisutera, mis vajus savipinna sisse. Hiljem savinõu kuu-

mutamisel põles tera ära, jättes endast võrdlemisi hää negatiivi, mille suurenduse leiame joonisel 10. Ka kahe teise savinõu pinnas leidub jälgi, mis võiksid olla viljaterade omad.

Linakasvatamine, selle harimine ja kangakudumine. Huvi võiks äratada kaks põdra abaluust valmistatud riista, millest üks on varustatud hammastega (joon. 8) ja teine samasugune, kuid ilma hammasteta, terava äärega. Esimesel neist leidub seljapoolses ääres väike auk, ümmarikud ja täiesti nüridad hambad on töötamisest muutunud pinnalt libedaks või lihvituks. Viimaksnimetatud lihvi kannab ka teise riista hammasteta teraosa. Mõlemat tüüpi riistu on varem leitud Kesk-Saksamaal, kus nende otstarvet määrati väga mitmesugusteks töödeks: liharaiumise nugadeks ja hambulisi riistu nimetati lihtsalt õnarluudeks; E. Lehmann aga peab hambulisi riistu lina ümbertöötamise vahendeiks [5]. Viimane oletus näib olevat kõige tõenäosem, kuna teist sarnast tööala ei leidu, mis nõuaks säärast hambulist tera. Kõige enam vastab see *linakammile,* millest meil ei puudu puust etnograafilisi vasteid; viimased lähevad lahku peamiselt suuruselt. Kuna puumaterjali oli muidugi võimalik valida, siis oli linakammi võimalik valmistada ka käepärase pidemega ja mitmeti teisitigi anda sellele praktilisem kuju. Säärane peen ja pehme kiudaine nagu lina andis riistale pika tarvitamise järele õrna, lihvitud pinna ja täpselt sama iseloomu leiame Asva hambulise luuriista teraosal. Kui pöörata veel tähelepanu augule hambulise riista seljapoolses ääres, siis arusaadavalt pidi sellel mingi ülesanne olema (joon. 8). Kuna auguäärad ei näita kulumisjälgi, mis oleksid pidanud tekkima, kui seda riista oleks kantud nööri või rihmaga näit. vöö küljes, seepärast on võimalik, et auk tehti varretamise otstarbeks ja nii saaksime pidemega linakammi, mis vastaks võrdlemisi täielikult hiljuti või isegi praegu tarvitusel ole-

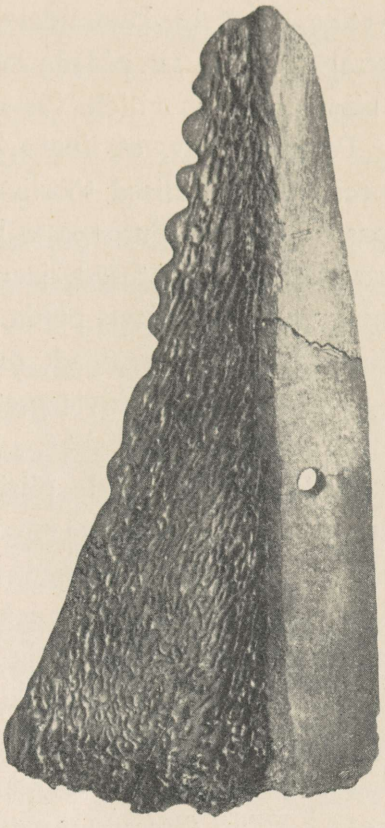

Joon. 8. Hambuline luuriist (linakamm). Umb. $^{7}/_{10}$.

vatele puust linakammidele. Teist hammasteta, nürida ja läikima kulunud teraga riista ei saa pidada mingiks lõikeriistaks, vaid samuti lina ümbertöötamise abinõuks, millele vastaksid meie *linamõõgad*.

Pole mõeldav, et linaharimise riistad oleksid siia toodud ilma linata, vaid need kui praktilised tööriistad on kahtlemata seotud ka lina levimisega Euroopas. Lina tuli Euroopasse kõige tõenäosemalt Vahemere kaudu, kas Mesopotaamiast või Egiptusest, ja oli nooremal kiviajal juba Kesk-Euroopas tuntud ning pronksiajal levis põhja poole [6]. Umbes sama teed näitavad oma levikuga linakammid ja -mõõgad, mida on leitud Turkestani alal Merv'is, siis Itaalias ja Edela-Saksamaa kiviaegsetes vaiehitistes [7]. Edasi on neid leitud terve rida Thüringenist ja Saksist [8]. Peale Asva on linatööriistade põhjapoolseim leiukoht Schleswig'i loode piiril Gross-Dunsum Föhr'i saarel, mille vanem osa ulatub eelrooma raua-aega [9]. Nende leidude kaart joon. 22, mis peaasjalikult kirjanduse najal koostatud, annab teatava pildi lina ja selle tööriistade leviku kohta. On näha, kuidas see rändas lõunast põhja poole, s. t. Vahemere aladelt alguses Kesk-Euroopasse ja praeguse Saksamaa alale, kus lina on tuttav olnud ja viljeldud juba kolmandal aastatuhandel e. Kr., nagu näitavad Saksas nn. Michelsberg'i ja kõik Walternienburg'i kultuuri kuuluvad leiukohad. Osa meie kaardile märgitud leidudest on nooremad, kuuludes kiviaja lõppu ja pronksiaega. Föhr'i Gross-Dunsum'i leid on pärit umb. 500 kuni Kr. s., s. o. varasest raua-ajast.

Kirjeldatud riistade kõrval omavad teatud tähtsust veel pikad õhukesed luuribad, millele ei oska õiget otstarvet anda. Võiks ju arvata, et needki on ühenduses linaharimisega. Neid ribasid hulgana kokku sidudes saame teravaservaliste piidega kammitaolise riista, mis võis küllaltki hästi täita *linaraatsi* ülesannet. Üks sarnane raats on rekonstrueeritud Helveetsias Robenhausen'i vaiehitisest saadud leidude põhjal [10]. Lina ümbertöötamise riistade täielikust komplektist puuduvad veel ainult mõned, nagu linahari, lõuguti ja mõned teised. Viimane neist oli valmistatud kahtlemata puust ja seepärast on vaevalt loota selle osi Asvast, kus puuriistad tõenäoselt kõik ära põlesid või kõdunemise teel hävinesid. Robenhausen'i leiud asuvad aga turbas ja vesiseis kihtides, mistõttu seal on säilinud ka puust lõuguti-osi. Nii näeme, kui vanast ajast põhilised riistad ja ümbertöötamise viisid olid tuntud, mis nüüd sisuliselt on

päris samad, ainult vaid tehniliselt välja arendatud. Asvas leitud linaharimise riistad on meil esmakordsed ja kõige varasemad tõendid selle kohta, et eestlased juba sel varasel ajal seda kasulikku ning väärtuslikku taime kasvatasid. Muidugi võis lina siin olla juba varemini tuttav, aga kui kaua aega tagasi, see pole teada.

Kahjuks pole kudumisriistu seni leitud, aga selge on, et inimesed ei viljelnud lina mõttetult. Kirjeldatud riistad: linaraats, -mõõk ja -kamm viitavad lina ümbertöötamisele kiududeks lõngade ketramise ja riidekudumise eesmärgil. Tõendusi *kangakudumisest* konkreetsel kujul leiame savinõude pealt. Tol ajal oli kombeks, kas kaunistamise mõttes või praktilistel kaalutlustel, katta savinõu pehme välispind koega. Sel kombel jäi savinõu välispinnale vastav muster, olenedes sellest, missuguse riidega see kaeti (joon. 12: 4, 5). Tänu säärasele savinõude valmistamisviisile on säilinud mitmesuguste riiete negatiivid, mille järgi võib kindlaks teha isegi kudumisviise.

Minevikus savinõu pinnasse jäädvustatud riidejälgi pole kahjuks võimalik kõigiti selgitada, kuna on tegemist vaid negatiividega, mis taotlesid enam ornamendi ülesannet, mitte aga tekstiili, koe täpse pildi edasiandmist. Selle raske ülesande võttis lahkelt enda peale mag. H. Kurrik, kes tõi võrdlusi, millele Asva savinõudel leiduvad jäljed sarnanevad. Üht osa savinõusid katavad põhjaosast kuni kaelani jämedavõitu keerutatud nööride read, mis omavahel lõdvalt ühendatud ilma keeruta kudelõngaga. Kudumistehnikalt vastab see *labasele riidele,* mis oli valmistatud jämedatest linastest lõngadest, sest savisse muljutud reljeefsed jäljed pakuvad teravaid piirjooni, mida ei anna pehme villase lõnga negatiiv (joon. 12: 4). Üht savinõu katavad üle kogu pinna tõenäoselt labase riide jäljed, mille peale on õmmeldud jämedamast lõngast pisted vahest pikemad, mõnes kohas õige peenelt, moodustades kühmusid. Sel juhul on vist tegemist vana riidetükiga, mille kasutamiseks uuendati selle vastupidavust teistkordse läbiõmblemisega (joon. 12: 5). Mitmeid nõusid katavad kuni kaelaosani korrapäraselt reastatud lohukesed, tuletades meelde kalasoomuse-kujulist ornamenti (joon. 15 vasemal). Vastavalt positiiv, riie või mõni muu punutis, pidi olema kupladega, millel pole näha ühtki keerdu, küll aga paistab võrestikus mõni siledapinnaline pael. Siin tuleb võrrelda viimaksesitatud ornamendi positiivi umb. selletaolise tekstiiliga, nagu seda tehakse eriti

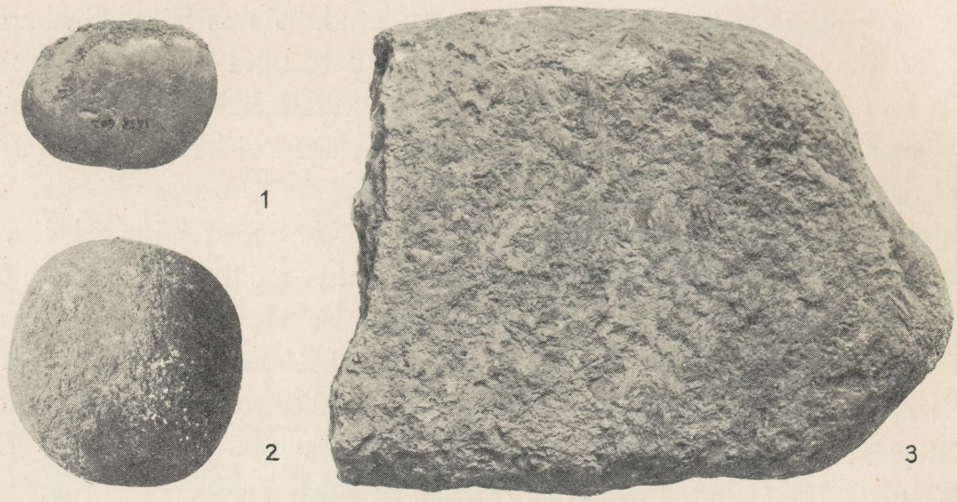

Joon. 9. Arvatav nõidumisväega „kärnkonna-kivi" (1), munaka- (2) ja leivapätsikujuline jahvatuskivi (3, poolik). Umb. $^1/_2$ ja $^1/_3$.

Saaremaal pättide jaoks. Viimaste valmistamiseks võetakse tavaline jäme linane või takune riie ja õmmeldakse korrapäraste ribadena kedervärtnaga keerutatud takuse lõngaga läbi, millest peale õmblemist ei paista keerdusid. Savinõu põhjadel ettetulevad jäljed kujutavad jämedatest, peaaegu *keerutamata nööridest labast* punutist, mis pole olnud riidele õmmeldud.

Tekstiilidega seoses võib nimetada *nõelu,* mis Asvas esinevad seni eranditult luust. Ühed neist on täiesti ühtlased, teised laienevad vähe silmakohal, omades vahest nelinurkse või rombilise pea (joon. 19: 3, 20: 1). Nõelu esineb üldiselt igal pool: idas, läänes ja lõunas. Kui palju ühist on naasklitel tekstiiltöödega, seda ei saa määratella, aga et neid osalt ka selleks tarvitati, näib tõenäone olevat. *Naasklid* on vahest päris peened ja hästi töödeldud, vahest lihtsad (joon. 7: 2) või ka teritatud seahambast. Need on niivõrd üldised igal pool ja igas kultuuris, et nende pikem arutelu oleks täiesti kasutu.

Savinõude valmistamine. Kõige arvukamalt esineb Asva leidude hulgas keraamikat, savinõusid, ja nende katkendeid, mis oma ilustiste, välise kuju ja savi koosseisu järgi moodustavad väga kirju pildi. Savipottide valmistamiseks tarvilik savi saadi samast merepõhjast, kuna seguks tarvitati jämedat, teravate, kulumata nurkadega kiviteri. Seda saadi väikeste, suureteralise koosseisuga põllukivide põletamisel, mis sedaviisi muutusid niivõrd muredaiks, et neid isegi

näppude vahel võis peeneks purustada (joon. 12: 6). Sääraselt põletatud kive, mida sagedasti päevavalgele tuli, purustati ja segati nõude savisse. Nõude seinte murdude kohal ja ka pinnas annab jäme kivitera end iseloomukalt tunda (joon. 12:1). Sama viisi segatud savist nõusid esineb Euroopas laialdaselt [11].

Joon. 10. Nisuterajälg savinõu põhjas. Suurendus $^{5}/_{1}$.

Osa Asva savinõusid on paksuseinalised, suured ja omavad kõik täiesti lameda põhja. Need vormiti mingil tasasel alusel ja vahest ka mõnesuguse tekstiili või põimitud mati peal, mille jäljed paari savinõu põhjal näha. Seinad tõusevad enam-vähem sirgjooneliselt, kuid seejuures laienedes ülespoole ning savinõu suu lähedal teevad murde sissepoole (joon. 16 vasemal), mis väljendab nõrka Lausitz'i kultuuri mõju. Lausitz'i kultuuri savinõude üheks tüübiliseks omaduseks on nimelt kaelakohal järsk tugev murre sissepoole, moodustades nii umb. kaksikkoonuse kuju. Üksikud nõud olid küllalt mahukad, kuni umb. 40—45 sm läbimõõduga. Tavalisem läbimõõt kõigub siiski 20 sm ümber.

Joon. 11. Savinõu lohkilustistega. $^{3}/_{7}$.

Kui savinõudele oli juba kuju antud, siis siluti neid veel nii välis- kui siseküljelt, mis toimus väga erisuguselt. Üks osa neid siluti seespoolt kõige tavalisemal kombel, s. o. kas palja käega või naha abil, mis on selgesti nähtav pinnasse jäänud joontest ja õhukesest savikihi kattest, savikilest kivikestel nõu pinnas (joon. 13: 1, 18) [12].

Ühel osal savinõudest on sees mingi enam-vähem jooneline pind. Nende silumiseks on tõenäoselt tarvitatud rohutuusti või isegi sõrme ümber mähitud peeni rohukõrsi, mis jätsid savi sisse sügavad ja enam-vähem

paralleelsed jäljed (joon. 12: 3). Päris sagedane on arvatavasti rohutuustiga silumine välispinnalt. Teinekord aga tarvitati välispinna silumiseks kammikujulist hambulist riista, millega potte on riibitud üht- või teistpidi, nagu joonisel 15 (paremal) kujutatud savinõukillul näha, kus jooned esinevad enamvähem ühtlase laiuse ja vahemaadega. Selle tehnika juures paneme tähele, kuidas kammitaolise riista piid on ettesattunud väikese kivikese välja kiskunud (ääre pool), mida tavaliselt ei juhtu silumisel pehme tuustiga. Säärasel välispinna silumisviisil oli lõppeks peale praktilise otstarbe veel ilustamise ülesanne. Sel kujul kasutati seda Euroopas väga laialt, alates juba nooremast kiviajast; pronksi- ning raua-ajal oli säärane pinna tasandamine väga tavaline. Väga tihti esines riibitud savinõu välispind koos tekstiilkeraamikaga, mis võtab oma alla Venemaal Oka jõgikonna, Volga keskjooksu ja selle kõrvalharud, s. o. suurtes joontes metsaalade keskosa [13].

Kaunis suure osatähtsuse omab Asva keraamikas veel *tekstiilornament,* s. o. mitmesuguste tekstiilide jäljed. Harva katab see ornament savinõu üleni, kuni ülemise ääreni välja (joon. 12: 5). Et riidejäljed muljuti savinõu pinda ilustamise eesmärgiga, on päris selge, kas aga riidest koti sisse vormimisel oli ka praktiline tagamõte, teatud määral savinõu valmistamise kergendamine, see küsimus pole veel selge.

Savinõu ülemine ääre-osa kaunistati lihtsa ornamendiga, kuid mõnikord on ääred ka enam-vähem siledad, ilustisteta. Tavalisemalt ilustati neid *lohkudega* ühelt, harvemini kahelt realt ning ikka torgiti need savinõu ülemise ääre murdekohta (joon. 14 ja 16 vasemal). Lohud on kas lamedalt ümariku põhjaga (joon. 14) või puuritud terava koonusekujulise pulgaotsaga (joon. 12: 5). Mõnel katkendil on lohud väljaulatuva südamega, vist torgatud kõrrega.

Lohkornamendi kõrval esineb teissuguseidki ilustamisviise. Üks lihtsamaid ornamente oli *sõrmeotsajäljed* savinõu kaela murdekohal. Sõrmeotsajälgedes on selgesti näha küünega sissevajutatud lõhe ja sõrmeotsa nahajäljed, mispärast ei saa kahelda selle kaunistamisviisi ehtsuses. Mõnele savinõule valmistati paindekohta kõrgem *väljaulatuv rant,* mille sisse kas luust, metallist või ka puust noaga lõigati sälgud (joon. 13: 4). Kirjeldatud ilustamisviisid olid kõige tavalisemad suuremate savinõude juures. Värvilt on nad peaaegu kõik kollakas- või mustjashallid.

Suurte savinõude kõrval leidub vähemaid, mis valmistati peenema koosseisuga savist. Need on ka õhemaseinalised kui eelmised ning värvilt kas päris mustad või mustjashallid, kollakad ning üksikud ka punakat värvi; nad on lameda, uurdeta põhjaga. Savinõu paisub jämeduselt ülespoole, moodustades järsud õlad, mis kannavad õige vähe väljapoole painutatud kaelaosa (joon. 17). Väikesed savinõud pole kunagi riibitud pinnaga ega oma ka tekstiilornamenti, vaid on tavaliselt käega silutud. Nad on väga lihtsalt orneeritud ja sedagi kas ainult kaelal või õlgade paindekohal. Senise materjali hulgas esineb nende kaunistamismotiivides tavalisemana lohkilustis ühelt või kahelt realt ja sirged kommakujulised lohud ühelt realt, vahest aga kolmnurga-kujuliste gruppide vööna potikaelal ja õlgadel (joon. 17).

Leidub veel paar savinõukatkendit, mis oma materjalilt ja värvuselt eelmistega ühte langevad, vormilt aga kuuluvad juba erirühma. Need omavad tõenäoselt, nagu suurema katkendi juures näha, kumera põhja ja õlad on murtud järsult ning edasi jätkub vähe nõgusapinnaline ja kuni savinõu suuääreni sissepoole hoiduv kael (joon. 13: 3). Ilustatud on enamasti nõu alumine osa või õlad (joon. 13: 3).

Ka vähemad kõrvadega, tassi-mõõdulised ja madalad liuataolised savinõud ei puudunud, millest seni on Asva materjalis 6 katkendit: 3 kõrvaosa, millest üks on peenike, ümmarguse läbilõikega ja kollakas-punakat värvi, teine värvilt mustjas, paks ning väikese läbitorgatud auguga, kolmas lai ja õhuke (joon. 12: 2); ülejäänud 2 kildu kujutavad endast ääreosa ühes paksude kõrvadega ja on värvilt peaaegu mustad (joon. 13: 1) ning viimaks üks savinõukatkend tõstenibuga. Nimetatud peene, laia ja õhukese kõrva ehitusele vastavad kõige enam sellesarnased liuad Hallstatt'i ja Lausitz'i kultuuris, kui näit. võrrelda Poolas Biskupin'i leiu vastavaid savinõusid, või Kwaczal'ist Chrzanówi maak. [14].

Üks osa savinõusid kujutab endast madalaid umb. 6—7 sm kõrgusi ja umb. 20 sm läbimõõdulisi liuataolisi riistu, võrdlemisi paksude seintega, s. o. 0,6—0,8 sm, ning õlgade kohal kuni 1,6 sm. Värvilt on need kollakashallid ja materjali koosseisus ei leidu suureteralisi kivikesi, nagu tähele panime esimese grupi suurte savinõude juures. Need nõud on ilustamata ja omavad õige vähemärgatava lameda põhjaosa. Õlad painduvad veidi kumeralt sissepoole ning kaelaosa kuni suuni paindub ainult vähemärgatavalt väljapoole. See on olnud

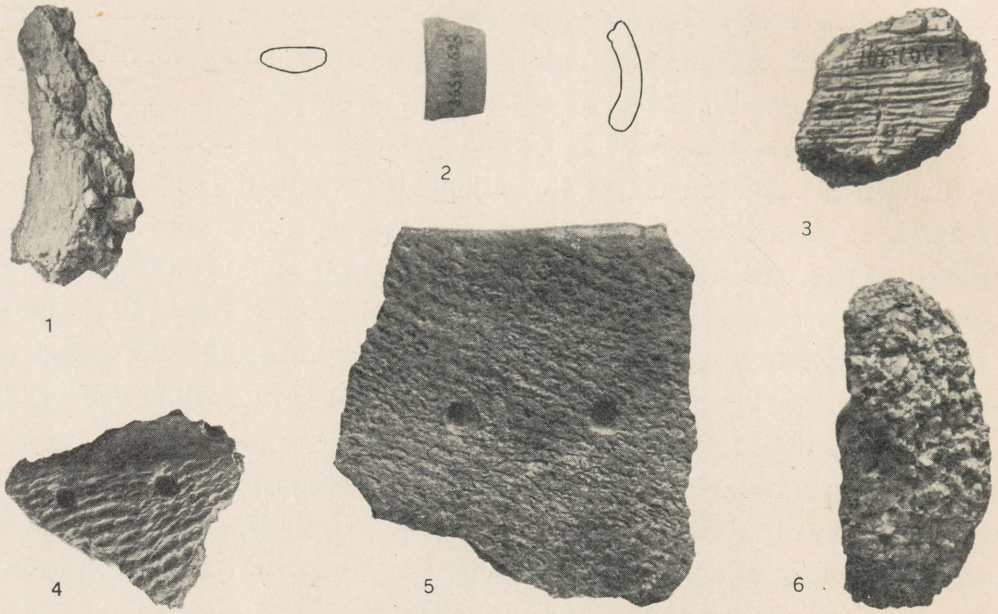

Joon. 12. Savinõukatkend, mille murrus on näha savisegusse lisatud kivikesi (1), savinõu kõrvaktk. (2), peente kõrtega riibitud savinõu sisepind (3), tekstiilijälgedega kaetud savinõukatkendid (4, 5) ja põlenud raudkivi, millest saadi kiviteri savisse segamiseks (6). $^{5}/_{8}$—$^{3}/_{4}$.

madal liuataoline nõu, kas omas ta aga ka kõrva, seda pole veel võimalik kindlaks teha (joon. 23).

Edasi pakub Asva ainestik hulga savinõude katkendeid, mis on valmistatud peene koosseisuga savimaterjalist, hästi põletatud umb. telliskivi värvi ja õhukeste 0,3—0,5 sm paksuste seintega. Kõik nad on järsu, harva ka vähe kumera paindega õlgade kohal ja sissepoole pöördud kaela- või suu-osaga. Tavaliselt ei kanna nad ornamenti.

Koosseisult ja värvuselt eelmiste sarnased, kumerapõhjalised savinõud, mis kuni õlgadeni on vormitud kumeralt, kael tõmbub vähe nõgusalt sissepoole, suu aga paindub uuesti väljapoole, ulatudes peaaegu õlgade jooneni. Tavalisim ilustis on neil rööbiksooned õlgade kohal ümber savinõu, teinekord ka ornamendi-vöö ümber õlgade. Läbimõõt kõigub neil 15—20 sm vahel ning kõrgus 9—10 sm.

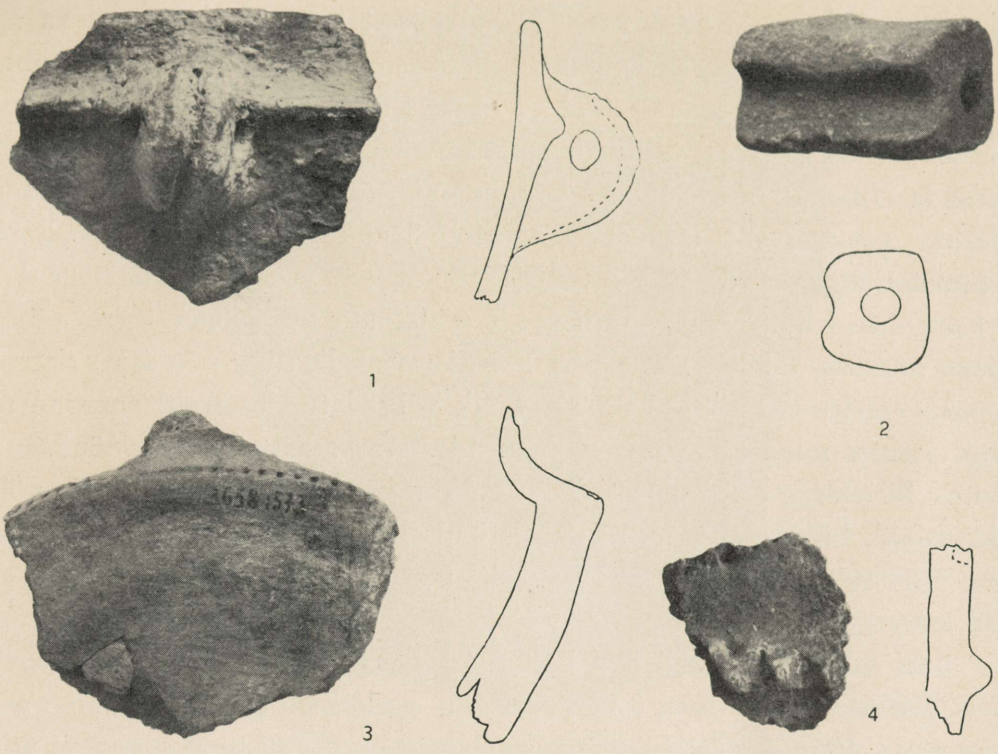

Joon. 13. Katkendid kõrvaga savinõust (1), kaelavõruvalemist (2), savinõust (3) ja liistkaunistusega savinõuäärest (4). $^{2}/_{3}$—$^{4}/_{5}$.

Kolm kuni neli kildu omavad läikiva lihvitud pinna ning näivad suure tõenäosusega olevat Asvasse mujalt importeeritud, kuid see küsimus pole veel küllaldaselt selgitatud.

Lisaks savinõudele nimetatagu veel ühe ümmarguse, teadmata otstarbega saviketta katkendit, mille üks külg on lame, teine vähe kumer ja tihedalt täis torgitud ümmargusi lohkusid (joon. 16 paremal).

Kokku võttes kõike kirjeldatud keraamikat, tuleb tähelepanu pöörda veel leiusuhetele, mis on olulise tähtsusega selles mõttes, et üks osa keraamikat ja nimelt paksuseinalised suured, samuti vähemad nõud kuuluvad peaaegu eranditult alumisse kihti, välja arvatud need üksikud killud, mis inimeste poolt hiljem on oma algasendist ära viidud. Nii võib neid savinõude liike, mis kirjeldatud paksuseinalistena (5 esimest tüüpi) pidada alumisse leiukihti kuulu-

vaks, kuna õhukeseseinalised leiti kõik ülemisest kihist ja kuuluvad ka ajaliselt vanemasse raua-aega, seega palju hilisemasse aega kui Asva vanem kiht.

Nõude põletamine on toimunud tõenäoselt lahtise õhu käes. Sarnast põletamisviisi harrastasid veel hiljuti tadžiklased, kes elavad Tadžikistanis, Afganistanis ja Uzbekistanis. Savinõud laoti hunnikusse kuivanud rohu või sõnnikukamakate peale (seda tarvitatakes seal kütteaineks) ja kaeti ka pealt sama põletismaterjaliga. Kütteaine süüdati igast küljest, kusjuures ärapõlenud kohad kaeti uuesti kütteainega. Nii saadi nõud, mis on mõnes kohas põlenud peaaegu mustaks, teisal kollakaks ja kohati punakaks ning nõu seina sisemuses keskpind värvunud mustjas-halliks. Kõik välised tundemärgid annavad neist suurtes joontes sama mulje, nagu pakuvad Asva vanema kihi savinõud.

Antud kirjelduse järgi olid tadžiklaste juures savinõude tegijateks ja põletajateks naised, kuna mehed olid peaasjalikult kangrud ning kaupmehed. Seni on ka muinasaja savinõude valmistajateks peetud naisi. Asva savinõud omakorda kinnitavad viimast tõsiasja, sest paljud neist kannavad siseküljel sõrmejälgi. Eriti selgesti on need alal hoidunud siseküljel, kohal, kuhu torgati välisküljele ilustuslohk. Et lohu torkamisel nõu siseküljele ei tekiks suurt muhku, selleks surus savinõumeister sõrme sinna vastu. Kaunistuste tegemine toimus peale savinõu viimistlemist viimase tööna ja peale selle asetati pott valmina kuivama kuni põletamiseni, mispärast sõrmejäljed ongi hästi alal hoidunud. Politseiassistent J. Tohvert oli nii lahke ja võttis muinasaegsete sõrmejälgede määramise enda peale ning tema arvates võib neid väga suure tõenäosusega pidada kas naiste või kuni 15-aastaste poisikeste omaks. Seega paistab kaunis kindlana, et Asvaski savinõude valmistajateks olid naised.

Savinõude põletamise protseduur tadžiklaste juures oli seotud ka vana usuga. Nii peeti õnnetuteks esmaspäeva, teisipäeva ja neljapäeva, samuti teist kuud aastas, millal savinõude põletamist ette ei võetud. Põletamise protseduuri juurde ei lastud kedagi peale naiste ja laste, kusjuures pidid eemale jääma naised menstruatsiooni-perioodil. Esimese nõu asetab kohale üks vanemaid naisi või laps, sellejuures antakse vanne, pöördudes vastava vaimu poole ja süüdatakse tuli ristteelt korjatud kepikestega. Seejuures põletatakse ka koera ekskremente, kuna koeri arvatakse loomadeks, kellele on antud maagilisi omadusi. Kriiskamise ja rätikute lehvitamisega jooksevad ning hüplevad naised laulu saatel

Joon. 14. Lohkudega ilustatud savinõu. Umb. $^3/_8$.

terve öö kuni hommikuni ümber tule jne. Kõik see protseduur kannab usuliste pidustuste iseloomu [15].

Sellest kirjeldusest saab ülevaate savinõude põletamisest, kuigi mitte päris algeliste rahvaste käest, aga kõigest nähtub, et vanad traditsioonid, mis seal on püsinud, peavad kaunis kaugele tagasi ulatuma.

Savinõude üldise kirjelduse järgi torkab silma nõude väga mitmesugune suurus, alates väikestest tassidest ja liudadest kuni 45 sm läbimõõduliste anumateni. Viimased suured nõud on mitmete Skandinaavia, Saksa- ja Venemaa asulaleidude põhjal osutunud anumateks, kuhu mahutati viljatagavara. Küllap vist säärased mahukad nõud täitsid Asvaski sama ülesannet. Teisi vähemaid kasutati toiduvalmistamiseks või keetmiseks, kuna söömiseks ja joomiseks olid kohased madalad liuataolised ning kõrvadega tassikujulised väikesed savinõud.

Muidugi huvitab meid edasi, missuguse päritoluga on kirjeldatud rikkalik Asva keraamika. Suurtele paksuseinalistele nõudele leiame vähemalt kaunis-

tuste-osas ja väljatöötamise-tehnikas kõige enam sarnanevat võrdlusmaterjali ida pool, praeguse Venemaa alal nn. gorodištše-kultuuris. Mitmet moodi riipimisega nõupinna ilustamisviis kujunes välja juba kiviajal, millele vastavat materjali on Soomes Kiukainen'i leius ja Venemaal Seksna jõe ääres [16], kus isegi lohkornament satub kaunis suure täpsusega ühte vastava Asva keraamikaga. Edasi võib mainida sama nähtust ka Poolast Jackowicy'st Lipewieck'i maak. [17]. Pronksiajal ja hiljem on see ilustamisviis juba palju sagedasem ja teatud määral üldisem. Väga tihti esinevad nagu Asvaski riibitud pinnaga savinõud koos tekstiilkeraamikaga. Ka tekstiili-jäljed savinõul ulatuvad Venemaal oma arengus tagasi kiviaja lõpu-ossa [18], mis küll ajaliselt ei pruugi väga kaugele Asva ajast tagasi ulatuda, sest Venemaal lõppes kiviaeg kaunis hilja. Tekstiililustis on iseendast üks levinenumaid savinõu pinna kaunistamisviise, mida võib leida peale Eesti Soomes, Põhja-Rootsis, Põhja-Norras, Tšehhoslovakkias, Itaalias, Siberis, Jaapanis ja koguni Ameerikas enne Kolumbuse aega. Eriti sagedane oli tekstiilkeraamika Venemaal pronksiajal ja gorodištše-kultuuris, kust O. Bahder tunneb 60 asulakohta kõnesoleva keraamikaga [19]. Ka soomusekujuline (jämeda ja keerdudeta lõngaga läbiõmmeldud riidejäljend) pinnailustamine ei puudu gorodištše-kultuuris [20], ning ka praeguse Läti alal leidub seda pronksiaja lõpu kivikirstkalmeis.

Asva savinõude kirjeldamise juures panime tähele ümber savinõu kaelaosa kõrgemat, pinna profiilist väljaulatuvat liistu (joon. 13:4), mis oli sisselõigetega ja vahest lohkudega ilustatud. See nähtus ei ole küll kuigi tugevalt Asva keraamikas läbi löönud, esinedes protsentuaalselt võrdlemisi vähe. See ilustamisviis pole väga populaarne ka Venemaa gorodištše- ega tekstiilkeraamikas ning näib olevat võõras element nii seal kui ka Asvas. Säärane savinõu ilustamisviis suu ümber kõrgema randiga oli tuntud juba vähesel määral kiviajal lõunapoolsetel aladel, kuid see oleks liiga kauge aeg Asva vanuse jaoks. Palju rohkem ja päris samasuguste sisselõigatud sälkudega kaunistatud randi-ilustisi tuntakse väga laialdaselt Hallstatt'i ajast, missugune kultuur oligi üheks kirjeldatava ornamendi levitajaks umbes 800—600 a. vahel e. Kr. Kui heidame pilku näit. Reini ümbrusse Saksamaal, siis leiame seda ilustamisviisi väga silmatorkavalt, samuti ka Hallstatt'ist. Osalt kandus see motiiv Lausitz'i kultuuri kaudu otseselt edasi, nagu palju muidki selle aja tooteid, millele Lausitz'i kul-

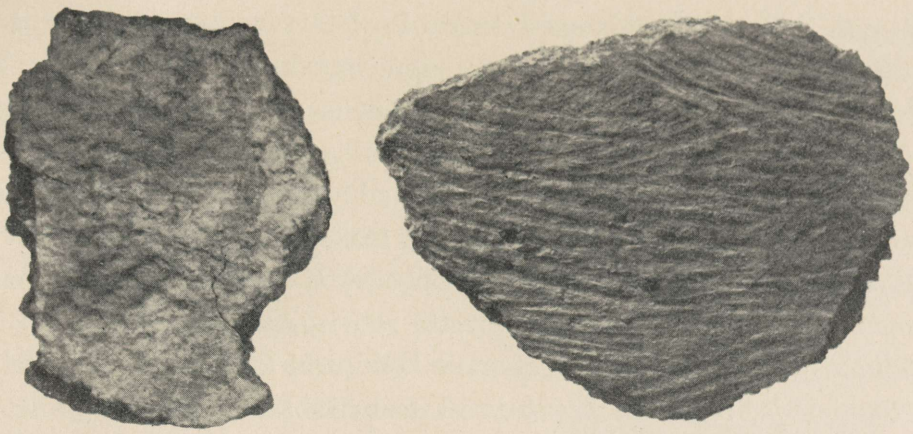

Joon. 15. Tekstiilijälgedega ja riibitud pinnaga savinõukatkendid. Umb. $^4/_5$.

tuur oli vahendajaks. Arvatavasti on ka Asva vastav ornament saadud Hallstatt'i kultuuri mõjutusel, millest on teisigi nähteid üle võetud, nagu allpool kohe näeme. Austrias leidub Hallstatt'i perioodist Asvale tüübilisi väikseid, massiivseid, auguga läbistatud tassikõrvakesi ja tõstenibusid (joon. 13:1) [21].

Suurte ja paksuseinaliste Asva savinõude juurde tagasi minnes juhtisin juba varem tähelepanu sirgjooneliselt kokkutõmbuvale kaelaosale (joon. 16 vasem), mis on nõnda Lausitz'i kultuuri mõju all kujundatud. Kaunis kohase näite Asva savinõude võrdluseks saab Edela-Poola ala leidude hulgast Lausitz'i kultuurrühmast hilisest pronksiajast, kus need samuti omavad koredalt väljatöötatud pinna, lameda põhja, vähe väljapaisutatud seinad ja kokkutõmbuva suuosa (vt. joon. 14), ka lohkornament on neil täpselt sarnane. Mitte ainult lohkude väljatöötamise tehnika, vaid ka üle pinna vildakult jooksev ornamendirea suund on neil sarnane (vrd. joon. 14). Poolast leitud savinõude najal on näha, et lohkornament torgiti savinõule sihilikult vildakult. Kirjeldatud Edela-Poola savinõud on põhiliselt idapoolse päritoluga ja kannavad lääne poolt sissetunginud Lausitz'i kultuuri nõrka mõju. Lausitz'i kultuuri mõju tulemuseks võib nimetada veel saviketast tihedate lohkudega ühel pool (joon. 16 paremal), missuguseid leiame nimetatud kultuuri savinõude hulgas näit. Poolas. Nad on iseloomulikud varase raua-aja keraamikale (800 — ja 500 a. vahel e. Kr.). Saksamaal on neid leitud Sileesias Zottwitz'ist, Ohlau maak. noorema Hallstatti-aegseist haudadest [22].

Kaaluvam hulk Asva savinõusid omavad põhiliselt idapoolse vormi kui ka kaunistamisviisi, mis oli omane soome sugu rahvastele. Elunõuete kohaselt omandati väljastpoolt üksikuid praktilise tähtsusega vorme juurde, nagu näit. liuad ja tassikujulised nõud. Pealmises ja seega ka hilisemas kihis savinõud näitavad vorme, mis enamasti kõik ilmutavad võõrast mõju eriti vormis, kuid osalt ka ornamendis. See nähtus pole aga maksev ainult Asva, vaid üldiselt kogu Eesti ja Ida-Baltikumi kohta. Lõpuks võeti need vormid ja ornamendid üle, omapärastati ning kujundati omaette rahvuslikkudeks.

Metallitöö riistu. On teada, et meie kodumaal looduses vaske ei leidu, seepärast toodi seda, õigemini *pronksi,* ostuteel naabreilt, balti või germaani rahvastelt. Viimased omakorda hankisid seda lõunapoolsetest maadest. Osa pronksi toodi sisse valmis ehete või tarberiistade näol ja võeti ka sel kujul tarvitusele. Üks osa imporditud esemeist, samuti kõlbmatuks muutunud asjad valati aga ümber oma seppade ja meistrite poolt. Asvas seni umb. 150 m^2 suuruselt läbikaevatud alalt on saadud kokku vaid kolm pronksitükki, millest üks on arvatavasti mingi ese, kujutades ümmargust sirget traaditükki, mille ühes otsas umb. kruuvikeeraja-kujuline lai tera. Teised tükid on nelinurkse läbilõikega ja peeneneva otsaga. Need ribad on olnud pronksikangiks, toormaterjaliks, mille küljest raiuti või murti osi riistade valamiseks. Pikema pronkspulga ääres ongi väike sälk, mis nähtavasti raiutud sinna selleks, et tarvilikku osa ära murda. Pronksi kasinust Asvas väljendab asjaolu, et mitmed ehted, nagu kaksiknööp (joon. 19:1) ja ehtenõelad (joon. 19:2, 20:2, 3), mis pronksirikastel aladel valmistati enamasti metallist, on siin jäljendatud sarvest või luust. Vaatamata sellele, et Asvas metalli oli suhteliselt vähe, tunti siin ja harrastati valamis- ning sepatöid võrdlemisi intensiivselt. Seda kinnitavad rohked *valemikatkendite, valamislehtrite* ja *tiigli*-osade leiud. Kuna võiks tekkida vastuolu varemöelduga, seepärast olgu selgituseks mainitud, et omal ajal sarnast kallist metalli, nagu seda oli pronks, ei jäetud kasutamata ega pillutud kulunud või rikkiläinud esemeid maha, vaid kõik need valati viimase võimaluseni ümber, millega võib osalt seletadagi metallriistade ja ehete vähesust Asva leius. Valemid valmistati kõik peenest savist, milles ei leidu ühtki jämedamat liivatera, sest valemi sisepind pidi olema hästi sile. Valemid valmistati nõnda, et vahast vormitud (näit. kaelavõru) mudeli ümber valati alguses päris vedelat savi, mis hil-

jem kaeti paksema savikestaga ja millele siis tasasel alusel anti sõrmede abil otstarbekohane väliskuju. Nagu joonisel 13:2 näha, on valemi välisäär voolitud nõgusaks. Viimane soon või nõguskülg oli tarvilik nööri või rihma ümbersidumiseks valamise ajal. Asva leidude hulgas ei ole säilinud vormiosa avausega sulametalli sissevalamiseks või õhu väljalaskmiseks. Küll on aga üks seesugune valemiosa leitud A. Vassar'i poolt Iru linnuselt, (vrd. joon. 44), mis on sarnane Asva valemileidudele. Kui valem oli kuivanud, sulatati seesolev vaha valemiava kaudu välja ja siis oli ta oma ülesandeks valmis.

Metallisulatamiseks tarvitati väikesi savitiigleid. Asva linnus-asulast on seni leitud neist 5 katkendit, enamasti ääreosad ja üks ümarik põhi. Kõik nad on tublisti põlenud ja värvuselt peaaegu mustaks muutunud. Üksikute osade najal neid täiendades on võimalik rekonstrueerida nende algupärane kuju, mis sarnaneb samasuguseile tiigleile hilisemaist linnuseist (vrd. joon. 139), kuigi see tiigel on poole madalam ja lamedama põhjaga. Ka on selle seesmine läbimõõt ainult 2,3—2,4 ja 4,7 sm. Kaelavõrude valemi-ava metalli sissevalamiseks ei olnud kuigi suur ning seetõttu oleks olnud äärmiselt raske sulametalli otse tiiglist sinna valada. See puudus kõrvaldati väikese savist lehtriga, mille osi on Asvast leitud kahes eksemplaris, kuid hoopis väikeste kildudena. Siingi võime võtta appi Iru linnuse leiud, kus lehtriosad palju paremini ja täielikumalt säilinud (vrd. joon. 43).

Seega oli juba kauges minevikus, kust meie asula pärineb, olemas kaunis täielik sepatööde sisseseade: valemid, tiiglid ja lehtrid. See on muidugi üks osa, mida oleme juhuslikult seniselt väikeselt alalt saanud, aga peale selle pidi olema osa tööriistu ka näit. puust, mille jäljed on kas kõdunenud või tules hävinud. Kui valemite, valamislehtrite ja tiigli-osade levimist jälgida kaevamisala ulatuses ja alumise sügavama kihi piirides, kust need kõik leiti, siis paneme tähele, et üks osa neist oli laiali üksikult üle kaevandiku, teine osa koondus aga tuleasemete ümber. Eriti tihedalt oli neid joon. 6 kujutatud alumise kihi tuleaseme ümbruses ja poolikult lahtikaevatud tuleaseme või põletamisahju ümbruses punkt II juures (tahv. II). See tõsiasi näitab, kuidas tuleasemel ei toimunud mitte ainult toiduvalmistamine, vaid ka mitmesugused sepatööd.

Tagasi tulles valemite juurde, asume sisemise õõne vaatlusele, mida rekonstrueerides saame ilma ornamendita, lahtiste otstega kaela- ja ka käevõrukujud,

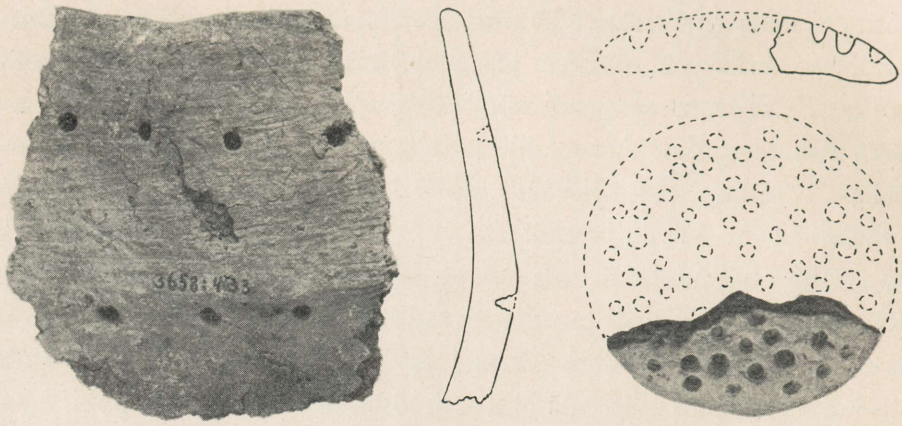

Joon. 16. Lausitz'i kultuurile iseloomuliku sissepoole murtud kaelaga savinõu-osa ja lohkudega savikettakatkend. Umb. $^5/_8$.

mis olid keskosas jämedamad kui otstest. Kaela- ja käevõrude jämedus kõikus 4,5—8,8 mm vahel. Kaelavõrude seesmine läbimõõt on umb. 15,5 sm ja käevõrudel umb. 7,5 sm piirides. Üks niisugune kaelavõru on leitud Lätist Valmiera maakonnast Maz-Gaideni kivikirstkalmest.

Päris huvitav on jälgida kaelavõruvalemite levikut, mis tõenäoselt näitab üht teed, mille kaudu toimus Eesti kaubanduslik ja kultuuriline ühendus lõunapoolsete naabrite ning teiste rahvastega. Uht lõunapoolseimat, seni kirjanduse najal teadaolevat vastavat valemileidu võib nimetada Saksamaalt, Thüringenist, noorema pronksiaja asustusjäänuste hulgas. Samasuguseid leide on vähe põhja ja kirde poolt, mis ajaliselt kuuluvad samuti pronksiaja lõppu [23] ja Hallstatt-aega. Edasi on Poolast juba mainitud kindlustatud asulast Biskupin'is, mille vanem osa ulatub umb. 700 a. e. Kr. ja mis kultuuriliselt tugevasti seotud Lausitz'i kultuuriga, leitud samasuguseid valemiosi [24]. Ka Ida-Preisist on teada üks säärane katkend linnuselt Mohrungen'i maak. Kuues leiukoht on Klanĝi linnus-asula umb. 20 km Riiast ida pool ja veidi Väinast lõunas. Klanĝi vanimad leiud kuuluvad pronksiaja lõppu ja eelkristlikku raua-aega. Järgmine, viimasest põhjapoolne leiukoht on Asva ja siis Eesti põhjarannikul Iru linnus. Samasuguseid kaelavõru valemiosi tuntakse veel Soomes Räisälä kihelkonna kalmistust, mille A. M. Tallgren koos teiste leidudega dateerib rooma raua-aega. Lõpuks on üks põhjapoolsemaid leiukohti Põhja-Venemaal Onega jõe ääres

Selle leiu valemiosad dateerib A. M. Tallgren umb. Kr. sündimise aega [25].

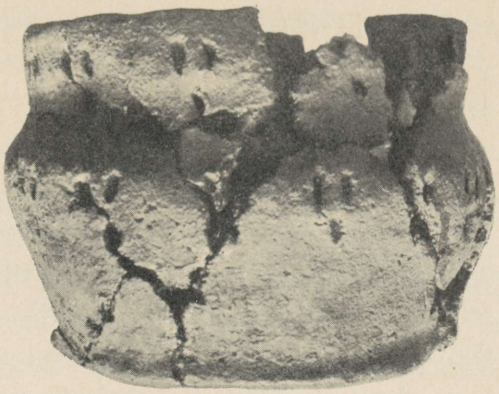

Joon. 17. Väike savinõu. $^{3}/_{5}$.

Ehteid. Tarberiistade ja savinõude kõrval torkab Asvas silma ehete kehvus. Kõik seni leitud ehted on valmistatud luust või sarvest. Ehtenõelade väljatöötamine ei jäta midagi soovida oma korrapärasusega ja päris ideaalselt läikima lihvitud pinnaga. Kõik nad omavad laieneva pea. Uhel neist on ornament reljeefselt välja töötatud (joon. 20:2), teisel on säilinud ainult peapoolne osa, mispärast ei tea, kui palju ja mil viisil see oli kaunistatud altpoolt. Säilinud osal algab kohe pea juurest sissekriipsutatud ornament, mis läheb spiraalina allapoole (joon. 19:2). Kolmas nõeltest, mille teravik samuti murdunud, on täiesti ilustisteta (joon. 20:3). Tõenäoselt jäljendavad need ehtenõelad vastavaid pronksnõelu, kuid kahjuks ei leidu kirjanduses võrreldavaid vorme. On ju võimalik, et Asva nõelad kannavad ka kohalikku omapärast ilmet ja seetõttu vast ei saagi neid kõrvutada teistega.

Joon. 18. Sõrmeotsajälg savinõu siseküljel. Suurendatud $^{5}/_{3}$.

Edasi leidub Asvas väga tihti merevaiku, mis aga peaaegu kõik on säilinud ümbertöötamata kujul tükkidena peale ühe, millele on väike madal soon sisse ihutud.

Väga huvitav leid on pronksiaegne sarvest (tõenäoselt põdrasarvest) kaksiknööp (joon. 19:1). Niisuguste nööpide areng algas vanemal pronksiajal, millal need olid kahe lameda, isekeskis ühendatud nööbi kujulised. Nooremal pronksiajal arenes nööbi väline pool kuhelikuks, millest hakkas välja kasvama tornikujuline oks. Viimane kasvas ikka pikemaks, kuni selle otsa tekkis lisaks väike ketas. Need nööbid on valmistatud

tavaliselt pronksist ja kannavad põhjamaist pitsatit. Nende levik piirdub Skandinaavia, Põhja- ja Kesk-Saksamaaga, kaasa arvatud ka Ida-Preisi, ja nende ääremaadega. Nii näeme, kuidas see moodustab omaette suletud kultuurvormi, mis kuulub peaasjalikult germaani rahvastele. Asva eksemplarile sarnanevaid lihtsaid kaksiknööpe leidub mujalt vähe. Kuigi mõned säärased esinevad näit. Pommeris ja Ida-Preisis, ei lase need end täiel määral Asva sarvest kaksiknööbiga võrrelda, sest viimase tornikujuline osa on jämedam ja peeneneb pikaldaselt, koonusekujuliselt kuni ülemise kettani [26]. Mujal on see osa palju peenem. Samal ajal on mujal nööbi alumine ketas enamasti ikka väiksem pealmisest, kuna Asva eksemplaril nende proportsioonid on just vastupidised. Ornamentaalselt ja oma kujult läheneb Asva nööp kõige enam ühele Ida-Preisi eksemplarile, aga ajalt ei satu nad kokku. Asva kaksiknööbi vorm oma väga pikaks kasvanud tornikujulise oksaga esindab hilisemaid tüüpe ja võib kuuluda pronksiaja lõppossa, O. Monteliuse IV perioodi või vastavalt S. Mülleri VII perioodi, s. o. umb. 8. aastasatta e. Kr. Siin on tegemist järgiaimamisega sellesarnastele pronksist nööpidele, mistõttu on ka tegemist vabama materjali käsitlusega ja võib-olla täiesti lokaalse vormiga. Ta kujutab hilisemat arenemisastet, millel torni ja nööbikupli vahe on välja kasvanud. Saksa muinasteadlase K. Kersteni järgi, kes on Taani ja Schleswig-Holsteini materjali põhjalikult läbi töötanud, kuulusid kaksiknööbid peamiselt meeste rõivastuse juurde, välja arvatud vaid mõned üksikud juhud, kus neid on saadud ka naiste haudadest.

Kivikirves. 1934. a. kaevamistel leiti kivikirve kannaosa, mis prof. A. Öpiku määramise järgi on porfüriidist. Kirves on murdunud silmakohalt, mis võimaldab hästi näha selle puurimistehnikat. See on puuritud kahelt poolt keskele kokku, kus aukude ühtumiskohale moodustus kõrgem rant, mistõttu keskosa on vähe peenem mõlemate väljaspoolsete õõnete läbimõõtudest (joon. 21). Selle kirvetüübi vanust ja päritolu on uurinud soome teadlane A. Äyräpää. Tema järgi kuulub kirvekatkend kannalt painutatud kirveste rühma, mis omavad kaunis laialdase leviku Rootsis ja Põhja-Saksamaal, seevastu Soomes ja Eestis leidub neid ainult üksikuid, Lätis mitte ühtki. Nagu kirvetüüp nii ka kaaluv osa kirveid oma materjalilt on võõrad Soomele ja Ida-Baltikumile, s. t. need imporditi Skandinaaviast või Põhja-Saksamaalt kaubaartiklitena. A. Äyräpää leiab Asva kirvele kõige lähedasemaid sugulasi tüübi-iseloomu järgi

Põhja-Saksamaa Hannoveri alatüübist, mispärast võib olla sealtpoolt pärit. Kõik need kirved kuuluvad pronksiaega.

Arstimis- ja nõidumisvahendeid. Kõigi teiste varemini nimetatud looma- ja linnuluude kõrval leidus veel *siili-* ja *kärnkonnaluid.* Neid loomi ei tarvitatud ka muistsel ajal söögiks, liiatigi veel kärnkonna, kes on mürgine. Kuna üksik siililuu võis olla juhuslik, leidus kärnkonnaluid mitu tükki. Torkab silma, et need on enamasti tagumiste jalgade luud, mis kõik ei või olla kohapeal loomulikult lõpnud konnade omad, vaid peavad olema inimeste poolt kogutud. Kui neid söögiks ei kasutatud ja siiski inimeste poolt sinna mõnesuguseks otstarbeks toodi, siis tuleb paratamatult otsida selleks põhjusi. Meie rahvaluulest võib leida materjali, mis aitab lahendada seda küsimust. Nii siil kui kärnkonn mängisid tähtsat osa vanas rahvausundis, arstimis- ja nõiakunstis. Kuigi meil on väga palju rahvatraditsioone, usundit, luulet jne. välja surnud, saab nendegi jäänuste järgi, mis seni päästetud, küllaldast materjali, et kaugemaidki järeldusi teha teiste rahvaste juures paremini alalhoidunud materjalide najale toetudes, kuna neil kõikidel on nimetatud loomade suhtes väga palju ühist.

Siili kohta üldiselt pole palju ütelda. Tavalisem nõiakunst ühenduses siiliga on armastusvahekordade jaluleseadmine. Usuti ka, et siilil on võim kõiki ettejuhtuvaid takistusi ja tõkkeid kõrvaldada või avada, nagu lukustatud uksi jne. Aga seda usku ei saa käesoleval juhul ühendada luuleiuga.

Palju enam materjali saab rahvaluulest kärn- ehk padakonna kohta. Jätame siin kõrvale selle osa rahvausundist, mis peab kärnkonna halba-kuulutavaks, kui see juhtub tuppa tulema, samuti ka kahju, mida ta teeb, kui ta puugina imeb lehmanisast piima. Suuremat tähelepanu tuleb pöörata kärnkonna osale haiguste parandamisel. Väga paljudele haigustele on rahvas otsinud abi just kärnkonnast, nagu näit. nõdrameelsuse ja marutõve vastu. Haigetele on tavaliselt sisse antud kärnkonnatuhka. Samuti on kärnkonnaga ravitud villi, asetades teda villi peale, ühe Vastseliina teisendi järgi on nõid söötnud hullule tütrele konnajalgu sisse, kuni see targaks saanud. Paide ümbruses on veega, milles kärnkonn ära keedeti, ravitud langetõbe. M. J. Eiseni andmetel võib kärnkonna abil nõiaks saada, kui naisterahvas teda omal põues hoiab ja rinda imeda laseb [27]. Ka teiste rahvaste juures, nagu Saksamaal, Inglismaal ja Helveetsias, langevad rahvaluulelised andmed suurtes joontes ühte Eesti alalhoidu-

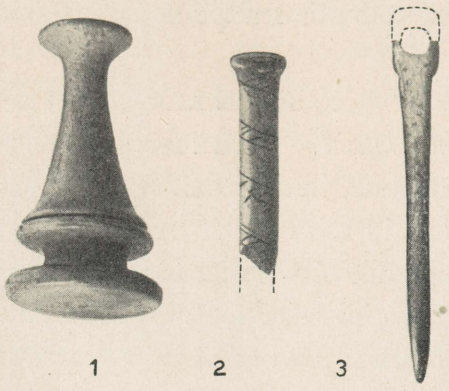

Joon. 19. Põdra(?)sarvest kaksiknööp (1), luust ehtenõelakatkend (2) ja luunõel (3). Ligikaudu $^1/_1$.

nud materjalidega [28]. Sealgi on kärnkonn nõidusega seotud. Kärnkonna kaudu on arvatud võivat saavutada silmadele jõudu ja teravust näit. küttimisel ja ka jahisaagi õnne. Saksas on nagu meilgi arvatud, et kärnkonnaga võib ravida mitmesuguseid haigusi: närvihaigust, verejooksu, vähjahaigust, jooksvat, podagrat ja isegi katku, kusjuures kärnkonna on kas valutava koha peal hoitud, ärakuivatatult pulbrina või keedetult söödud. Kärnkonnast on ka puuõlis keetes tehtud määret naha punetuse, kasvajate jne. arstimiseks. Kärnkonnarasva on peetud nõiasalviks, millega silmi määrides on võidud nii inimesi kui loomi pimedaks teha. See on päris tõenäone, sest kärnkonna looduslik mürkaine suudab kahtlemata silmis tekitada põletikku. Seda kärnkonna omadust võisid omaaegsed nõiad ja arstid või targad tunda, tarvitades seda kas arstimiseks või ka kättemaksu relvaks. Kuna Asvas oli tegemist just kärnkonna jalaluudega, siis olgu märgitud, et nendega on Saksas sagedasti ravitud hambavalu, palavikku, kaelahaigusi ja peakasvajat. Sellest kõigest nähtub, kui suur tähtsus oli kärnkonnal muiste rahvaste nõia- ja arstimiskunstis.

Meil pole muidugi tõendusi, et Asva muinaselanikud oleksid juba kasutanud kärnkonni kõigiks samuks otstarbeiks. Luude järjekindel leidmine teeb ometi tõenäoseks, et neil mingit sarnast tähtsust on arvatud olevat ja et mõni vana pärimus on võinud püsida muinaselanike ajast meie päevini, näitab kas või „Linnamäe põllu“ nime edasikandumine.

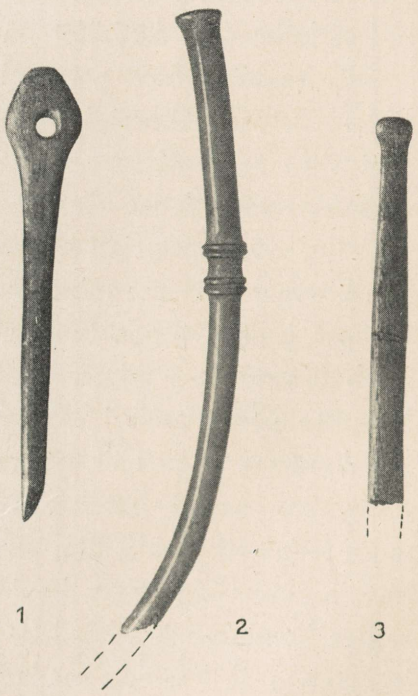

Joon. 20. Luunõel (1), ehtenõelakatkendid (2, 3). $^5/_6$ ja $^1/_1$ (3).

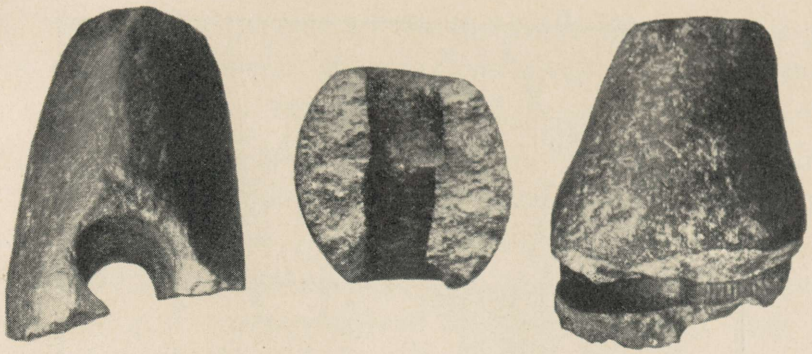

Joon. 21. Kivikirve kannaosa eest, alt ja kõrvalt. $^{3}/_{5}$.

Omapärased on Asva leius veel ümarikud ja ovaalsed kivikesed, K. Orviku järgi kvartsiit-porfüriidist, värvilt enamasti lillakad või punakas-pruunid. Kõik nad on looduslikult vete ja liiva uhtumisega muutunud siledaks ning ümarikkudeks, kuid mõned neist on siiski peale loodusliku lihvi saanud veel peenema pinnaläike, mis on võinud tekkida ainult neid pikemat aega pehme asja, nagu riide või muu sellesarnase vastu nühkides (joon. 9:1). Leiusuhted ei ütle kahjuks midagi nende kivide kohta. Kui siiski arvestada, et need kivid on pidanud saama oma läike mitte sihiliku hõõrumise või lihvimise, vaid kas pikemaaegse taskus või riiete vahel kaasaskandmise läbi, siis peame neidki kuidagi ühendama arstimise või nõidumisega. Lisaks sellele, mis juba öeldi kärnkonnast, olgu juhitud tähelepanu asjaolule, et saksa rahvausundis on mänginud teatud osa ka nn. *kärnkonna-kivid*. Need kivid olnud kahesugused, ühed ümmargused, teised ovaalsed, mõlemad kollakas-pruunid, umbes juuste värvi, pinnalt vähe kulunud ja siledad. Mõnikord olnud aga need kivid umb. munasuurused, pruunid, aga ka punakad nagu Asvas, või kollakad ja rohelised. Kõige enam hinnatud umbes näpuotsa-suurusi kive, mida kantud 16. ja 17. sajandil sõrmuses kandjale suure jõu andmiseks ja kaitseks haiguste, õnnetuste ja nõiduste vastu. Kärnkonna-kiviga puudutades haiget kohta või sellelt kaabitud kivitolmu haigele söötes arvatud ravida võivat paljusid tõbesid ja vigastusi. Soomes ja Rootsiski on sarnaseid nn. ussikive amulettidena kaasas kantud.

Rahvuseküsimus ja lähemad naabrid. Nagu selgus, kuulub Asva vanem kiht umbes 7. või 8. sajandisse e. Kr. Pealmine noorem kiht on aga palju hilisem ja selle kohta ei leidunudki siin ruumi lähema arutluse jaoks, mis jäägu

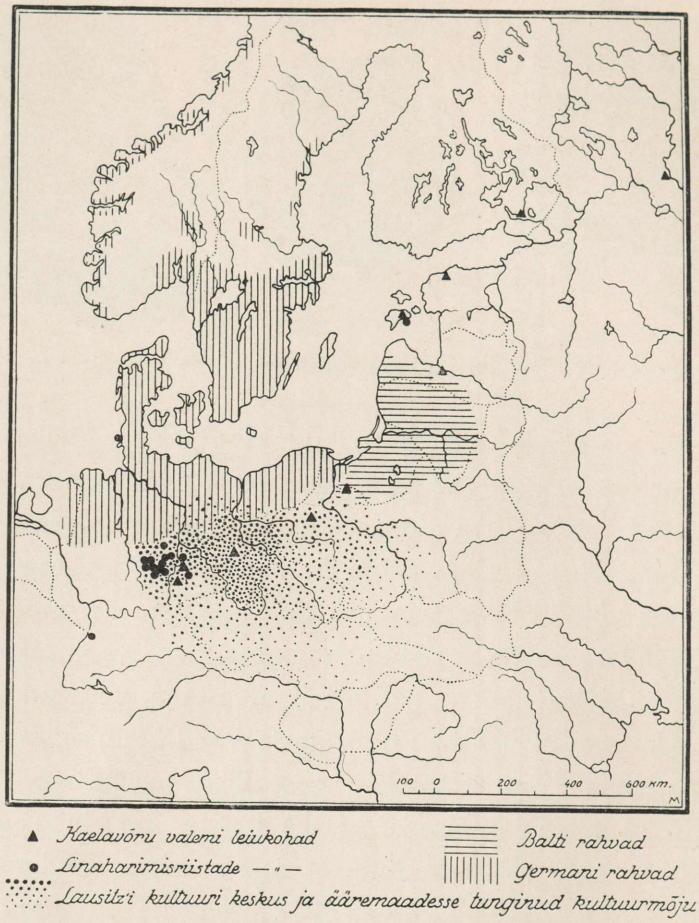

Joon. 22. Naaberrahvaste asukohad umb. Asva ajal.

edaspidiseks ülesandeks. Meil jätkub küllalt huvi ka sellest, et teada, kellele võis kuuluda Asva linnus-asula ning missuguse rahvaga oli tegemist tol ajal üldse tervel Eesti alal kui ka selle ümbruskonnas. Kuigi pronksiaja leiumaterjal on meil kaunis hõre, saab siiski kaunis kindla pildi kultuuri ühtlusest vähe hilisemast ajast kui Asva — ja nimelt kalmete najal. Nagu tänapäeva kogemustest teame, on usk või sellega ühenduses olevad traditsioonid alati püsivamad kui kõik muu kultuur ja nii oli see ka muinasajal. Kalmete ja matuste osa on usus üldiselt, eriti aga muinasajal tähtsal kohal ja selles mõttes võib kaunis suurel määral arvestada ühtlase rahvusega seal, kus kalmed oma ehituselt ei

erine. Umb. 500 a. e. Kr. valitsesid Eesti alal kivikirstkalmed, s. o. paeplaatidest maapinnale laotud kalmed, enamasti pikiteljega põhjast lõunasse suunatud nelinurkse kirstuga, kuhu asetati surnu põletamatult ühes väheste panustega. Kirst kaeti pealt kiviplaatidega ja kividest, vahest ka kividest ja vähesest mullast kuhelikutaolise kalmukünkaga. Kirjeldatud kalmete levik ei piirdu ainult praeguse Eesti alaga, vaid nende lõunapiir ulatub praeguse Läti alale üle Väina ja Kuramaale umb. Talsi linnani. Kui aga läheme veel mõnisada aastat tagasi, tuletame meelde varemnimetatud Klang'i linnust, mis oma leidudega üldiselt sarnaneb peagu täpselt Asva omadega ja ajaliselt kuulub ühte, siis ei saa kahelda, et need ei kuuluks ühele ja samale rahvale. Sest väljaspool seda piiri algab järsult teissuguse iseloomuga kultuurpiirkond. Säärased linnus-asulad nagu Asva ulatuvad vähe ida pool veelgi kaugemale lõunasse ja võtavad oma alla ka Ida-Leedu ja ühe nurga Põhja-Poolat ning kulgevad oma levikuga Venemaa alale nn. gorodiščе-kultuuri nime all. Kahjuks on viimaksnimetatud aladel need linnus-asulad seevõrd vähe uuritud, et ei julge kuigi palju sellele materjalile tugineda, kuid on tõenäone, et see kultuur praeguse Läti ja Eesti alal kuulus teatud ühe rahvuse hõimudele, kelleks muud ei saanud olla kui soome sugu rahvad. Kuigi meie linnus-asula materjali najal ei saa järjekindlalt jälgida kultuuripidevust sel alal, sest neid on veel liiga vähe uuritud, siis seevastu kivikirstkalmete ehitus areneb edaspidi aste-astmelt, katkestamatult kuni ajaloolise aja alguseni. Mitte ainult kalmed ei räägi soome sugu hõimude kasuks, vaid ka kogu ainelises kultuuris pole edaspidi märgata ühtki järsku murrangut ega võõrrahva kultuuri kaalukat sissemurdu.

Läänepoolseteks naabriteks olid kaks eri rahvast. Nimelt germaani rahvad, kes umb. 800. a. e. Kr. asusid Lõuna-Rootsis, Taanis, Põhja- ja osalt Kesk-Saksamaal ja kes ida pool ulatusid Visla alamjooksuni (joon. 22). Peale 800. a. e. Kr. tungisid nad ka üle Visla praeguse Ida-Preisi piiridesse, surudes tugevasti tagasi balti rahvaid, kes asusid tol ajal Ida-Preisi, Leedu ja väikse ribana Lõuna-Läti alal (joon. 22). Lõuna pool germaanlaste külje all asus nn. Lausitz'i kultuur. Kellele viimaksnimetatud kultuur kuulus, seda pole senini suudetud kindlaks teha. Sel põhjusel, et seal haudadesse on vähe kaasa pandud ja asulaid on ainult üksikuid leitud, on see kultuur enda tõelisest pildist väga vähe järgi jätnud, kuigi Lausitz'i kultuur on üks intensiivsemaid tol ajal, mis levis oma süda-

mikust kaunis laiadele aladele, Põhja-, Lääne- ja isegi Lõuna-Euroopasse [29]. Ida poole, praeguse Eesti piiri taguse Venemaa alale ulatusid tõenäoselt soome sugu rahvad, kes pidasid kultuurilisi ja kaubanduslikke ühendusi sealt kaudu.

Asva ainelise kultuuri võrdluse osas selgus mitmeid väiteid, mis tõendasid, et asvalased pidasid kaubanduslikke ühendusi kaunis tihedalt germaani rahvastega ja ka Lausitz'i kultuuri kandjatega (keda mõned peavad slaavlasteks, teised aga illüürlasteks), mitte ainult maad mööda balti rahvaste kaudu, kellega nad võib olla ühendusi pidasid, mitte aga kuigi silmatorkavalt. Seevastu mitmed asitõendid viitavad tõenäosele ühendusele Visla suudmega, kuhu välja tungis ka Lausitz'i kultuuri üks kaubatee. Visla suudmes võis tol ajal olla tähtis kaubanduslik ja kultuuriline keskus, kuhu ulatusid peale Lausitz'i kultuuri mõjude ka germaani ning balti rahvad. Mitmed asjaolud lubavad kaudselt oletada ka Asva elanikkude retki Schleswig-Holsteini ranniku tolleaegsetesse tähtsamatesse keskustesse, kuigi seda ei julgeks veel täiel määral tõena võtta, enne kui tuleviku kaevamised uut materjali lisaks annavad. Need retked tehti mere kaudu, mis kinnitab saaremaalaste kui merepoegade suurt osatähtsust juba sellel hallil ajal.

R. INDREKO.

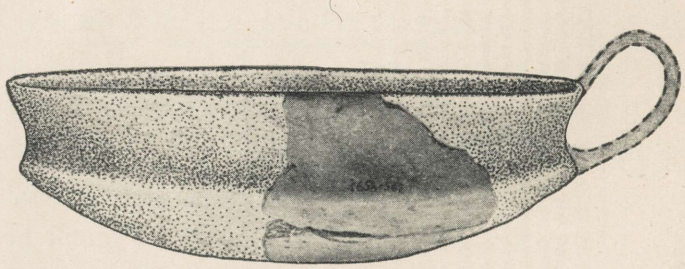

Joon. 23. Liuataoline savinõu. $^{3}/_{7}$.

1 Kõnesolevatel kaevamistel võis palgijäänuseid jälgida kaevandusala I_2 V_2 jooneni, sellest lõuna poole ei suudetud palgijäänuste sügavuseni kaevata.

2 *O. Antonius* Grundzüge einer Stammesgeschichte der Haustiere (Jena 1922) lk. 15, 238—245, 290—293, joon. 4. (Andmed hobuse ja sea kohta).

3 *R. Indreko* Iru linnus. ERK IV (Tallinn 1936) lk. 167, joon. 18, 20.

4 *T. Dobrogowski* Narzędzia kamienne z grodu kultury łużyckiej w Biskupinie.

Gród prasłowiański w Biskupinie w powiecie żnińskim. (Poznań 1938) lk. 64, tahv. XLVIII: 11—12.

5 *E. Lehmann* Gezahnte Knochenwerkzeuge aus Mitteldeutschland. Jahresschr. f. d. Vorg. d. sächsisch-thüring. Länder XIX (Halle 1931) lk. 42, joon. 1—2 ja tahv. V: 1—3.

6 *A. Götze* Flachs. *M. Ebert* Reallexikon der Vorgeschichte III (Berlin 1924—1932) lk. 385.

7 *F. Behn* Ausgrabung am Kjökkenmödding von Gross-Dunsum auf Föhr. Praehist. Zschr. IV (Berlin 1912) lk. 121—126, joon. 4.

8 Linaharimisriistu on autor üles tähendanud: *E. Lehmann* op. cit. lk. 37—43, joon. 1—2, tahv. IV; *N. Niklasson* Studien über die Walternienburg-Bernburger Kultur I. Jahresschr. f. d. Vorgesch. d. sächsisch-thüring. Länder XIII (Halle 1925) lk. 26; *E. Lehmann* Flachshecheln aus d. jüngeren Steinzeit. Mitteldeutsche Volkheit 1935 (Halle 1935) lk. 13; *Hemprich* Neue Funde aus dem Sammelgebiet des Halberstädter Heimatmuseums. Nachrichtenbl. f. Deutsche Vorz. 1938 (Leipzig 1938) lk. 88, tahv. 22: 5; Halle muuseumis „Landesanstalt für Volkheitskunde", üks ilma nr-ta, teine nr. 19: 1692 i; *H. Reich* Jungsteinzeitliche Knochengeräte vom Lohberg bei Gräfentonna. Das Thüringer Fähnlein 3:4 (Jena 1934) lk. 232, joon. 1.

9 *F. Behn* op. cit. lk. 124.

10 *R. Indreko* Pronksiaja asulaleid Asvas. Üliõpilasleht XVIII (Tartu 1934) lk. 412, joon. 6: 1, 2.

11 *A. V. Zbrujev* Der Wohnplatz von Lipki im Gouv. Vladimir. Eurasia Sept. Ant. IV (Helsinki 1929) lk. 109.

12 *М. В. Воеводский* К изучению гончарной техники первобытно-коммунистического общества на территории лесной зоны Европейской части РСФСР. Советская археология 1. (Москва, Ленинград 1936) lk. 64, tahv. III: 5.

13 *Zbrujev* op. cit. lk. 102.

14 *W. Kóčka* Ceramika biskupińska. Gród w Biskupinie (4. märkmes mainit. teos) tahv. XXIII. *V. Toepfer* Die Tonware aus Siedlungen der Hügelgräberbronzezeit Rheinhessens. Mainzer Zschr. XXXIII (Mainz 1938) lk. 68—79, tahv. XI. *L. Zotz* Zwei reiche Grabfunde der jüngeren Hallstattzeit von Zottwitz Kr. Ohlau. Altschlesien 3:2/3 (Breslau 1931) lk. 230—238, tahv. XVIII. *W. Antoniewicz* Archaeologja Polski (Warszawa 1928) lk. 120, joon. 28:9.

15 *М. В. Воеводский* op cit. lk. 66.

16 *М. В. Воеводский, А. В. Збруева* Участок по р. Шексне. Археологические работы Академии на новостройках в 1932—33 гг. I. (Москва—Ленинград 1935) lk. 120—135, joon. 116: 3—6, 12.

17 *A. Budłowski* Mogiły w Nowosiółce. Światowit VI (Warszawa 1905) lk. 22, tahv. V.

18 *O. Bahder* Zur Erforschung der neolithischen Wohnplätze im Okatale. Eurasia Sept. Ant. IV (Helsinki 1929) lk. 90—101, joon. 8.

19 *O. Bahder* op. cit. lk. 101.

20 *В. И. Каменскій* и *А. А. Спицынъ* Раскопки Н. А. Смирнова въ Калинскомъ у. Записки Отдѣл. Русск. и Слав. Археологіи Имп. Русск. Арх. Общ. V: 1 (С.-Петербургъ 1903) lk. 143, jj., tahv. XLIV. *В. А. Городцевъ* Русская доисторическая керамика. Труды XI. Арх.

TÜ Raamatukogu

Съѣзда въ Кіевѣ 1899, I. (Москва 1901) lk. 617, tahv. XI : 1.

21 *V. Toepfer* op. cit. lk. 72—74, joon. V, VI. *M. Hell* Alte und neue Funde aus Hallstatt. Mitteil. d. Anthropol. Ges. in Wien LXVI:I.—II. (Wien 1936) lk. 47—53, joon. 1—2. *V. Lebzelter* Die hallstattzeitliche Siedlung auf dem Steinberge bei Ernstbrunn. Mitteil. d. Anthropol. Ges. in Wien LXIII (Wien 1933) lk. 108—125. joon. 1 : 9; 3 : 1; 9:7, 9.

22 *W. Antoniewicz* op. cit. lk. 118—119, tahv. XXVI: 11, 13—15, 18. *J. Kostrzewski* Wielkopolska w czasach przedhistorycznych (Poznań 1923) lk. 99, joon. 322. *L. Zotz* op. cit. lk. 233—234, 238, tahv. XVIII: 20, 21.

23 *A. Auerbach* Bruchstücke einer verlorenen Gussform aus Ostthüringen. Studien z. vorg. Archäol. A. Götze zu seinem 60. Geburtstage dargebracht. (Leipzig 1925) lk. 165. *A. M. Tallgren* Eräitä epäselviä muinaislöytöjä. Suomen Museo XLI 1934 (Helsinki 1935) lk. 43, joon. 4. *A. Götze, P. Höfer, P. Zschiesche* Die vor- und frühgeschichtl. Altertümer Thüringens (Würzburg 1909) lk. 298. *A. Götze* Der Schlossberg bei Burg im Spreewald. Praehist. Zschr. IV (Berlin 1912) lk. 324, joon. 9, 10.

24 *T. Wieczorowski* Rzadsze wyroby gliniane. Gród w Biskupinie (4. märkmes mainit. teos) lk. 38, tahv. XXXIV: 11, 13.

25 *A. M. Tallgren* Archaeological Studies in Soviet Russia. Eurasia Sept. Ant. X (Helsinki 1936) lk. 159, 162, joon. 22: 2.

26 *H. J. Eggers* Erwerbungs- und Forschungsbericht 1 : 1936. Baltische Studien N. F. XXXVIII 1936 (Stettin 1937) lk. 15—16. *C. Engel* Vorgeschichte der altpreussischen Stämme I (Königsberg Pr. 1935) lk. 12, tahv. 88: 1.

27 Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudes II 13, 435 (81): hr. A. Isotamm'e teade ja Hurda kogudes ERA-s II 21, 26 (22); II 70, 695 (31); II 46, 946 (11). *M. J. Eisen,* Eesti vana usk. Eesti mütoloogia IV. (Tartus 1926) lk. 231.

28 Andmed kärnkonna kohta Saksamaal, Inglismaal ja Schweitsis on võetud: *E. Hoffmann-Krayer* Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens V. Handbuch zur deutschen Volkskunde (Berlin- und Leipzig 1932/1933) lk. 608—633. *U. T. Sirelius* Suomen kansanomaista kulttuuria II (Helsingissä 1921) lk. 559. joon. 723.

29 *R. Pittioni* Die Urnenfelderkultur und ihre Bedeutung für die europäische Geschichte. Zschr. für celt. Phil. 31 1938 (Wien 1938) lk. 167—204 ja kaart.

I R U L I N N A P Ä R A

Tallinnast mööda Narva maanteed väljudes võib umb. 6,5 km kaugusel Kadriorust, enne Iru silla ületamist näha paremat kätt otse Pirita jõe vastaskaldalt tõusvat tugevat tasase platooga mäge, mis on viimasel ajal nii üldtuttavaks saanud Iru linnus. See on muistsete eestlaste kindlustise asukoht, mis varemetemäena seisnud juba üle 800 aasta. Praegu näeme ainult pikka, kitsast, järskude nõlvadega mäge isegi loogelise Pirita jõe kohta erakordse ulatusega käärus (joon. 25). Linnuse põhjaots asub tihedalt selle kuni 750 m pika kääru kaelas, jättes kummalegi poole 9—11 m kõrgusi nõlvu kitsa terrassi, et siis uues järsakus alaneda jõeveeni. Linnuse põhjaotsa ees ulatub kuni Narva maanteeni umb. 12 m üle jõe veepinna tõusev tasandik, mida praegu küll lõhestab Maailmasõja eelaastal Vene valitsuse poolt ehitatud merekindluse raudteetunnel. Samade ehitustööde jälgi on siin ümbruses üldse rohkesti, milliste hulka kuulub ka otse linnuse lõunavalli ees asuv tsementeeritud varjend. Mainitud tasandikku piirab ida poolt vastu linnust tõusev neemikmägi, millel asub praegu Antsu talu. See on umbes samakõrgune linnusel leiduvate vallijäänustega ning jätkub põhja ja kirde poole üle Narva maantee.

Linnus ise on mõnevõrra kõver mäeselg, mis põhjapoolselt tasandikult tõuseb umb. 5 m kõrgemale. Väga tasase mäepealsena kõrgeneb ta veel umb. 2 m võrra lõuna poole, et siis jälle madalduda (tahv. III). Mägi on jagatud vallidega kolme ossa, millistest kaks esimest platood moodustavad muistse linnuse. Selle pikkus koos kahele poole varisenud vallijäänustega on 212,5 m ja laius 16—52 m. Põhjapoolne platoo on väiksem ja kitsam, lõunapoolne suur ja avar. Nüüd suurelt osalt jõest kitsaks uhetud ala lõunavalli ees ei ole olnud kindlustatud. Et linnus on eraldatud jätkuvast mäeseljakust valliga, samuti valliga kaitstud vähem järsuna tõusval otsal, siis kuulub Iru linnamägi nn. Kalevipoja sängide tüüpi. Platoode pikiservadel ei ole välispidiselt mär-

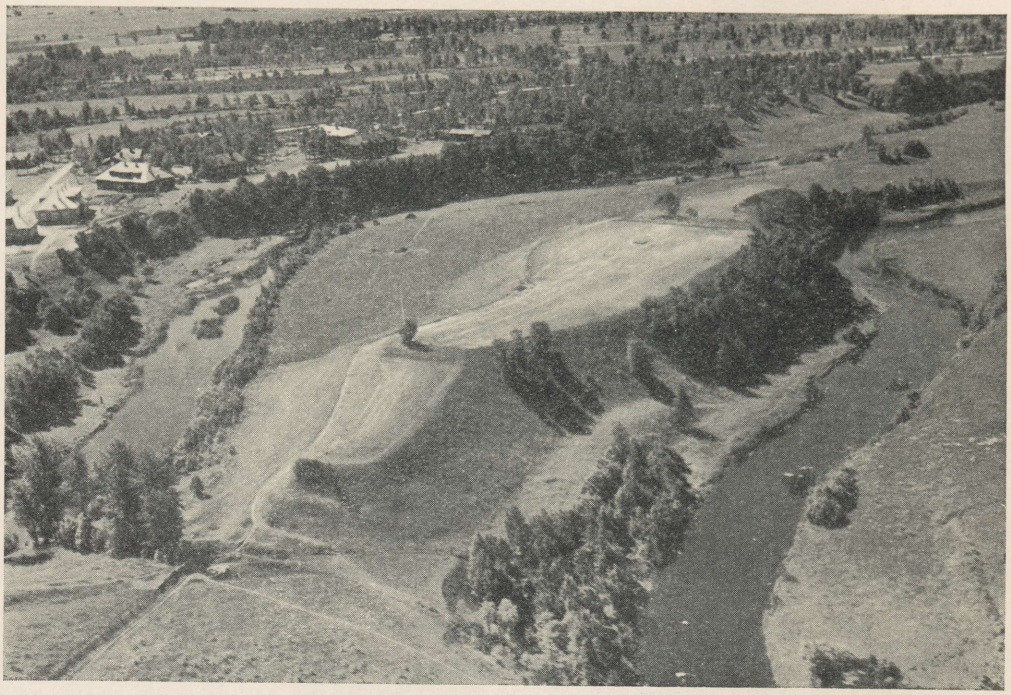

Joon. 24. Iru linnus. Lennuväe ülesvõte.

gata mingisuguseid rususid, välja arvatud lühidas ulatuses lõunaosa kirdeserval. Lõunavall ulatub risti üle kogu mäe laiuse, kuna kesk- ja põhjavalli idaküljele jääb ava. Need märgivad väravakohti ja muistse tee aset, mis on tõusnud linnusele kirdenurga juures ja piki põhjaosa idaserva suundunud lõunaossa. Seejuures juba varisenud valliosade asendist võib järeldada, et väravad on asunud seespoolsel küljel, seega ei ole moodustunud mingit valli laiusele võrduvat värava- või kangialust. Nii tee asukoht kui väravate paiknemine on olnud tingitud linnusekaitsjate positsiooni soodustamisest, nagu see enamasti on jälgitav ka teistel Eesti linnustel, kus muistsed teekohad praegu ilma kaevamisteta on nähtavad. Otse väravale ründav vaenlane on kilbikaitsest vaba parema küljega tõrjele lahtine, kusjuures värava asumine siseküljel sundis neid tulema kõrge valli ja nõlva vahelisele kitsasteele. Samuti väravakaitse tõhusamaks tegemise otstarbel kõrgendati eriti valli sedapoolset otsa, võib-olla koguni tornitaoliselt, mille jäänuseks tõenäoselt on keskvallil praegugi nähtav kõrgem kühm, millesse õnnetul kombel on süvendatud lipuvarras.

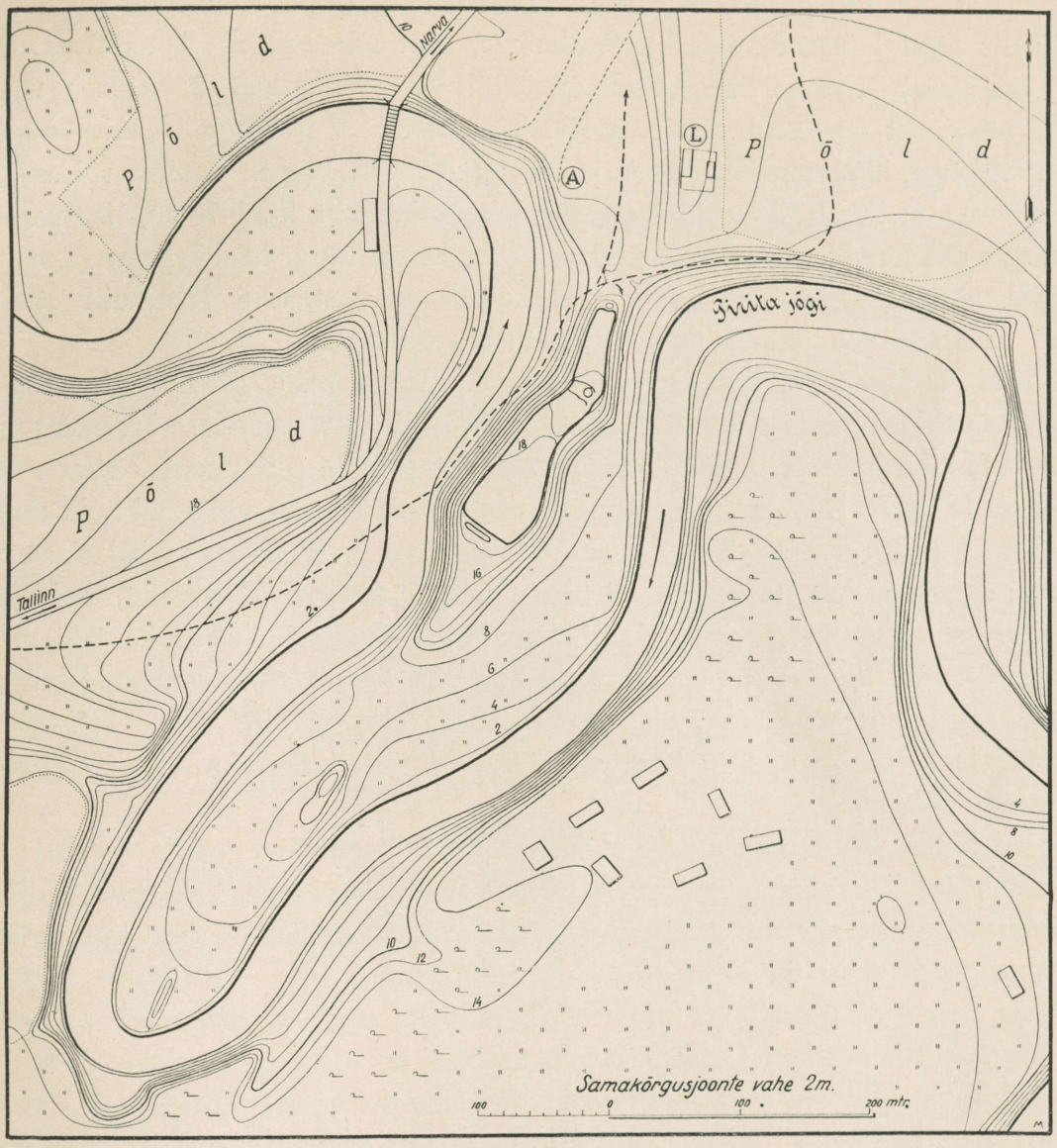

Joon. 25. Linnuse lähem ümbrus.

Juba väliselt on selge, et suurimat kaitset on vajanud just linnuse otsad, milliseid tuli tõsta ja kindlustada ristvallidega. Mäe pikiservad on juba ise küllalt hästi kaitstud kõrgete nõlvakutega, kust ründamine oli tõrjetegevuse puhul äärmiselt raske. Põhjaotsas läänenõlv on keskmiselt 30° tõusuga ja lääneterrassilt 10—12 m, Pirita jõe veepinnast üle 17 m kõrge, idanõlv keskm. 27° tõusuga, idaterrassilt 9—11 m ja jõeveest 15,5 m kõrge. Lõunaosa idanõlv on 9—11 m kõrge, kuna jõgi eemaldub seal jalamist kuni 70 m, läänenõlv langeb aga jõeni ja on seetõttu keskm. 18 m kõrge ning idanõlvakust järsum, olles sellisena otse vallutamatu. Linnuse edelanurgast, eriti lõunavalli otsast on varisenud jõe uhtuva tegevuse tõttu hea tükk alla.

Näib, et kaevu Iru linnusel ei ole olnud. Kogu mäge piirab jõgi, millest nähtavasti ka piiramise korral siiski võimalik oli vett hankida. Meenutatagu Läti Henriku jutustist võidurikkast 17-päevasest Otepää piiramisest eestlaste ja venelaste poolt 1217. a. veebruaris, kuidas venelased tapnud ümbruskonnast tabatuid, heites nende laibad mäejalal olevasse vette, et linnusesolijad ei saaks sealt oma janu kustutada. Ometi teame Otepää linnuses kaevuaset, kui see mitte pole hilisemat päritolu, millest aga pika piiramise juures ka vesi võis lõppeda. Iru linnuse lõunaplatoo läänenõlvakul leidub allika-ase, nüüd kuivanud, mis linnuse kasutamise ajal tõenäoselt oli elav ja võis täita osalt kaevu ülesandeid. Samal ajal võis see olla ka juba oma asukoha tõttu mingiks pühaks allikaks.

Iru linnus jätab praeguseski olukorras üsna imposantse mulje ja kuulub muistse Eesti linnuste hulgas kogu poolest suuremate hulka, kuigi ta kaugeltki pole suurim. Kaitseehitiste jäänused aga peale lõunavalli on üsna tagasihoidlikud ja algupäraseltki olnud nõrgad. Nende poolest pole Iru linnus võrreldavgi meie muinasaja lõppu kuuluvate linnustega, milliste tunnuseks on just inimjõu poolt püstitatud kaitsesüsteemi tugevus ja ulatus. Iru linnuse kaitse tugines aga eelkõige suurepärastele looduslikele eeldustele. Kuigi linnus asetseb kultuurmaastikus, mille pidev asustus ulatub eelkristlikku aastatuhandesse ja mille otseses ümbruses asuvad ja on muistegi asunud põllud, annab talle Pirita jõgi siiski haruldaselt hea kaitsepositsiooni, mida ei korvaks soo ega raba. Kolmest küljest piirab linnust sügav ja järskude kallastega jõeorg ning kui jõgi lõuna poolt eemaldubki üsna kaugele, oli vaenlasel ohtlik siitki rün-

IRU. **Üldplaan.**

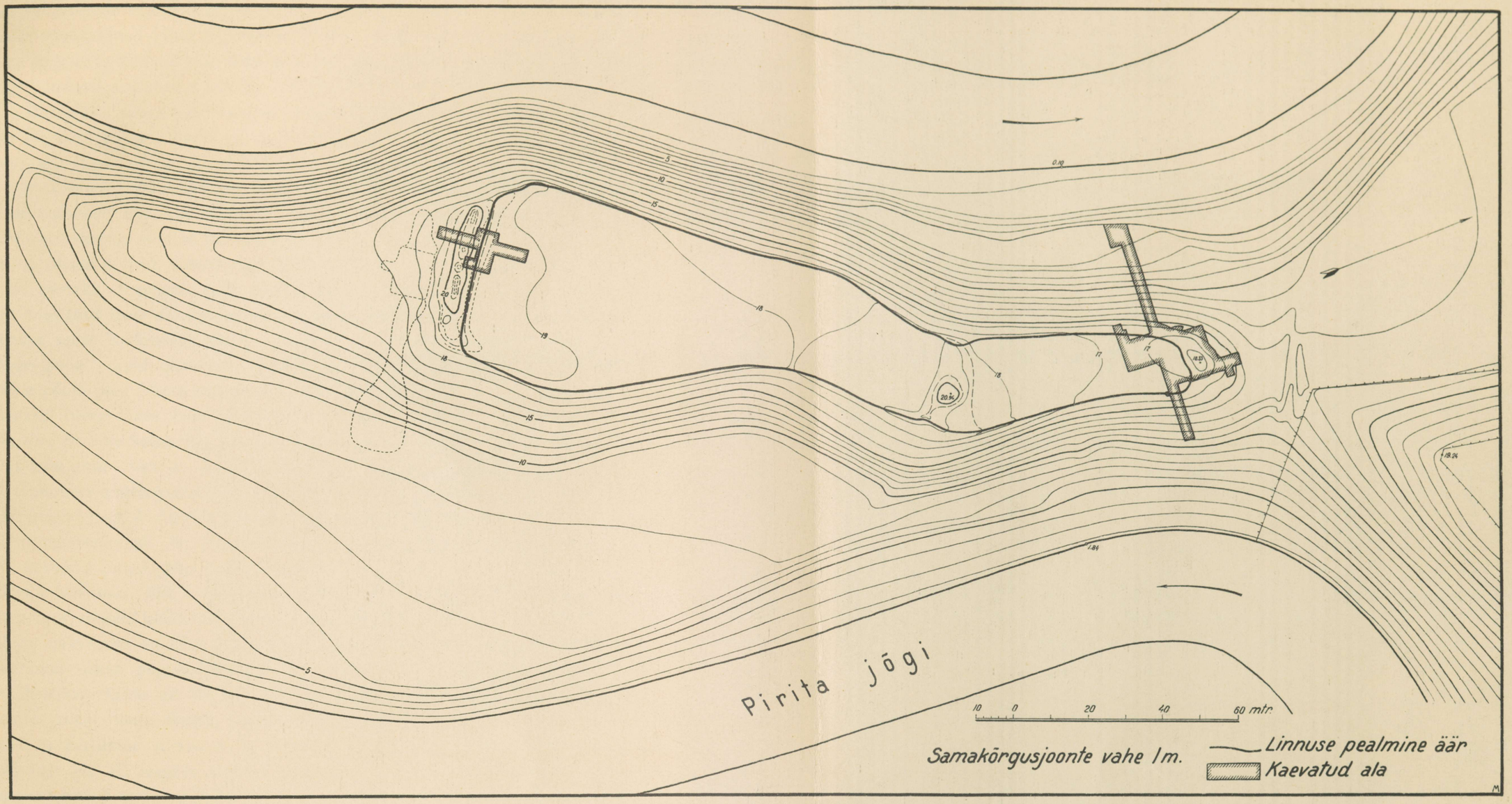

nata jõe järskude vastaskallaste tõttu, mis linnusekaitsjate väljatungi puhul poleks võimaldanud kiiret taganemist. Pealegi Pirita jõgi vee käreda voolu, suure languse ja allikarikkuse tõttu ei külmu talvelgi nii tugevasti kinni, et jää oleks kandnud suuremat väehulka. Kõige tõhusam on looduslik kaitse linnuse lääneserval nõlva järsu languse tõttu otse jõeni ja järsu vastaskalda vahenditu läheduse pärast. Parim ja loomulikum juurdepääs on linnusele põhjaotsast, mis ongi tinginud kirjeldatava kaitsesüsteemi väljakujunemise. Järgmine nõrgem koht on linnuse lõunaots, kust ka ründajail oli soodus läheneda, jõudes tõusta otse valli ette, kus maapind ainult 1,5 m madalam linnuse sisepinnast.

Praegu esinevad linnuse tunnused — vallid, ebalooduslikult tasane mäepealne, järsud nõlvad, samuti nagu lähimaastikuline, strateegiliselt väga hästi leitud asendki — selgesti igale teadlikumale vaatlejale. Ometi on ta linnusena avastatud meie arheoloogilises kirjanduses suhteliselt hilja, hoolimata oma asendist suure liiklemistee ääres. „Irumägi" on leidnud korduvat mainimist „Kalevipojas", kuid ühenduses Iru-ämmaga ja vastavalt viimase endisele asukohale põhja pool Narva maanteed — tähendab teist kohta. Dr. A. Friedenthal'i andmetel olevat sama koht „Kalevipojas" saanud linnuse avastamise põhjustajaks dir. A. Spreckelsen'ile, kes selle esimesena on leidnud väliste tunnuste järgi juba enne 1919. a. Laiemalt teatavaks sai see aga alles tema ettekande ja sellekohase ajalehesõnumi kaudu 1922. a. algul. Järgmise aasta suvel on mäel käinud mag. E. Laid ja seda üksikasjalisemalt kirjeldanud oma raamatus „Eesti muinaslinnad" lk. 67 jj. Siitpeale on linnus saanud järjest tuntumaks, eriti ta soodsa juurdepääsu ja läheduse tõttu pealinnale. Isegi Rootsi kroonprintsile tutvustati 1932. a. Iru linnust ainsana Eesti arvukaist linnamägedest. Ühenduses viimase kolme suve kaevamistega ja teiste üritustega, samuti kirjutistega ajalehtedes on alles paarikümne aasta eest väga vähe tuntud Iru linnus muutunud üheks populaarsemaks teiste üldtuntud muinaslinnade kõrval.

Tähelepanuväärne on Iru linnuse mittetundmine varasemate muinaslinnade uurijate poolt, nagu Hueck, Jordan, Jung ja Löwis of Menar, kuigi linnuse asend ja Iru-ämma pärimuste laialttuntus seda ju eriti oleksid pidanud soodustama. Hr. K. Särgava lahkesti teatatud andmetel olevat siiski juba tema vanaisa teadnud, et Irus pidavat olema vana eestlaste linnamägi, mille järgi ta isa, kirjanik E. Särgava, 1914. a. käinudki kohal ja ilma raskusteta selle leidnud,

Joon. 26. Kivisillutis põhjavalli all. Ees üks ja paremal keskel teine postikiilustik, alumises paremas nurgas I linnuse müüriplaadid.

kahjuks küll mitte mäletades, kuidas kohalik rahvas ta järelpärimistele linnamäe asukoha üle paika nimetanud. Hr. H. Jaasilt saadud teadetel olevat aga kohta kutsutud „Linnapera mäeks", kus vabadel õhtutel koos käidud ja tantsitud. Et seal kord vanade eestlaste kindlus olnud, polevat kohalik rahvas rääkinud. Ka trükisõnas mainitakse linnuse rahvapärase nimena „Linnapere" [1] ja „Linnapära" [2], kuid alles a. 1933 peale. Nime erilisus, mitte tavaline „linnamägi" vms., mis kirjanduse kaudu võinuks üle kanduda, eeldab rahvapärasust, nagu mag. E. Laid õigusega rõhutab. Kuna linnus enne Loodushoiu ja Turismi Instituudi alla võtmist asus Limbachi pärijate, varemini Uuetoa resp. Uustalu [3] maal, siis on püstitatud väide, nagu tuleneks Limbach Linnbachist ja viitaks seega linnusele. Perekonnanimede andmise nimistu a. 1835 ja revisjonilehed tunnevad aga Iru külas ainult Lindbach'e.

Iru linnuse muinasteaduslik kaevamine tõstatati E. Rahvusl. Klubi ja eriti hr. J. Tandre poolt 1936. a. aprillis ühes linnamägede laiema kaevamise ja uurimise küsimusega, samal ajal mõttega Iru linnust restaureerida. Samal suvel asutigi kaevamistele, mis jätkusid ka kahel järgneval suvel, kokku umb. 17

Joon. 27. Põhjavalli tuumik, vaade põhja poolt. III linnuse rusud on pealt eemaldatud. ← II linnuse liivavahekiht. + I linnuse lubjastunud põlemiskiht. → I linnuse müüriplaadid. × Postikiilustik.

nädala kestel, mille jooksul on suudetud läbi kaevata linnuse põhjaotsal 493 m², lõunaotsal 121,5 m² ja linnuse põhjaotsa eelsel asulakohal umb. 100 m², viimast aga mitte põhjani.

Enne kaevamistulemuste esitamist oleks oluline mainida, et linnuse platood on kauemat aega seisnud künni all, millest tõendeid on aa. 1923 ja 1863 (mõlemad platood) ning a. 1693 kohta (lõunaplatoo ühes nukaga selle eel) [4]. Vastavalt sellele on siis kogu alal künni sügavuseni igasugused ehitisjäänused hävitatud ja esemed oma algupäraselt kohalt nihutatud. Kaevamiste jooksul selguski, et tihedam esemeleidude kiht algas allpool keskmist künnisügavust, samuti leidus ülemises kihis hiliseid ajaloolise aja esemeid, rahasid jms. Kaevamistulemuste õigeks mõistmiseks olgu selgitatud ka muu olukord. Kuna linnus on üle elanud mitu ehitusjärku ja osutab väga kauaaegseid kasutamisjälgi, oleks muidugi tähtis eri perioodide ehitisjäänuseid ja leidesemeid eraldada. Irus on see teatud määral võimalik ainult vallijäänuste piirkonnas, kus alumised kihid suurtes joontes on eraldatavad, olles kattunud põlemisrusude-

ga. Platool aga on see võimata, sest kultuurkiht on väga õhukene (keskm. 20—30 sm). Kõik kihid on siin paratamatult täiesti segunenud, mistõttu ka postikiilustikkude, söestunud puuosade, isegi tulepesade kohta ei või määrata nende kuuluvust teatud ehitusjärku. Seepärast ongi need mittekindlad ehitisjäänused koondatud III linnuse plaanile (tahv. VI), kuna see kõige hilisema ehitusjärguna oli ühtlasi kõige ulatuslikum.

Ühenduses kaevamistega selgitati ka mäe *geoloogiline kujunemine,* milleks kohal käisid 1936. a. prof. A. Öpik ja 1938. a. mag. K. Orviku. Iru mäe aluskihid võivad olla jääajast vanemad, kuna pealmised kihid on pärastjääaegsed deltaliivad. Valge liiv väljaspool lõunavalli on arvatavasti yoldia-aegne. Ühe hilisema Läänemere-staadiumi, Antsülusjärve, ajal (umb. 6500—5000 a. e. Kr.) ulatus praegune meri kuni Iruni ning selle randjoon võis asuda linnuse lõunaosas, mitte järsu rannana, vaid aeglase alanguna. Seega kogu linnuse ulatuses sügavamal või kõrgemal esinev jäme kruusapõhi moodustas Antsülusjärve põhja ning kõik sellel asuvad liivakihid (põhjaotsal kuni 1,7 m paksuselt) on antsülusaegsed. Pirita jõe org hakkas kujunema alles Antsülusjärve taganemisega, mis oli seoses maakerkimisega. Aeglaselt jõesängi kujundavad veed ei ole suutnud linnamäe põhjaotsa ees sängi läbi murda, kuigi siin kahe neemikmäe vahel kord vesi on seisnud. Erosioonitingimused olid linnuse lõunaosa taga peenemate liivade tõttu ilmselt soodsamad ja nii tekkiski suur jõekäär — kõrge kruusa- ja liivamägi jääksaarena selles. Jõevete alanedes tekkis linnuse taha koguni laiem, tasasem ala. Ajal, kui inimesed hakkasid seda mäge kasutama, oli Pirita jõe säng tõenäoselt praeguseks välja kujunenud.

Olulise tähtsusega linnuse seisukohalt oleks jõe veepinna omaaegse taseme määramine, kuna sellest olenes linnusekaitse tõhusus, samuti kasutamisikõlbulikkus veeteena ja kalastusvõimalused. Päris täpselt on seda raske määrata. Huvipakkuv oleks märkida, et arvestades linnuse esimesi kasutajaid umb. a. 500 ümber e. Kr., oli mere randjoon sellal Pirita suudme piirkonnas assist. P. Kentsi andmetel 6,5 m ja umb. 1000. a. ümber p. Kr. 2,5 m praegusest kõrgemal. Tegelikult see randjoone nihkumine end siinkohal järsult tõusva maapinna tõttu kaugemale tunda ei andnud. Pirita jõe suu oli muidugi mõnevõrra liigemal ja pakkus tõenäoselt soodsat sadamakohta (praeguse suudmeni linnuselt otsejoones 4,5 km). Pirita jõe kärestikulisus ja suur langus kuni Kose sil-

IRU.

Põhjaots. Asula ja I linnus.

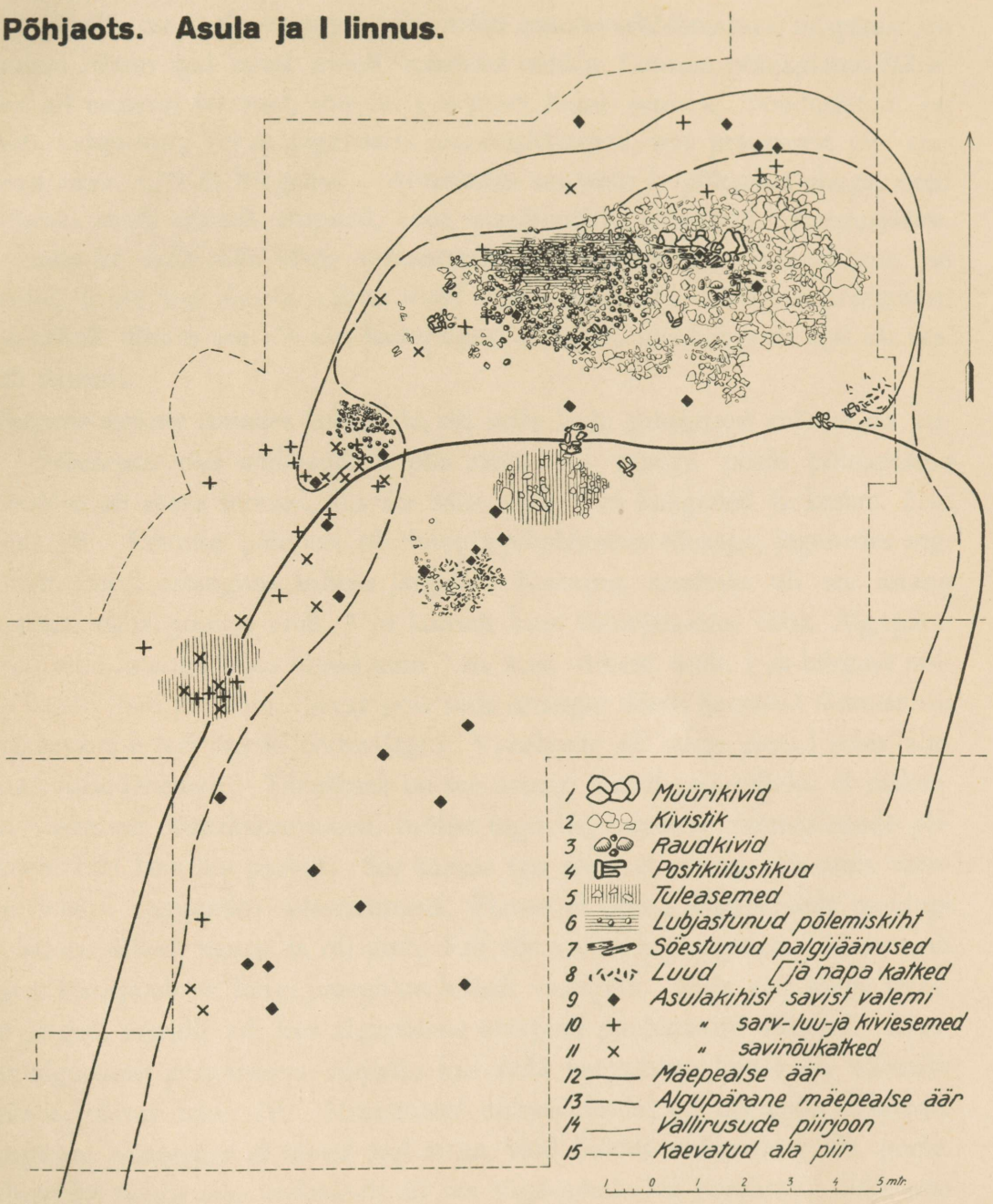

lani tegi selle osa siiski veeteena juba sellal kasutamiskõlbmatuks, mispärast Iru linnuseni pääses igal juhul ainult maateed mööda. Linnuse põhjaplatoo läänenõlva all esineval terrassil, mis on praegusel kujul inimese moodustatud, on leitud esialgu kuni 1,5 m sügavuseni asustusjäänuseid, mis praegusest jõe veepinnast umb. 4,75 m kõrgemal. Arvestades suurvete ja põhjavee ohuga, need ei võinud asuda otseselt veepiiril, kuna puuduvad ka settekihid. Asustusjäänused kuuluvad osalt juba kõige varasemasse Iru asustuskihti. Teoreetiliselt on oletatud, et veepind jões on vahest siiski 1 m piirides olnud kõrgem praegusest. Loomulikult tõstaks see jõe kui kaitseteguri tõhusust, mis kõrgvete ajal oli vastavalt suurem.

Esimeste asukate ilmudes Iru mäele, oli selle kuju praegusest mõnevõrra erinev. Mäejalam võis umbkaudselt olla sama kui praegu peale põhjaplatoo läänenõlva all oleva terrassi, kus see asus umb. 4 m kaugemal ja keskm. 2 m madalamal. Linnuse põhjaots oli hoopis pikaldasema tõusuga, jagunedes aeglasemalt tõusva astanguna kaheks järguks. Kaevama asudeski oli see astang põhjaotsal näha, joostes umb. 3 m laiuselt kuni läänejalamini välja. Algupäraselt on selle astangu laius olnud kuni 7 m, kust väikese, umb. 1 m kõrguse nõlvaku kaudu jõuti platoole. Seega pole seda astangut täiesti kaotatud täitmise või mahakaevamise teel üheski ehitusjärgus. Vaenlasele oli seega jäetud sobiv alus tõusta vallile lähemale. Tõenäoselt on see astang jäetud aga selleks, et raskendada vallialuse õõnsakskaevamist, millist teguviisi tunneme muinaslinnade piiramistest Läti Henriku päevilt. See korvas vist seda, et astang võis anda vaenlasele teatud tugipunkti ülesronimisel. Platoo ei olnud algupäraselt muidugi nii ebalooduslikult tasane ja oli umb. 2 m võrra kitsam praegusest. Idaserv oli kõrgem läänepoolsest, kuigi praegu on kohati vastupidi. Seda võis kõige selgemini jälgida otsvalli all, kus algupärane maapind puutumatult säilinud. Arvatavat algupärast platooserva, niipalju kui seda kaevamiste kestel oli võimalik selgitada, näeme tahv. IV. Hilisematel ehitusjärkudel on läänenõlv täidetud. Algupärane platooserv ei olnud seal sirge, vaid hoidus mõnevõrra ida poole. Kultuurkiht tungis siin keskmiselt 82 sm sügavamale kui tavaliselt. Selle nõo kohal on olnud nõlval lamedam osa, mille alumisest äärest isegi kaevamisi alustades veel kerge volt oli nähtav. Otsa piirjooned on püsinud paremini. On

Joon. 28. Põhjavalli välisnõlv, kindlustatud paeplaatidest „soomusega".

tõenäone, et liiv oli mäepinnal peaaegu paljas, ainult kergema mustamullakihikesega kaetud.

Vanim asula. Esimesed inimasustuse jäljed esinevad Iru linnusel hilisema ehitustegevuse tõttu laiali- ja segipaisatult ning on seepärast üsna puudulikult jälgitavad. Mingisuguseid kindlustamisjälgi ei leitud, mispärast siin oleks nähtavasti õigem rääkida asulakihist, mitte kui linnuse eri ehitusjärgust. Et aga asumiseks on valitud just soodsa loodusliku kaitsega koht, peab ometi eeldama, et see kohavalikul on olnud kaasaotsustajaks. Ka näib ta ajaliselt olevat järgnevatest tunduvalt lahutatud. Siia kuulub kõigepealt laialdane, umb. 8 sm paksuse söetuha kihiga tulease lääneserval allpool arvatavat platoo-äärt. Koht näib süvendatud liiva ja tasandatud. Nii on saadud varjuline paik, mis avatud loodesse. Kihis esines palju katkendeid savinõudest, mõni põlenud kivi, tulekivist kõõvitsake, luust naaskel, lõigatud põdrasarve oksi ja rohkesti luid. Viimaste hulgas oli mag. J. Lepiksaarel, kes lahkesti on läbi vaadanud kõik kaevamistel kogutud luud, võimalik määrata veist, kitse või lammast, hobust, siga, metssiga, kobrast, nugist, mingit metslindu ja haugi. Otseselt selle kihi peal tuli puhas liiv, seega koht pole mitte pikema aja jooksul huumuskihiga kattunud. Tulepesast

Joon. 29. Savinõu II linnuse kihist. Umb. $^2/_5$.

edasi põhja poole esines kogu nõo ulatuses suhteliselt rohkesti mitmesuguseid leidesemeid. Nõo põhjanõlv oli kaetud väikeste munakividega. Ka sütt ja tuhka esines siin veel mitmel pool. Kõik need leiud asusid otse liivas või põlemisjälgedest tumemustas liivasegus. Et asulakiht selgeimalt esines just selles nõos, on täiesti mõistetav — nõo hilisema täitmisega säästeti siinsed jäänused segamise eest. Platool esineb neid jäänuseid vähem ja enam laialipaisatult, ainult vallirusude all ja piki lääneserva, nagu leidude esinemisest plaanil selgub. Seega näeme platool ainult esemelisi jäänuseid, otseseid asustusjäänuseid mitte. Kaelavõru savist valamisvormi katkendeid ja väikeste savist napakeste katkendeid (joon. 43) esines eriti rohkesti põhjaserval I linnuse vallikivide all resp. ees, kusjuures just siit leiti rida katkendeid vanade murdudega, mis omavahel sobisid kokku. Samuti leidus siin sütt. Neid katkendeid tuleb pidada tõenäoselt algupärases asendis olevaiks. Nad leiti pruuni liivakihi seest vastu mustmulda. Teiste katkendite laialipillatus, eri savinõutükkide esinemine üksikult jm. räägib õieti selget keelt hilisema segamise ulatuslikust mõjust.

I linnus. Pikemaaegse koha kasutamata seismise järele on otsustatud mäge välja ehitada linnuseks. Linnuse rajamisel tasandati platood, kuhjates mulda ja liiva nõlvadele, et neid järsendada. Ühtlasi platoo laienes mõnevõrra ja ida-

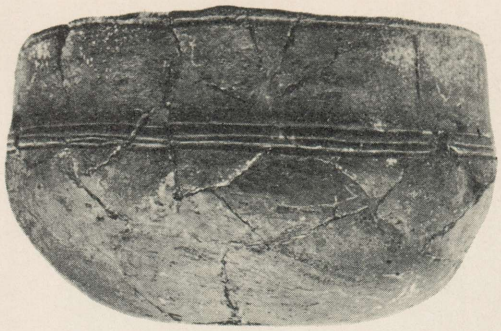

Joon. 30. Savinõu II linnuse kihist. Umb. $^1/_2$.

poolmik, kust ka tee tuli üles, muutus madalamaks peale otsa, kuhu kavatseti vall. Kui paks kiht sellega õieti kaduma on läinud, on raske öelda, kuid võib arvestada 20—50 sm-ga. Niimoodi hävitati ja paisati segi põhjalikult ka varasema asulakihi jäänused, osalt need kuhjati lääneservale ja heideti koguni mööda nõlva alla, nagu sellest kaevamisel jälgi leidus. Kaitseehitis oli koondatud põhjaotsale (tahv. IV), kuhu juurdepääs oli kõige hõlpsam. Tee tuli üles ida poolt, nagu kogu järgnevalgi ajal. Kuidas värav oli ehitatud, me ei tea. Värava kaitseks oli põhjaotsa idapoolmikule, kus juba looduslikult näib olnuvat veidi esiletungiv lai nukk, püstitatud umb. 5 m pikkune ja vahest kuni 1,8 m laiune kivivall, mis aga tõenäoselt polnud kuigi kõrge. Plaanil on sellest näha ainult üksikuid plaate. Selle vastu on seestpoolt toetunud puuehitis, mille katust kandvate postide kivikiilustikke kaevamisel siin-seal esines. Mõned neist asetsesid vastu vallijäänuseid — seega on osa poste asunud otse valli siseseina vastu. Põhjaotsa läänepoolmik näib olnuvat kaitstud valli ülesandeid täitva puuehitisega. Milline see oli, ei tea, kuna jälgi on ainult reast postidest kivikiilustikkude näol. Puuehitis ulatus kuni lääneservani. Kas ja mil määral see aga pikenes ka lõuna poole, pole selge. On tõenäone, et platoo pikiservad olid ilma kaitseehitiseta. Seal usaldati kõrgeid nõlvu.

Osa postikiilustikke hoidub juba platoo poole. Paar tükki asuvad tee lääneküljel ja võisid kuuluda ka väravapostidele. Teise juures leidus kobaras koos veise- ja hobuseluid. Kuna siinkohal mingit tuleaset ei ole, on need võib-olla pärit ohvriandidest. Näiteks Lätist Talsi linnusest tuntakse kahel juhul hobuse pealuud ehitisohvrina, teine neist väravatorni nurga all [5]. Lääne poole leidus suurem tulease paksu tuhakihiga. Selle lääneosas esines üksikuid suuremaid paeplaate, idanurgas aga tihedasti vähemaid kive. Tuleasemest edela poole leidus õige rohkesti põlemata loomaluid (hobuse, veise, kitse või lamba), asudes liivakihti süvendatud lohus koos mõne kivi ja sütega. Rohkesti tuli samast õige sügavalt liivast savinõukatkendeid nöörornamendi, kriipseldatud kujutistega jm.

IRU.

Põhjaots. II linnus.

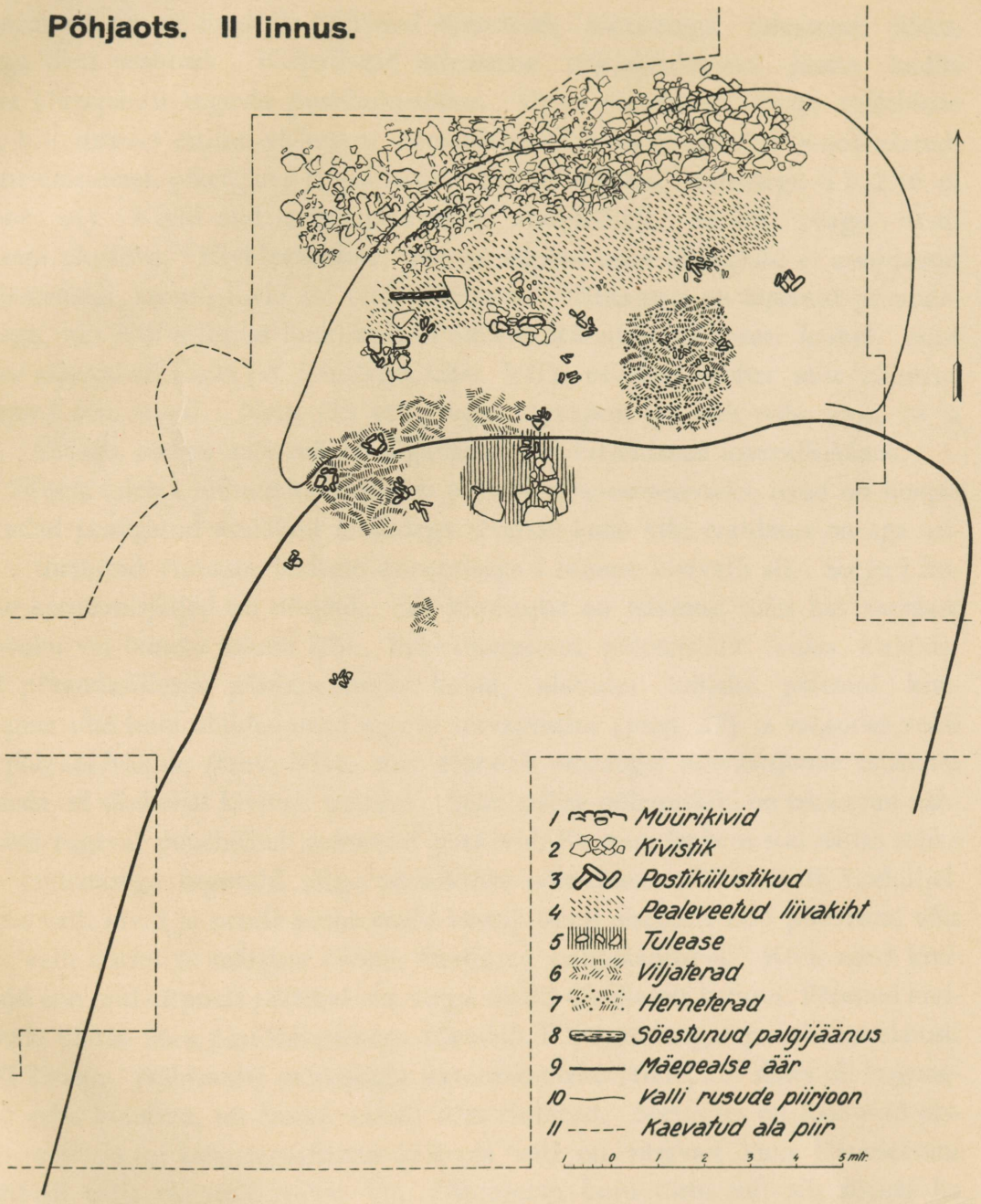

Arvatavasti on see luudeala tekkinud ühenduses söömistega tuleaseme ääres, seega õieti prahiauk. Kirjeldatud tuleaseme põhjakirdeserva juures leidus kaks korrapärast tugevat postikiilustikku. Vastu põhjaserva, seega vallehitise all, tuli ilmsiks eriline väikestest munakividest ja paekivikestest moodustatud, lääne-idasuunas pikergune ja suhteliselt tasane sillutis, suurusega 4 × 2,56 m (joon. 26). Kivid olid laotud peamiselt ühekordselt, asudes peagu vastu pruuni alusliiva. Kividevaheline, üla- ja allpool asuv mustmuld ei sisaldanud põlemisjälgi, samuti kivid ise olid põlemata. Nähtavasti on tegemist põrandakihiga, mis küll säilinud lünklikult. Postikiilustikud peale paari keskel, neist teine sügaval all liivas (vt. läbilõiget tahv. VII), esinesid ümber selle sillutise, mitmed otse serval. Neist üks eriti tugev servapost on osalt näha joon. 26 ja 27. Sillutis asetses mõnevõrra sügavamal kui kirjeldatud kivivallijäänus.

Üldiselt tuleb I linnuse kultuurkihti pidada väheintensiivseks, leiud on hoopis hõredad ja segatud asulakihi leidudega. Nende kahe kihi eraldatus on aga selgesti tõestatud viimaste leidude esinemisega I linnuse kivivalli all. Seega I linnuse kasutamisjäljed on nõrgad. See kindlustis on hävinud tules kas vaenlase rünnaku või õnnetu juhuse läbi. Eriti intensiivne põlemiskiht leidus kirjeldatud põrandasillutise põhjapoolmiku kohal, ulatudes lubjaks põlenud kiviprügina idas kuni ülalmainitud tugeva servapostini (joon. 27) ja valgudes veidi ka põhjanõlvakule (tahv. VII), mis tõendab omaaegse nõlvakujoone asukohta ja seda, et siinkohal kivivall puudus. Selle erilise põlemiskihi on tekitanud nähtavasti tugeval puuehitisel asetsenud paekivid. Ka muu ümbrus siin näitas rohke söe esinemisega tugevaid jälgi puuehitiste põlemisest, eriti kivivalli siseküljel. Kuna valli kivid ja nende alune muld vastupidiselt siseosale olid põlemata, võis piki valli sisekülge märgata kohati söestunud palgijäänuseid. Kõik need kivirusud siin olid altpoolt põlenud, on seega olnud tõenäoselt katusel. Põlenud kivirusude ulatus ühes postikiilustikega tõendab I linnuse aegse puuehitise ulatust.

II linnus. Nähtavasti mõneaegse varemeis oleku järele, kui sinna oli kogunenud juba huumust, on linnus uuesti üles ehitatud. Seejuures on loobutud otsvalli ehituslikust kahejärgulisusest ja kogu vall on väravast kuni lääneservani ühtlaselt välja ehitatud (tahv. V). Põhjaserva kuju tõttu tuli siis muuta ka I linnuse aegse kivivalli suunda. Vall on tulnud seega üle 11 m pikk ja umb. 2 m lai, puust. Selle tõstmiseks on moodustatud madal mullast ja liivast alus,

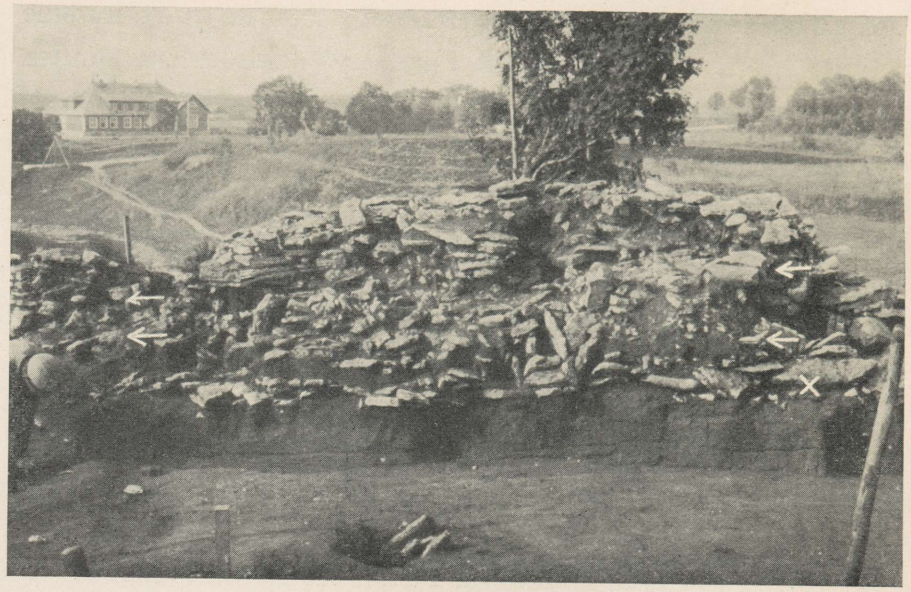

Joon. 31. Põhjavalli sisekülg. Peal III linnuse valli müür. Noolte ⟵ vahel II linnuse põlemisrusud. × I linnuse kivirusud. Esiplaanil postikiilustik.

mille kõrgus I linnuse põlemisrusudest 35—55 sm, väljapoole kõrgenev. Vastu lääneserva alus madaldus. Pealeveetud liivakihi paksus tõusis kuni 23 sm-ni ja see kattis ka suurema osa põhjanõlvast (tahv. VII). Lääneserva poole kiht õhenes, idaserva poole jätkus ta kindlasti kuni valli otsani, kuigi plaanil see lõpeb varem, mis tingitud kaevamiskäigust. Osalt katavad seda liivakihti suuremad paeplaadid (joon. 27). Selle aluse siseserv on moodustatud kihiti müüriks laotud paeplaatidest, et takistada mulla ja liiva laialivalgumist ja anda puuvallile, mis tõenäoselt oli palkseintega kastehitis, vundamenti. Vallieelse nõlva kindlustamisele on samuti pöördud suurt tähelepanu, tagudes see ülekuti täis tiheda „soomusena" suuremaid paeplaate (joon. 28). Et liiva takistada sellele soomusele valgumast, on siia vastu asetatud viltu plaate. Kuivõrd II linnuse ajal oli kindlustatud läänenõlv, on raske öelda. Plaanile on küll märgitud mõned postikiilustikud, kuid nendest pole kahe lõunapoolseima kuuluvus siia sugugi vaieldamatu. Viljaterade ulatumine tihedasti lääneservani laseb arvata, et siin otsvalli taoline konstruktsioon puudus. Seega oli kindlustamise peatähelepanu ikka pöördud põhjaotsale.

IRU.

Põhjaots. III linnus.

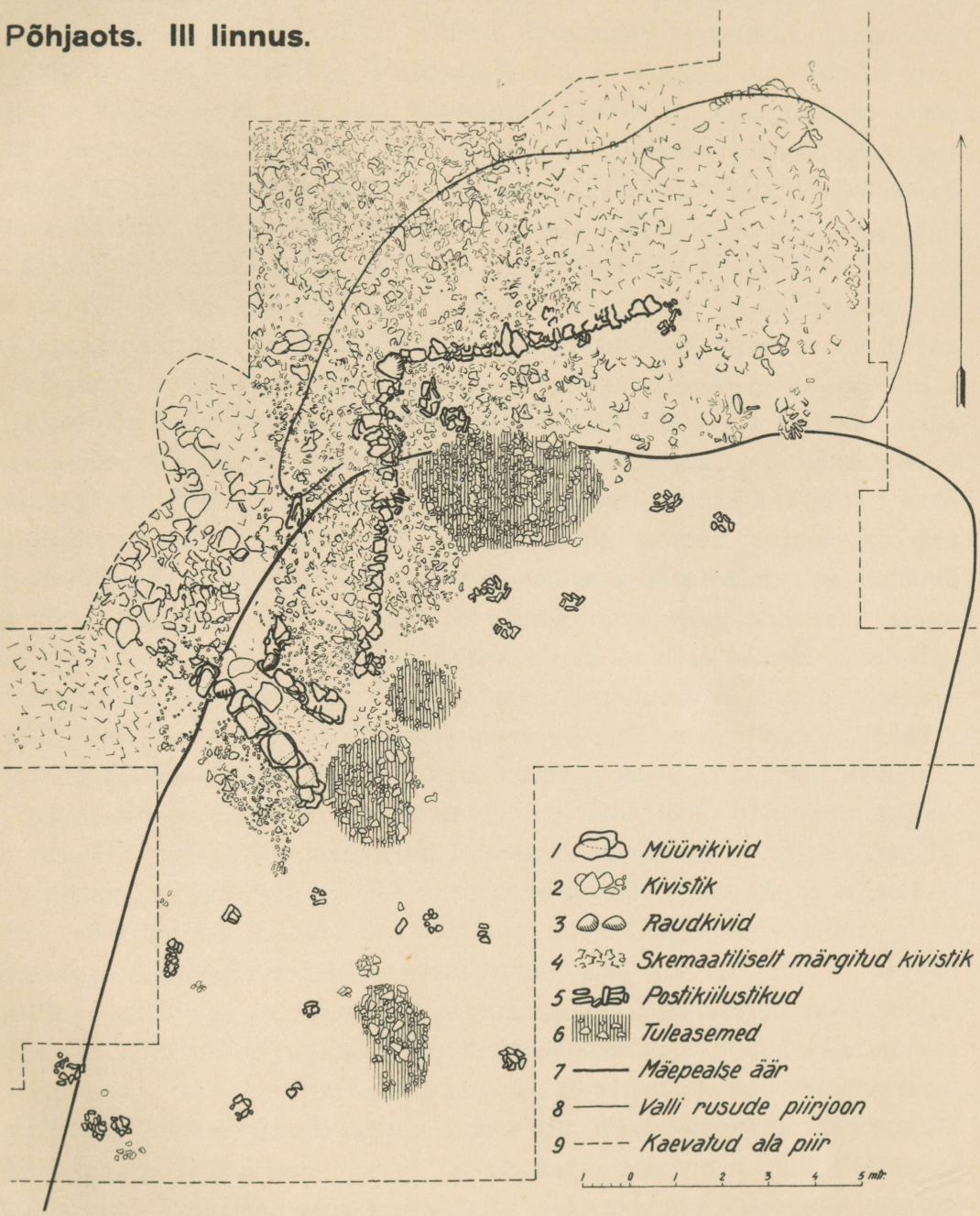

Otsvalli siseküljel jätkusid kohe puuehitised. Osa postikiilustikke on otse vallialuse vastu nagu I linnuseski. Teised kiilustikud hoiduvad kaugemale. Seejuures on need kiilustikud I linnuse kivirusude hulgas. Et I linnuse kivirususid ei kõrvaldatud, siis oli vallitagune platoo-osa (madaldudes lääne poole) rohkem kallak, kui seda tingis algupärane aluspind. Juba I linnuse ajal kasutatud suurem tulease oli nüüdki kasutusel. Alumisele tuhakihile on laotud suuremaid plaate, välisservad kõrgemal. Ka mõni teine väiksem tulease võib veel kuuluda siia kihti. II linnuse aegne kultuurkiht oli tihedasti leidudega, eriti savinõutükkidega üle külvatud. Nende kuuluvus siia on vallirusude piirkonnas suhteliselt hästi jälgitav just II linnust tabanud tuleõnnetuse tõttu, kus katusel asunud rohke kivimaterjal puuosade põledes alla varises ja katusealused elamisjäänused enda alla mattis. Kahe põlemiskihi vahele tekkinud musta kultuurkihi suhteline paksus näitab, et kahe katastroofi vahel pidi olema pikem elamis-ajajärk. Põledes on kohale jäänud rohkesti savinõusid ja vilja. Savinõutükkidel on selgesti näha, et tuli on alles peale savinõu purunemist oma mõju avaldanud. Osa savinõutükke on kobruliseks põlenud, mis on nõudnud väga kõrget kuumust. Mitu savinõu oli võimalik just sellest kihist rekonstrueerida (joon. 29, 30), sest enamus tükkidest oli säilinud ja lebasid kitsal alal, kus purunemine oli toimunud. Osalt samades savinõudes on hoitud vilja, mis on laiali valgunud ja põlenud. Idapoolmikus oli suurem ala kaetud põlenud hernestega, läänepoolmikus leidus mitmes kohas põlenud vilja, peamiselt nisuteri, millele järgnes oder, kuna rukist leidus üsna vähe, nagu lahkesti on selgitanud mag. H. Sutter. Segunemine on toimunud arvatavasti laialivalgumisel, vähemalt nisu ja odra puhul. Ühe purunenud savinõu (joon. 29) ja viljaterade alt tuli erilist õhukest puusütt, mis nähtavasti pärit mingist laud-alusest.

Herne- ja viljaterade esinemine aitab ühtlasi selgitada II linnuse aegseid varjualuseid valli taga ja tõendab, et piki läänеserva sellal veel kivivall puudus. Vallitaguse varisenud kivirusude paksus tõuseb vastu valli, ulatudes kohati kuni 25 sm-ni (joon. 31). Need kivirusud koonduvad otsvalli taha, rohkem keskosa ja ida poole. Umbes otsvalli keskosa kohal tuli õige intensiivne põlemiskiht rohke tuhaga ja lubjastunud puruga. Samas leidus põlenud ja osalt kõdunenud puujäänuseid. Vallialuse sisemüüri plaadid olid kukkunud sissepoole. Et valli siseserv oli täiesti varisenud ja kohalt nihkunud, siis ei olnud II linnuse juures

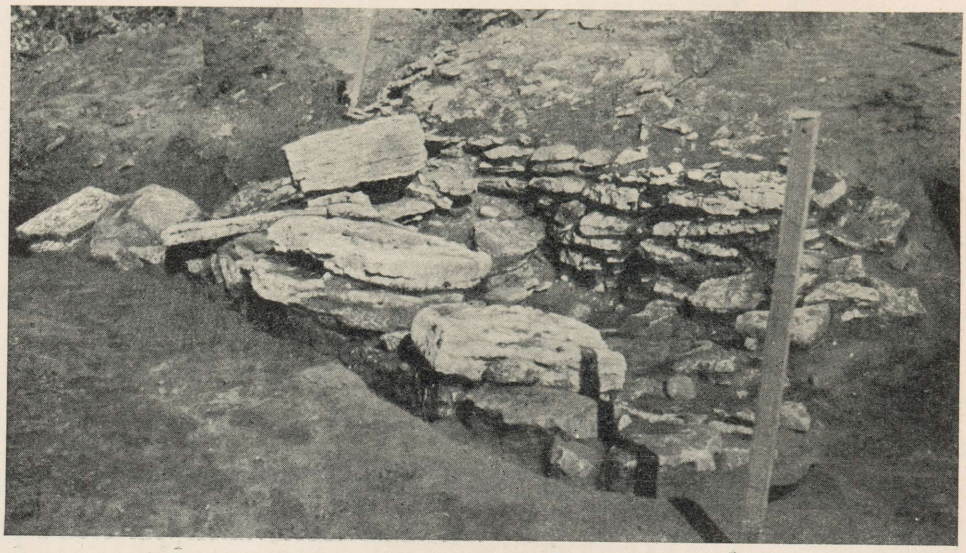

Joon. 32. Käik läbi valli läänenõlvale.

valli täpsemat siseäärt võimalik jälgida. Liivakihi ulatus, mõned postikiilustikud, kohati varisenud plaadid, herne- ja viljaterad, põlemisrusud jne. lubavad selle suunda ja asukohta siiski üldiselt määrata. Mullast, liivast ja kivist moodustatud kõrgemale alusele rajatud puuvall on peagu jäägitult tuhastunud, ainult lääneotsas leidus pikisuunaline palgijäänus, mis seni Iru linnuselt pikim. Tugevasti põlenud kivide pealispinnad, murenenud kivipuru ja tuhakord räägivad siiski sellest vallist. Ilmselt polnud ta pealt kaitstud kivide või liivaga, mis juba puuosade varisedes oleks neid matnud ja seega säilitanud. Ainult nii oleks põhjalik tuhastumine valliosas seletatav, kuna vallitagusest on pilt teine. Või toimus varisemine sissepoole, nii et osa vallitagusest rusukihist kuulus vallile?

III linnus. Nagu sellal kombeks, ei kõrvaldatud linnuse uuesti ülesehitamisel vanu rususid, või tehti seda ainult osaliselt. Valli kohal oli sel ka oma ülesanne — alus muutus kõrgemaks. III linnus on ehitatud nähtavasti kohe peale II linnuse hävimist, kuna puudus vahekiht põlemisrusude ja uute ehitiste vahel (joon. 31). Tee ja värav jäid endisesse kohta, samuti otsvall jälgis vana suunda (tahv. VI). Vall on ehitatud paeplaatidest, ulatudes lääneservast kuni teeni. Siseserv on olnud püstmüürjas, mille vastu on tõusnud teatud vahemaade tagant postpalgid, mis olid ühtlasi vallitaguse katuse kandjaks. Sisemüüri jäänuseid

IRU.

Põhjavalli ristilõige.

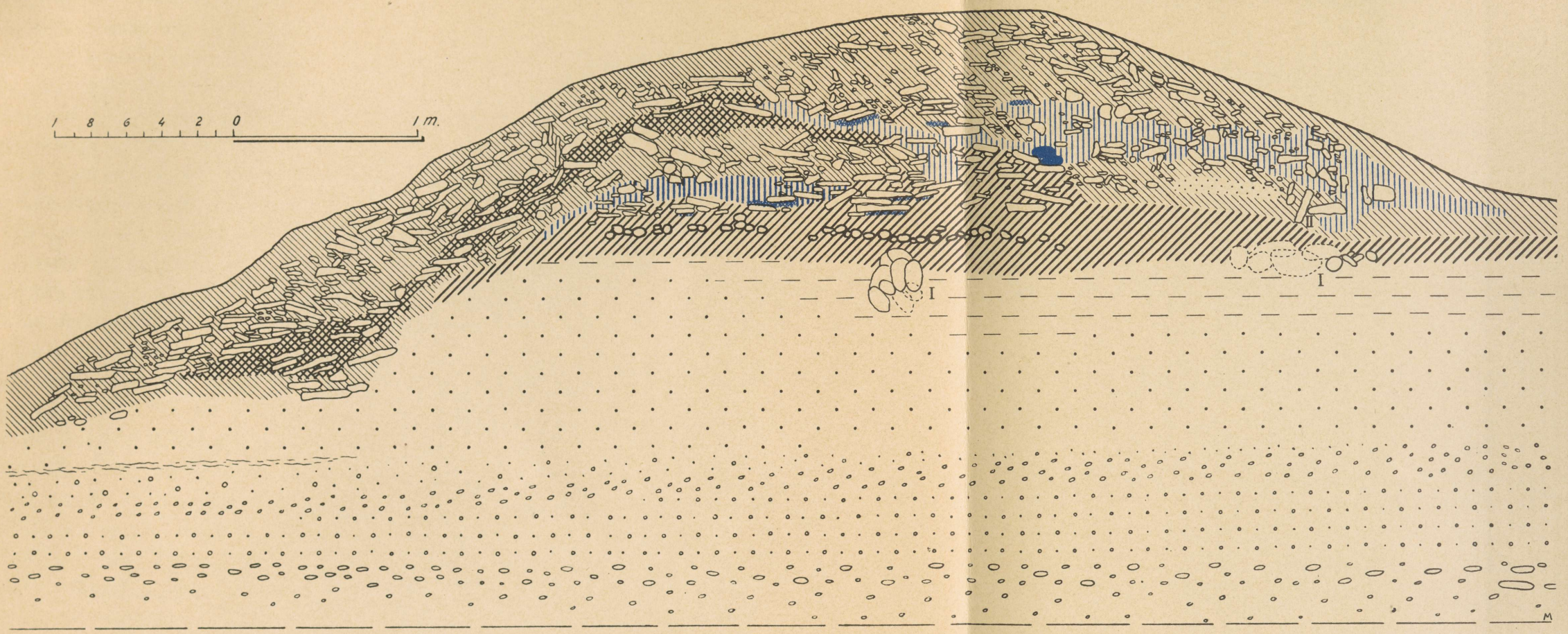

1 *Pae-ja raudkivid.* 2 *Postkiilustik, lõikepinnast veidi eemal.* 3 *Liivakas muld.* 4 *Tumedam muld.*
5 *Liiva vahekiht.* 6 *II linnuse põlemiskiht.* 7 *Põlenud kivialused.* 8 *I linnuse põlemiskiht.* 9 *Söestunud palgijäänus.*
10 I II *Postkiilustikud.* 11 *Roostestunud liivakiht.* 12 *Liiv.* 13 *Kruus.* 14 *Savi.*

õnnestus avada 5,7 m ulatuses, kuigi siingi kivid olid mõnevõrra paigalt nihkunud. Ida poole ei leidunud enam selgemat müürijäänust, jätkumine ja suund on aga kindel. Müürist oli alles 2—5 kihti kiviplaate, kõrgusega kuni 35 sm, kusjuures plaadid olid kohati üsna tugevad ja paksud (7—10 sm). Üldse III linnuse rusudekiht valli harja-osas tõusis 0,5 m-ni. Otsvalli välisserva ei leitud, arvestades aga mitmesuguseid seiku, võis valli paksus olla umb. 2,4 m, tõenäoselt püstmüürjas. Missugune oli valli ots vastu sissekäiku, ei tea öelda. Loodenurga välisäär oli arvatavasti kaarjas, kusjuures vall õhenes. Sisenurk on olnud järsu käänakuga, kusjuures nurgakiviks on tarvitatud suuremat kolmnurkset raudkivi, selle alla aga väikesi kivikesi.

III linnuse ajal on otsustatud tugevamini edasi kindlustada ka lääneserva, püstitades siia plaatidest laotud püstseinse 2 m laia kivivalli. Selleks on tulnud varemkirjeldatud nõgu täita lõplikult. Kivivalli lõunaots on kaevatud umb. kuni 80 sm sügavuselt liivasse. Sel puhul oli võimalik mitmeid ehituslikke üksikasju selgitada. Nagu plaanil näha, on ots vildak, pikkus umb. 2 m ja selle vastu teine umb. 3,6 m pikk kivimüüri jäänus, õige suurtest ja paksudest paeplaatidest (joon. 32). Ilmselt moodustus siin eriline kitsas käik välja nõlvakule, kus suudme ees leiti mitu suuremat paeplaati, mis moodustasid nagu astmestiku. Teatavasti oli ka siin nõlvakul nõgu, nii et käigu välissuudme ees ei alanud kohe järsk langus. Käigu välissuu oli tunduvalt madalam seesmisest, põhi oli paeplaatidega korratult sillutatud. Käigu sisesuudmel oli laius kuni 1 m, välissuudmel 62 sm. Välissuudme-poolne osa oli tõenäoselt linnuse kasutajate eneste poolt tahtlikult suletud paeplaatidega, nendest ülemine õige tugev paelahmakas moodustas nagu ukse, kuigi asus lapiti. Käigu viltusuund on tingitud kaitsetarvidustest. Lõunapoolne pikem müür on nähtavasti jäänus siit edasi piki lääneserva jätkuvast puuehitisest, mille olemasolu tõendavad arvukad postikiilustikud. Käigus on meil tegemist tõenäoselt erilise kõrvalpääsuga nõlvakule, kust linnusekaitsjad tarbe korral võisid tähelepandamatult pääseda väravat ründavale vaenlasele selja taha. Käigu sisesuudme ees leidus aga suurem ümmargune tulepesa, liudjalt liiva süvendatud ja paeplaatidega korratult vooderdatud. Seega käiku on võidud kasutada ka põlevate rataste, kerade jm. laskmiseks nõlvale (kust alt tee kulges), mis piki kivist käiku allalastuna osutusid vähem ohtlikuks linnuse enese puuehitistele ja -osadele kui ülalt puuvarustustelt lastavad. Tõe-

Joon. 33. Kaksikjaotusega ovaalne leease linnusepealsel.

näoselt umbes samasugusest käigust, kuigi ilmselt hoopis suuremast on juttu Tartu linnuse puhul 1224. a. [6].

Nagu postikiilustikud, kivirusud ja leiud vallitaguses tõendavad, toetusid ehitised otseselt vastu kivivalli. Lõuna pool, kus kivivall puudus, täitis ehitise välissein ka valli aset. Kuidas need ehitised välja nägid, ei ole saadud selgitada. Kindlasti oli aga võimalik tõusta nende lamedatele katustele kaitsetegevuse puhul. Ka tuleasemed hoidusid valli lähedusse, nagu plaanilgi näha. Otsvallitagune tulease oli selgi perioodil tarvitusel. Seal leidus peale söe ja nõe õige rohkesti väga killustatud luupuru. Läänevalli taga näib olnuvat veel teisigi tuleasemeid. Käigust edasi lõuna poole on ovaalne leease, mis on ilmselt olnud pikemat aega tarvitusel. Nagu juba rõhutatud, ei olnud ses osas enam võimalik tuleaseme või postikiilustike kuuluvust selgitada, kuigi nad on kantud III linnuse plaanile. Seegi leease on liiva sisse süvendatud, seejuures huvitava kaksikjaotusega (joon. 33, kuna plaanil on näha ainult pealmine kiviklibustik). Põhjaotsas on paeplaadid asetatud lehtritaoliselt, suurem lõunapoolne osa on moodustatud vähematest, tugevasti muredaks põlenud raudkividest. Kivimunakaist osa oli tõenäoselt selleks, et kuumust kauemini säilitada, täites seega mõnevõrra kerise ülesandeid. Samas esines ka paksult tuhka (vrd. vanaaegset tule matmist tuha alla hõõguvate süte hoidmiseks). Lehtritaolises osas leidus üksi-

kuid šlakitükikesi ja sulanud pronksitilku. Võib-olla on siin teostatud mingeid valamistöid. Selle osa alt tuli välja väike sügavam tulease, mille kuuluvus on samuti lahtine. Olgu mainitud, et osa üsna sügavalt tulnud savinõutükke sobisid kokku ülemistega, seega on kogu kiht õige segatud.

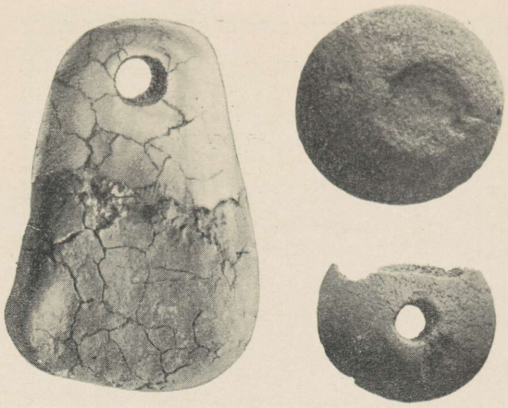

Joon. 34. Kudumistelgede vihik savist, kivist poolvalmis ja luust katkine värtnakeder. Umb. $^{4}/_{7}$, $^{2}/_{5}$ ja $^{5}/_{7}$.

III linnuse hävimine võrreldes kahe esimesega on hoopis vähem selge, kuna puudub selge põlemiskiht. Otsvalli rusud ei ole varisenud nimetamisväärselt väljapoole, vaid rohkem platoo suunas. Otsest kultuurkihti II ja III linnuse rusude vahele ei ole tekkinud. Et valli välisserv täiesti puudus, tuleb arvata, et siit on paekivid ära veetud teiste ehitiste või aedade jaoks. Lääneserva kivivall on varisenud aga nõlvakule, kuna kogu nõlvaku ülapool just selles piirkonnas oli kaetud korratute kivirusudega. Ka leidus siin rohkesti purunenud ja põlemisjälgedega kiviklibu. Lõuna poole, kus jätkusid puuehitised, ei esine ka mingit kindlat, ühtlast põlemiskihti, mis laseks oletada III linnuse hävimist tules. Küll esines siin kohati väikesi põlenud palgijäänuseid, sütt jne., kuid nende kuuluvuses siia ei või olla täiesti kindel. Ühtlase põlemiskihi puudumine III linnuse ulatuses võib lasta tekkida arvamusel, kas linnus pole mitte hävinenud vähem katastroofiliselt — lihtsalt ehitiste lammutamise ja materjalide äravedamise näol. Seejuures tuleb siiski arvestada, et hilisem aeg, eriti kauaaegne künd on just III linnuse kihti seganud. Eriti hävitavalt mõjus see tõenäoselt postikiilustikele, mida tuleb arvestada just ehitiste põhiplaanistiku rekonstrueerimiskatsete puhul.

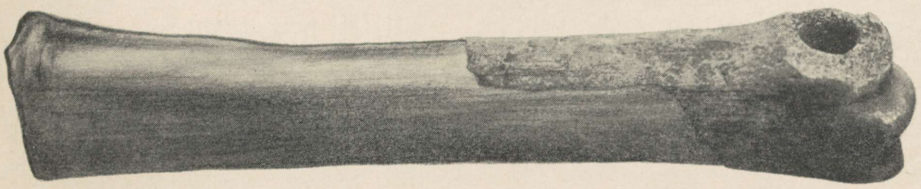

Joon. 35. Hobuse sääreluust uisk (täiendatud). Umb. $^{5}/_{8}$.

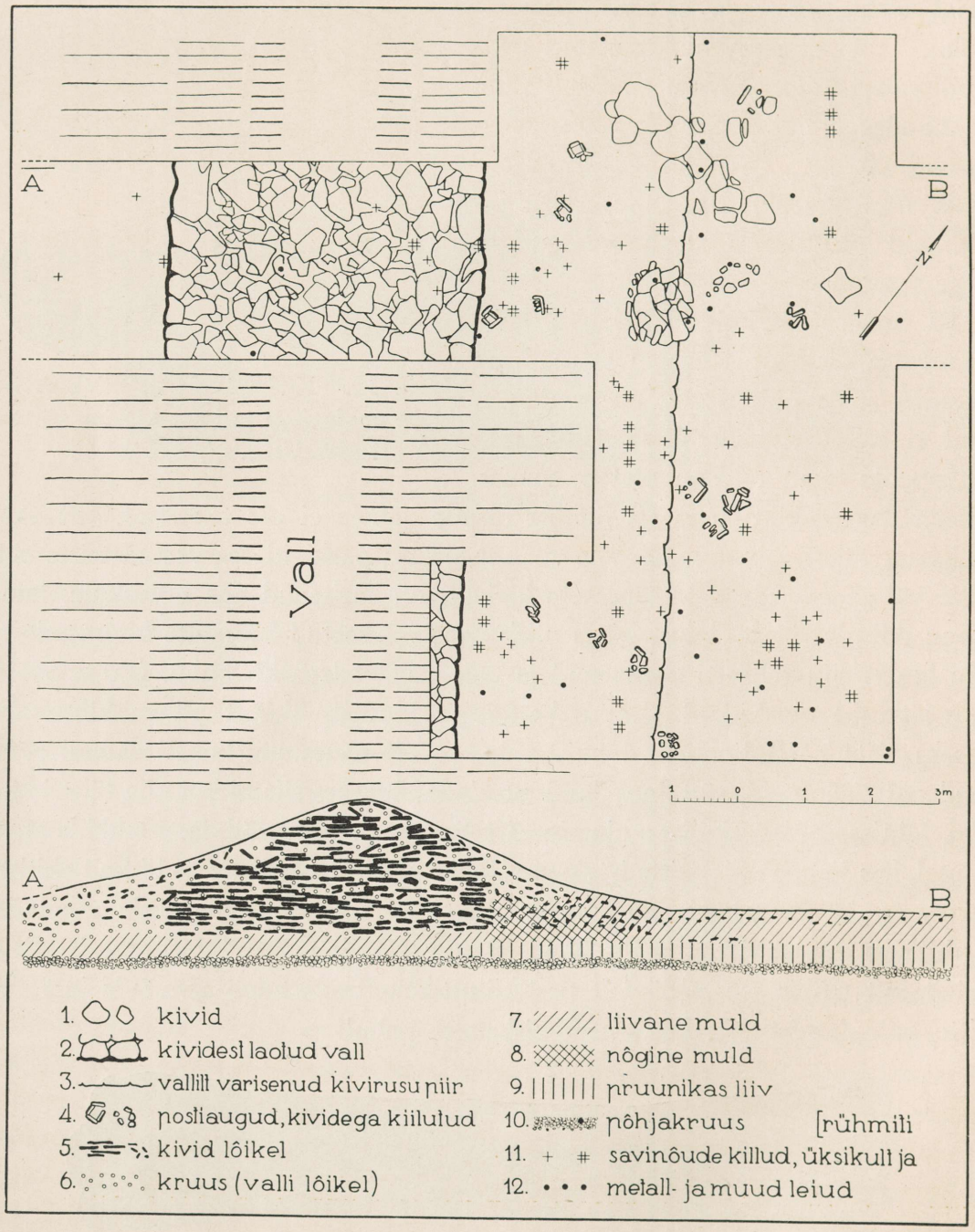

Joon. 36. Lõunavalli ja selle taguse kaevamisplaan.

Joon. 37. Lõunavalli sisekülg.

Kokkuvõte. Peale vanema asustuskihi on põhjaotsas võimalik eraldada kolme linnuse ehitusjärku. Kaitsesüsteem on olnud põhjaotsal suhteliselt nõrk, peaosa on mänginud puukonstruktsioon. Seejuures kaitse pearõhk langes, nagu oli oodata, otsale ja sissekäigule, kuna läänenõlv alles hiljem kindlustati. Idanõlv pole tõenäoselt kunagi omanud valli ega erilist puust kaitseehitist. Vall jaguneb tavaliselt kivi- ja puuvalliks, kusjuures pole andmeid vallide kõrguse kohta, samuti võimata on vastata kaevamiste põhjal, kas kivivalli peal oli veel mingi puuvarjend või -rinnatis lamavaist palkidest seinana. Valli taha on koondunud postidest kantud puuehitised, tõenäoselt lameda katusega, mis kaetud kividega, võib-olla ka mätaste ja puukoorega. Igatahes kaitsjail pidi olema võimalus arendada tõrjetegevust katuselt ja vallipealselt.

Miks kaitsesüsteem on laienenud just läänesuunas? Nähtavasti nõudis seda tegelik olukord, kuna vaenlase rünnakud just loodenukal ja läänenõlvakul olid ohtlikud ja milliste ohvriks vahest langesidki I ja II linnus. Oleme juba maininud lääneserva juures lamedama nõo olemasolu. Teiselt poolt näib tähtsat osa mänginuvat ka tee asukoht, mis kulges linnuse läänenõlvaku alt piki sealset terrassi üles linnuse-eelsele tasandikule. Jälgides lähiümbruse maastikku (joon. 25), märkame, kuidas loomulik aeglane nõgu laskub praeguselt Narva maanteelt Pirita jõe juurde veidi enne järsumat maantee-käänakut. Seda looduslikku nõgu ongi muistne tee kasutanud, tulles linnuse läänenõlva all üle jõe, kus on ka täiesti madal ja sobiv koht. Linnuse ees on tee arvatavasti hargnenud linnusesse, selle ees tasandikul asunud külasse ja võib-olla läinud linnuse ja selle vastasasuva neemikmäe vahelt mööda viimase nõlvakul leiduvat terrassi edasi. Praegune Narva maantee on süvendatud kummalgi pool jõge järskudesse nõlvadesse ja ei või olla algupärane üle jõe tuleku koht. Tõenäo-

Joon. 38. Lõunavall — poole kõrguseni läbi kaevatud.

selt paigutati tee praegusesse asukohta võõra võimu ilmudes Rävälässe. Looduslik teesuund kirjutas aga ette ka vaenlase väe liiklemissuunad ja see teeb mõistetavaks kaitse laienemise just lääneservale, kuna sealtpoolt lähenes hädaoht. Seega kaitsesüsteem pole mitte korraga ette kaalutud, vaid teostunud ajajooksul vastavalt kogemustele.

Läänenõlva all terrassil osalisi kaevamisi teostades selguski, et siin võis tõesti asuda tee, kusjuures piki terrassi jõepoolset äärt leidus tugev asulakiht keskm. 5 m laiuse vöötmena. Asula ja linnusejalami vahele jääb keskm. 6 m laiune ala, mis ongi teena olnud kasutatav. Ehitusjäänused näitavad mitut kihti, mis aga lõplikult pole veel selgitatud. Hoonete põrandad on olnud kaetud osaliselt paetahvlitega, katus vähemate kividega. Hooned on olnud avatud tee poole. Asula on hävinud tules. Hiljem on rusudele kogunenud paks kord mulda, mida soodustas nähtavasti seik, et koha teeks tarvitamine on jätkunud, laienedes ka endiste elamute alale. Terrass on olnud hiljem künni all (1693). Kõige sügavamal tulevad leiud, mis on paralleelsed eelpoolkirjeldatud asulakihi omadega linnuse-platoolt. Osalt on need kahtlemata pärit ülalt.

Joon. 39. Lõunavalli lõige. Joon. 38 sama lõike vastaskülg.

Lõunavall. Linnuse lõunaotsa kaevamisaruanne ühes plaanide ja piltidega on koostatud hr. O. Saadre poolt, kes lahkesti lubas nende materjalide kasutamist käesolevaks ülevaateks. Siinseid ehituslikke üksikasju selgitavad joon. 36—41. Lõunavall on laotud üle 4 m laiuselt ja püstmüürjalt lapiti paeplaatidest, kasutades ka paksemaid liiva- ja raudkive, mis ulatudes üle paeplaatidest kihtide, olid nagu tappideks. Kivide vahed on täidetud liiva ja jämeda kruusaga. Vall pole laotud mitte otse kruusakihile, vaid huumusele, milles esines ka mõni leid, nagu vallikivide vahelgi. Kas lamedal vallipealsel veel ka mingi puukonstruktsioon või lamavaist palkidest rinnatis seinana esines, ei olnud võimalik kindlaks teha. Praegu on valli kõrgus alumisest kruusakihist kuni 2,2 m. Arvestades aga üle 3 m laiuselt lasuvate varisenud rusudega valli sise- ja välisküljel, võiks valli algupärast kõrgust arvestada umb. 3,5—4 m-ni. Kivivalli püstseina vastu on toetunud puuehitised, nagu tõendavad postikiilustikud, milliseid leidus avatud alal 13 tükki. Kaugeimad postiasemed olid seinast eemal 4—4,75 m, seejuures kõik kallakuga valli suunas (joon. 40). Alla 3,25 m ei

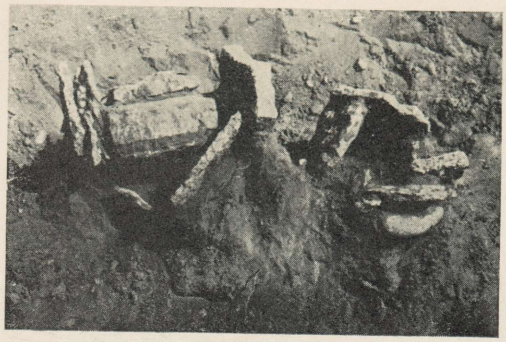

Joon. 40. Lõunavalli suunas kallakad tugipalgi kiilustikud.

esinenud enam ühtki kallakat kiilustikku. Need postiasemed on nähtavasti pärit viltuasunud tugipalkidest, mis ulatusid kas kohe valliseinani või siis katust kandvate püstpalkideni. Valliseinast 1—1,25 m kaugusel esines 4 püstpostiaset (joon. 41). Esimeste ja viimaste vahel leidus veel üksikuid vahepealseid kiilustikke, mis ka kuuluvad püstpostidele. Otse vastu valli leidus üks kiilustik. Seina avati aga ainult 6 m pikkuselt. Seega postikiilustikud näitavad enam-vähem korrapärast järjekorda, tõendades siingi valli siseküljel mingi katusealuse või ehitiste olemasolu. Ka leiud ja luud esinesid peamiselt just selles piirkonnas, kultuurkihi paksenedes vastu valli 60 sm-ni, kuna eemal platoo pool see järjest õhenes, olles 12 m kaugusel ainult 15 sm ja seegi leidudekehv ning näidates hilisemaid segunemisi. Ka jäme aluskruus tõuseb mäe keskosa pool kõrgele, olles kaetud ainult õhukese huumuskihiga. Valli siseküljel esines veel suuremaid, reasasuvaid paetahvleid, mis olnud põrandaks või teekohaks (joon. 36). Sellest lõuna pool oli eriline paeplaatidest laotud ümmargune, servadest osalt väikeste püstkividega piiratud alus. Tulease see ei olnud. Paeplaadid aga näitasid pealt kulumise või hõõrumise jälgi, mille põhjal mag. R. Indreko avaldas arvamist, et tegemist võiks olla viljajahvatamiskivi alusega, kus oli kerge kokku pühkida varisenud vilja. Sellest veidi kirdes oli pisike, kividega piiratud tulease. Kõik need ehitise üksikasjad asusid enam-vähem otseselt vastu alusliiva, kuna postikiilustikud ulatusid sügavalt selle sisse. See ja ka valli ehitus näitab selgelt, et lõunavall ühes ehitistega on püstitatud ühekorraga ja peale hävimist tules pole enam uuesti üles ehitatud.

Joon. 41. Postikiilustik, 1 m lõunavalli taga.

Tulekahju tunnused näivad olevat selged. Valli sisekülje vastu on paks süsine,

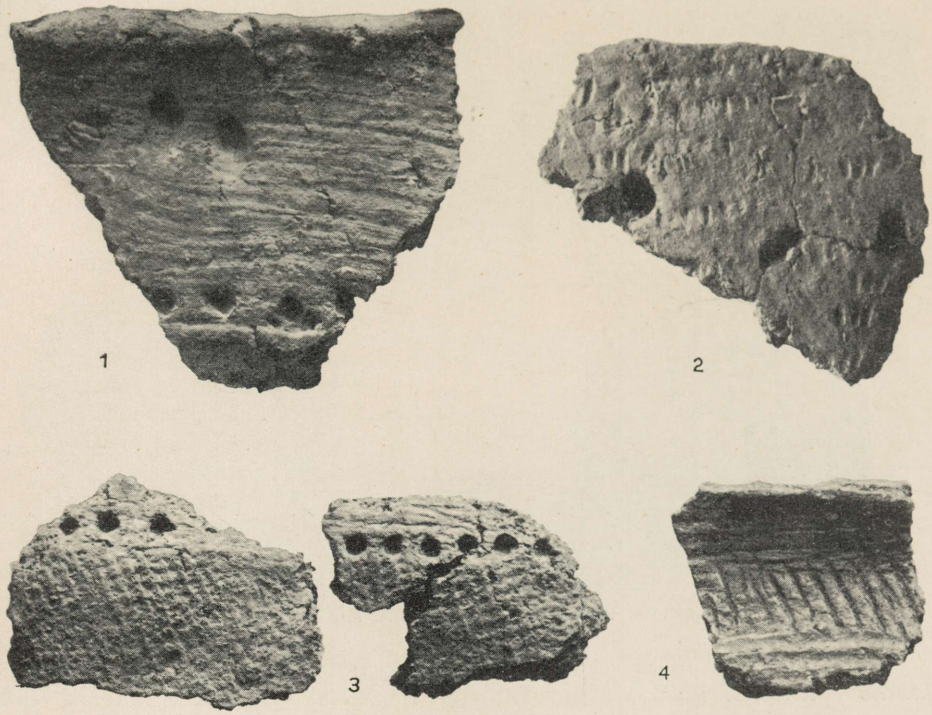

Joon. 42. Savinõukatkendeid asulakihist. Umb. $^{5}/_{6}$ (1), $^{9}/_{10}$ (2) ja $^{5}/_{8}$ (3, 4).

põlenud kive sisaldav lasu, samuti postikiilustikes leidus põlemisjäänuseid ja valli eeski esines varisenud kivide all umb. 5 sm paksune põlemiskiht. Valli sisesein näitab põlemise tunnuseid, kus tuli on mõnda aega vastu müüri üles leekinud. Paekivide servad on siin põlenud punaseks. Valli pealmine kiviosa on varisenud kahele poole, arvatavasti ühenduses katastroofiga. See varisenud osa ei sisaldanud nimetamisväärselt leiumaterjali. Kuna valliesist on avatud ainult 3 m pikkuselt, siis jäävad just selles osas mõned küsimused lahtiseks, näit. kas siin esines tugiposte. Oletades vallil veel palkrinnatist, võis selle kõrgus tõusta 5 m-ni, mis järsu seinana muidugi polnud kergesti vallutatav. Ometi kerkib küsimus, kas valli-jalamist teatud maa taga (valli alt õõnsaks kaevamise raskendamise pärast) ei olnud veel kraav, et mõnevõrra takistada vaenlase lähenemist otseselt vallile ja kergendada tõrjet. Sel juhul kraav võis asuda praegu lõuna-valli ees oleva varjendi kohal.

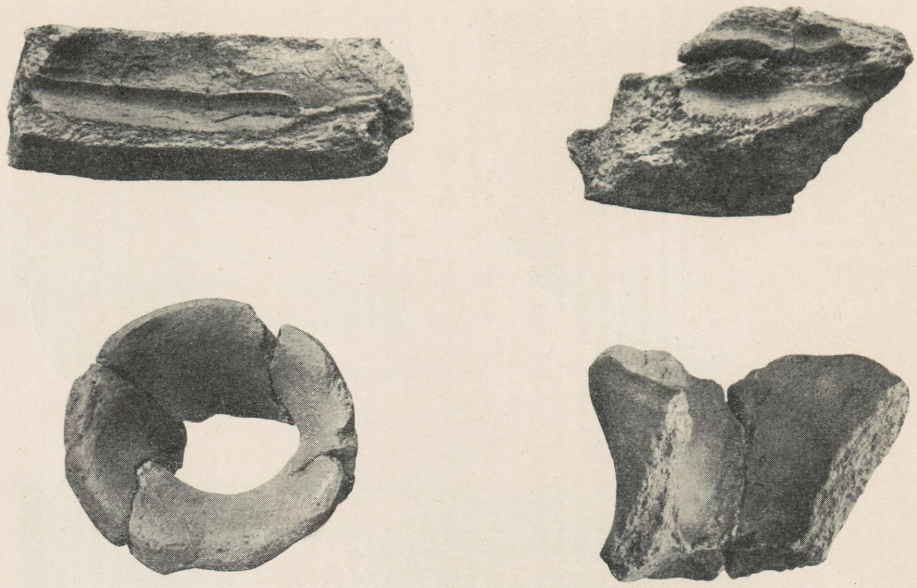

Joon. 43. Savist valemi ja napakeste katkendid. Umb. $^5/_6$.

Linnamäe asulakihi leiud. Siia kuuluvad savist valemikatkendid pronksist kaelavõru jaoks ja väikesed savinapakesed. Valemikatkendite iga ja levikut on puudutanud eelpool juba pikemalt R. Indreko. Kui 1936. a. jäi nende vanuse suhtes Irus veel kahtlus, siis nüüd ei võiks seda enam olla. Nad moodustavad ajaliselt ühise rühma koos samasuguste leidudega Poolast, Ida-Preisist, Lätist, Asvast, Soomest ja Loode-Venest, kuuludes üldjoontes pronksiaja lõppu ja eelrooma raua-aega. Ühe Iru valemikatkendi juures on säilinud võru otsaosa (joon. 43, vasakul), milles näeme seda lõppevat tömbilt ümmardatult. See meenutab pronksist kaelavõru Lätist Maz Gaideni kivikirtskalmest. Seega võib dateerida Iru linnuse asulakihti samaaegseks kivikirstkalmetega. On tõenäone, et Iru asula algust võib lugeda vähemalt 500 ümbert e. Kr. Iru valemikatkendite hulgas leidub üks tükk, milles on näha kaks lainelist kanalit (joon. 43). Millisele esemele see võiks kuuluda, ei tea öelda. Iru rohked katkendid lubavad mõnevõrra selgitada ka valemite valmistamistehnikat (vrd. lk. 40). Savi on kahelt poolt surutud ümber võru väljasulatatava vahast „mudeli" ja liitekoht kaetud ja tasandatud eraldi pealepandud savikihiga. See liitekoht jäi ühtlasi valemi alumiseks pooleks. Ühe säilinud katkendi pikkus (joon. 44) laseb

Joon. 44. Savist valemipoolik. Umb. $^{2}/_{3}$.

oletada, et valmis vorm oli rõngakujuline ja ühest tükist. Kahe katkendi juures võib näha ülemisel välisserval erilist piklikku nelinurkset auku (joon. 44), mis oli määratud õhu väljapääsuks või vahast „mudeli" väljasulatamiseks. Nende valemikatkenditega koos esines erilisi väikesi lehtritaolisi savinapakesi (joon. 43). Kahjuks pole ühelgi katkendil põhi terve, mis takistab nende rekonstrueerimist kui ka ülesande mõistmist. Mõnel on alumine serv täiesti tasane, mõnel näitab algupärast savi liitekohta põhjaosas, mõnel on jälgi, et põhi on olnud mingisuguse avaga. Võib-olla kuulus osa neist valemite juurde valamislehtritena. Kuigi ühelgi neist ei ole pronksi või tulesolemise jälgi, näib siiski, et nende otstarvet tuleb otsida eelkõige ühenduses pronksivalamisega. Samasuguste napakeste katkendeid esineb ka Asvas, nagu Iru asulakiht ja Asva linnus üldse on ajaliselt osalt paralleelsed.

Iru asulakihi keraamika toetab täiesti eelmist. Rohkesti esineb siin tekstiilvajutisega kaetud katkendeid (joon. 42:3). Tekstiilmuster näitab erinevusi, nagu lahkesti selgitas mag. H. Kurrik. Kõik tekstiililustisega kaetud nõud paistavad olevat lameda põhjaga, mis kannab samuti tekstiilijälgi. Sirged seinad

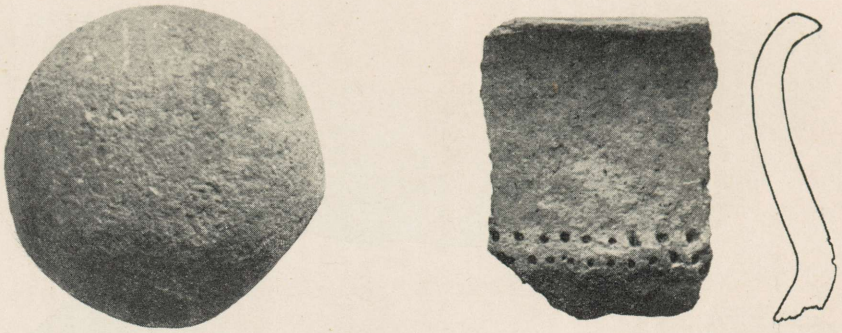

Joon. 45. Kivimunak ja savinõuserv asulakihist. Umb. $^{1}/_{2}$ ja $^{4}/_{5}$.

laienevad mõhkjalt, et siis õlal natuke koomale tõmbudes moodustada kergelt nõgusat kaelaosa, mis on ilustatud kas pikuti riipimise ja lohkornamendiga või siis kammilustistega spiraalseis ridades ja lohkornamendiga (joon. 42:1, 2). Osa katkendeid näitab tekstiil- ja kaelaornamendi vahel õlal tiheda rea vähemaid ümmargusi lohke (joon. 42:3). Mainitud orneerimisviiside kõrval esineb veel koredaid püstseinsete savinõude katkendeid, mille ainsaks ilustiseks on kaugel serva all hõredas reas kerged tõmbid vajutised. Osa lohkornamenti on erilise kujuga, millele ma seni vastet pole leidnud (joon. 54:3). Nende koredamate nõude kõrval esineb ka peenemaid ja paremini vormituid, mille kaelaosa on üsna nõgus, õlad lähevad terava murdega üle nõu kumerasse alaossa. Mõnel neist on õlakohal või otse õlajoonel piklike tärgete rida, mõnel kaks rida punkte (joon. 45). Sama tüüpi nõusid on ka ornamendita. Enamasti kõigile neile liikidele leidub vasteid Asva keraamikas, osalt ka Põhja-Saksa alal varasel raua-ajal. Tekstiilkeraamikale pakub eelkristlikust aastatuhandest õige rikkalikku võrdlusmaterjali samuti Vene ainestik, kus see kombineerub lohkornamendiga, nagu Eesti-Läti alal kivikirstkalmeteski. Kammilustiste read koos lohkudega on tuntud Räisälä Hovi leiust Soomes, mis põlvneb peamiselt eelrooma raua-ajast. Huvitav on märkida nöörkeraamika puudumist Iru asulakihis nagu Asvaski. See tuleb moodi Loode-Eestis alles Kr. s. paiku või rooma raua-ajal.

Asulakihist on leitud üsna rohkesti põdrasarve tükke, mis suures osas näitavad mingisuguse keldiga raiumise jälgi, mille kaarjas tera on olnud kuni 3,8 sm pikk; samuti on neil jälgi lõikamisest, täksimisest ja mingi nüri (tulekivist?) esemega saagimisest või pinna töötlemisest (joon. 46:7). Osa põdrasarve tükke

Joon. 46. Luuesemeid asulakihist. Umb. $^{5}/_{7}$ (1—6) ja $^{1}/_{2}$ (7).

on äraheidetud poolvalmis esemed, mõned on esemekatkendid (joon. 46:3, 4). Tervena on säilinud suitsete suulisekang põdraluust (joon. 46:5). Nelinurksest august, mis moodustatud kahe lähestikku puuritud augu vahe läbilõikamise teel, on käinud läbi suuline ja ümmargustest aukudest suitsenöörid. Nende aukudepoolne osa on lõigatud ühelt labalt laperguseks. Vaste sellele on leitud Ida-Leedust Petrašūnai linnamäelt, mille leiumaterjal näib kuuluvat peamiselt

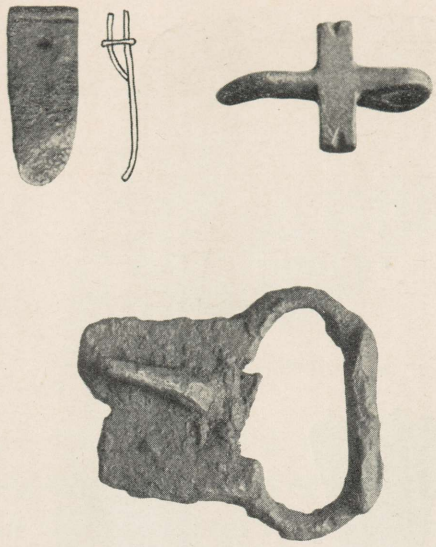

Joon. 47. Rauast rihmakeel ja pannal, pronksist pandlanõel. Umb. $^{9}/_{10}$.

eelrooma raua-aega. Samasugust katkendit tunneme veel Ida-Venest. Loodetavasti peaks vasteid leiduma just nn. gorodištše-kultuuri alal. Peale selle leidusid Iru asulakihis veel mõned luunaasklid (joon. 46:1, 6), neist esimest tüüpi 2 eksemplari, tehtud põdraluust. Mõlemale tüübile on vasteid samalt Petrašūnai linnamäelt, samuti Ida-Preisi eelrooma raua-aja vaiehitistest, Asvast, Vene gorodištšedelt jm. Seega sobivad needki tarbeesemed, mille esinemisiga väga pikk, sama ajastu piiridesse. Asulakihti kuulub veel kivimunak (joon. 45) ja luust nooleots (joon. 52:5), millistele samuti antud ajajärgust on leitud vasteid mujalt.

Nii võiksime Iru vanimat kihti iseloomustada kui pronksivalajate ja põdraküttide asulat. Luude leiud ses kihis näitavad, et kütiti veel karusnahaloomi (kobrast ja nugist), sellal tõenäoselt meil ilmastiku tõttu juba välja surema hakkavat metssiga ning käidi merel hülgejahil. Püüti metslinde ja hangiti jõest lisa kala-, ms. havipüügiga. Ometi peeti juba koduloomigi, nendest hobust ka ratsuna, siis veist, siga, kitse ja lammast. Põlluhariminegi oli tähtsaks kõrvalharuks tolleaegses majanduses. Üksikud leiud, keraamika ja selle orneerimisviisid, eriti tekstiililustised lasevad end nõnda kõik väärtustada tolleaegse asuka igapäevase elu ja tegevuse, riietuse ja ehte- ning tarberiistade, samuti välisühenduste selgitami-

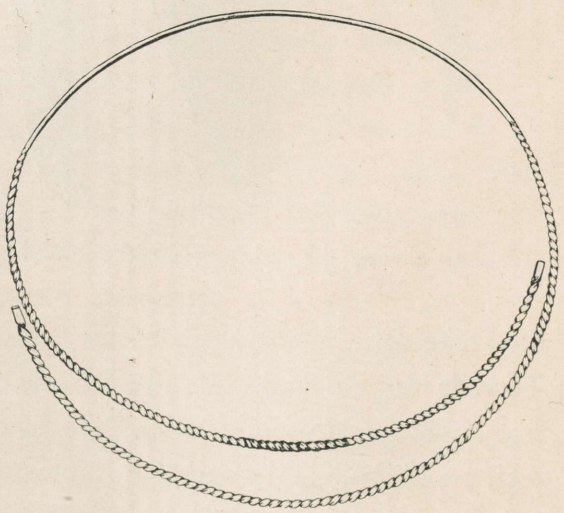

Joon. 48. Pronksist kaelavõrukatkendi põhjal täiendatud terve võru. Umb. $^{2}/_{5}$.

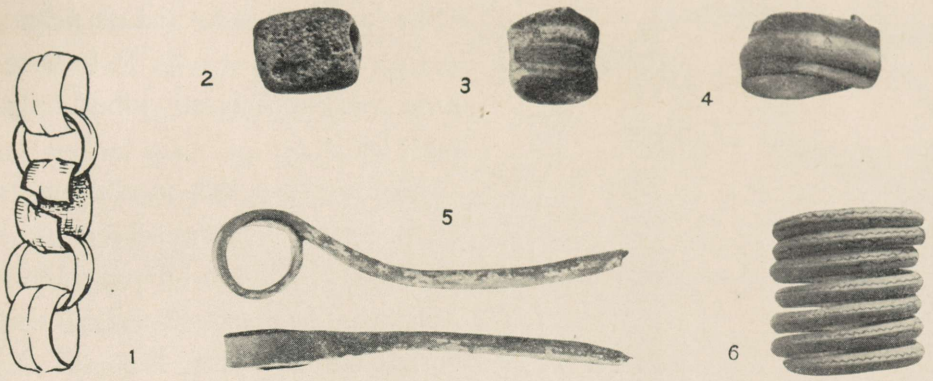

Joon. 49. Pronksist ja klaasist (2, 3) ehteasju põhja- ja lõunaotsast (4). Umb. $^1/_1$.

sel, milles suurt osa mängis vahetuskaubandus, eelkõige karusnahkade vastu metalli hankimine.

Ealt määratavad metallist ja luust esemed linnusekihtidest. Kui asulakihti kuuluvad leiud end lasevad üsna kergesti muust leiumaterjalist eraldada, siis linnuse eri kihtide vahel on see juba väga raske, osalt võimatugi. Linnuse ja asulakihi vahele tekib ajaliselt suurem tühik, kuna puuduvad igasugused jäljed rooma raua-aja ainestikust. On ilmne, et vahepeal pole mäel asutud. Uued leiud tekivad juba ühenduses I linnuse püstitamisega. Vanimateks leidudeks osutuvad siin rauast rihmakeel (joon. 47 ülal vasakul), pronksist tordeeritud kaelavõrukatkend (restaureeritud joon. 48) ja prismaatiline sinine klaashelmes (joon. 49:2). Rihmakeel on tüüpi, mis levinud Ida-Preisis 4.—5. sajandil, varieerudes kujult ja ornamendilt. Iru eksemplar on väga lihtne ja arvatavasti kohalik töö, kuuludes umb. 500 ümber või 6. sajandisse. Kaelavõrukatkend on oletatavasti pärit vaheliti otstega kaelavõrust, mille keskkoht sile ja ümmargune, otsad neljakandilised ja väändud. Eestist on niisuguseid esinenud mitmes 500 a. ümbrusse kuuluvas leius. Mainitud kaelavõrukatkend leiti Irus II linnuse kihi alt. Suured, sinisest klaasist tahulised helmed näivad Eesti alal tulevat moodi 400 ümber p. Kr. ja neid leidub alati kivikalmetes, mis ulatuvad keskmise raua-aja esimesse poolde. Nende eluiga pole täpsemalt määratav, kuid näib, et nad umb. 6. saj. jooksul kaovad. Hiljem tarvitusele võetud kalmistuis ei esine neid kunagi. Kõnesolev helmes leidus tõenäoselt II linnuse põlemis-

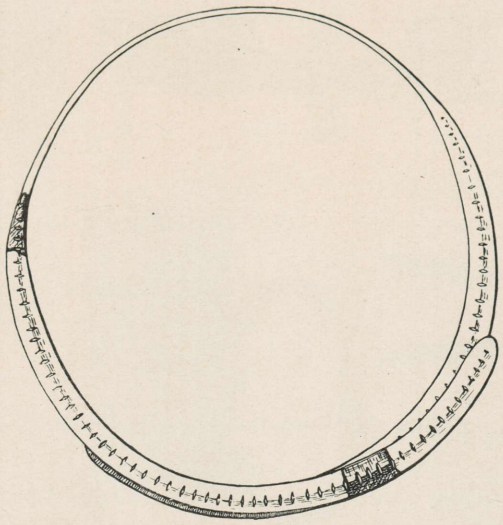

Joon. 50. Pronksist kaelavõrukatkendite põhjal täiendatud terve võru. Umb. 1/3.

kihis kirjeldatud vallialuse peal. Sinna see on võinud sattuda II linnuse ehitamise ajal, arvatavasti juhuslikult vanemast kihist.

Järgmiseks keskmise raua-aja esemeks on pronksist pandlanõel (joon. 47 ülal paremal). Ka see on pärit Ida-Preisist Masuuria piirkonnast, mille teisigi erivorme on ulatunud Eestisse. Ajaliselt kuuluks Iru eksemplar 7. sajandisse. Keskmise raua-aja teise poolde kuuluks II linnuse kihist leitud luunõelakatkend (joon. 51:4), mis nähtavasti on valmistatud Ojamaa pronksnõelte eeskujul [7]. Samasse aega asetub luust nooleots (joon. 52:4) ja muud II linnuse kihti kuuluvast tulepesast leitud asjad, ms. noakatkend, millel on vaste Kesk-Rootsist Vendelist, 12. hauast, mis dateeritud 7. saj. keskele [8]. Luust nooleots on sellist kuju, mis võib olla ka balti päritoluga. Näiteks väga sarnase lehekujuga väike odaots on leitud Lätist, Kokumuiža II peitleiust, mis pärit 5. saj. lõpust [9]. Keskmise raua-aja teise poolde kuuluvaid rauast vasteid leidub Iru eksemplarile Soomest Kaarina Ristimäelt ja Norrast [10]. Keskmise raua-aja lõppsajandist põlvnevad mõned laiad, kerge harjaga ketilülid (joon. 49:1), milliseid Eestist on leitud Saare- ja Läänemaalt, olles ühtlasi hästi dateeritud, kuna esinevad tihti koos nõeltega. Need ketilülid esinevad niihästi Soomes, Ojamaal kui Lätis, kuid kuskil ei esine nad nimetamisväärselt üle a. 800. Keskmise raua-aja lõppu või 800. ümber oleksid dateeritavad kaelavõrukatkendid joon. 50, missugune tüüp levinud just Ida-Lätis.

Viikingiaega, 9. saj. — 11. saj. algupooleni, kuuluksid kolm rauast nooleotsa. Nendest kaks on tüübilt samad, kuigi väikeste erinevustega, kusjuures joon. 52:2 toodud eksemplar leiti läänevalli sügavale liiva kaevatud läänenurga kivide alt, kuna teine eksemplar joon. 52:3 leiti läänevalli pealt nõlvaosast. Seega need kaks nooleotsa haaravad nähtavasti enesega kogu III linnuse saatuse. Esimene on kõverdunud otsaga, võib-olla lastud vastu kivi. Olles müüri-

nurga all, viib see ühendus kergesti mõttele, kas siin ühtlasi pole tegemist erilise kombega linnuse ehitamisel: kõverdugu kahjutuks kõik vaenlase nooled selle linnuse vastu! Eestist on sama tüüpi leitud veel ainult 1 eksemplar Iru asulast, kuid see on juba arenenum ja tõenäoselt ka hilisem [11]. Soomest ega Lätist vasteid ei tunta. Esimesele Iru eksemplarile lähedasena näiv nooleots on leitud Taanist Kragehuli sooleiust rahvasterändamisajast [12]. Rootsis esineb seda tüüpi Birkas [13]. Kaasleidudega hästi dateeritud on ka vaste Ladoga alalt, kuuludes umb. 1000 a. ümber [14]. Teada on ka nende esinemine Leedus Apuole linnusel. Edasi esineb neid veel mitmes kohas Venes, nagu Indreko, Iru linnus, lk. 156 näidatud, samuti Siberis [15]. Kus see vorm on tekkinud, on esialgse ainestiku põhjal raske vastata, võib-olla koguni mitmes keskuses, või siis Vene poolt tunginud viikingiajal Rootsi, kui seal ise pole tegemist kohaliku arenguga lähtudes Kragehuli eksemplarist. Levik Rootsist Venesse ja Siberisse ei tule arvesse, kuna Siberis esineb seda juba 7.—8. sajandil [16]. Nähtavasti on see Irusse jõudnud ühenduses viikingite liiklemisega Soome lahel 9.—10. sajandil. Viikingitega on tulnud Irusse ka nooleots joon. 52:1, mis seni Eestis ainus. See nooleots on algupäraselt pärit Lääne-Euroopast, kodunes merovingide ajal (eriti 8. saj.) Skandinaavias ja viikingiajal oli Rootsis tavalisemaid nooleotsi [17]. Sealt levis see ka Leedusse ja Venesse. Dateeritavad eksemplarid kuuluvad 9. saj. kuni 11. saj. alguseni. Iru nooletera on vähem sihvakas ning arvatavasti kohalik töö. See leiti II linnuse põlemiskihi ülaosast, kuhu võis sattuda tõenäoselt III linnuse ajal, kõige varemini aga

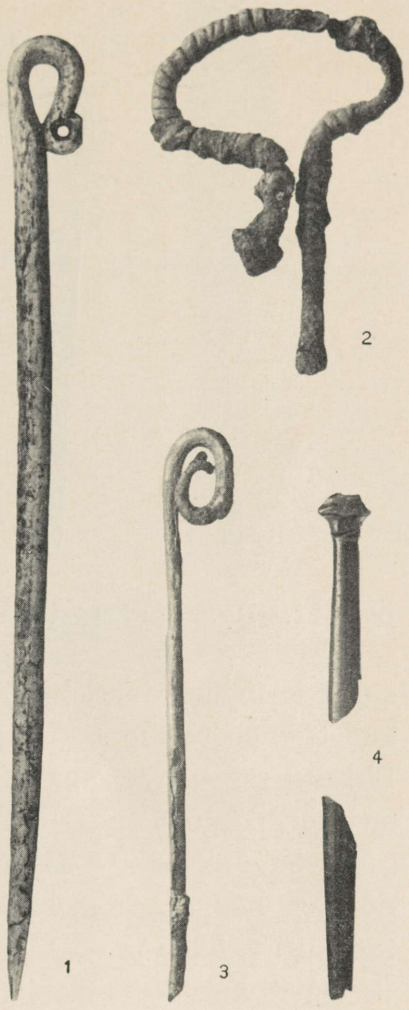

Joon. 51. Luust (1, 4) ja rauast (2, 3) nõelu linnuse lõuna- (1, 2) ja põhjaotsast (3, 4). Umb. $^{9}/_{10}$ (1, 2) ja $^{6}/_{7}$ (3, 4).

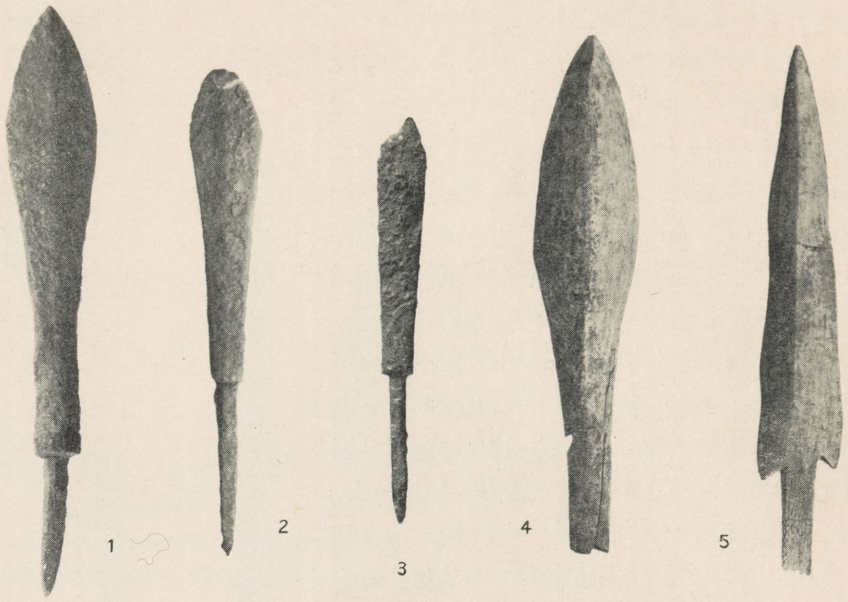

Joon. 52. Rauast ja luust (4, 5) nooleotsi. Umb. $^{6}/_{7}$ (1, 2, 5) ja $^{4}/_{5}$ (3, 4).

ainult ühenduses tulekahjuga, kui rusud olid juba täiesti kihti varisenud. Viikingitega on tulnud samuti pronksist naast joon. 55, millist ornamenti esineb Birkas mitmesugustel ripatsitel ning naastudel, ja araabia vaskmünt, mis sulanud küll peagu määramatuks (joon. 56), mida aga prof. W. Anderson arvab siiski võivat asetada 10. sajandisse. Viikingiaega kuuluksid veel hoburaudsõle nõel joon. 49:5 ja spiraalsõrmus joon. 49:6. Viimasele on vasteid Soomest. Samasuguse lõike ja ornamendiga spiraalkäevõrudena esineb neid ka veel Eestis, samuti Lutsi kalmistus ja Ida-Preisis. Hoburaudsõled on Eestis väga levinud, kuid 11. saj. tüüpide juures hakkas nõelapära juba laienema. See leiti läänenõlvakult varisenud kivide pealt. Spiraalsõrmus tuli aga lääneservavalli otsa kivide vahelt, võib-olla ka tahtlikult sinna panduna. 1000. a. ümbrusse kuuluks veel üks õhuke pronksleheke, mida on tarvitatud ripatsiks erilist tüüpi kaelavõrude juures ja milliste pealevimisala moodustab Ida-Läti.

Noorema raua-aja teise poole, seega just muistse iseseisvuse õitseaja tüübid puuduvad. Alles XIII saj. on pärit haud otsvallil [18], millal aga linnus oli juba maha jäetud ja otsvalli rusudki umbes samasuguses olukorras, nagu a. 1936 enne kaevamisi. Veelgi hilisemast ajast, umb. 1400. a. on pärit lapergune

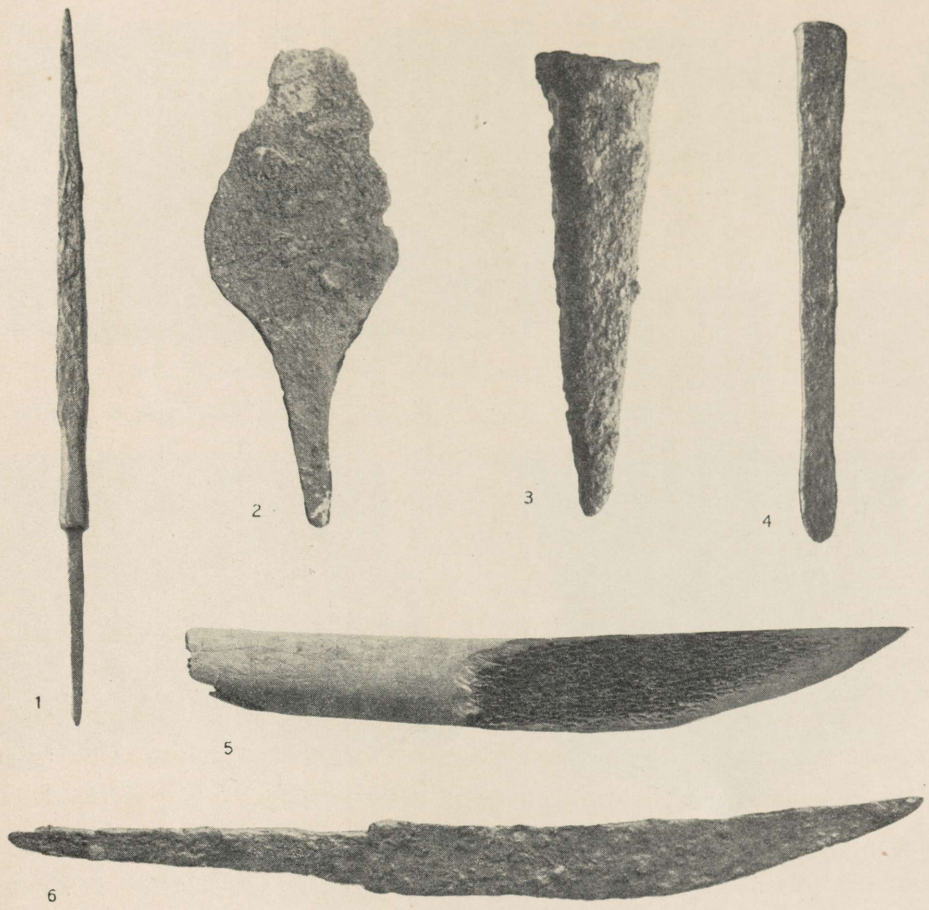

Joon. 53. Nooleots ja tarbeesemeid rauast ja luust (5). Umb. $^{6}/_{7}$ (1, 4), $^{2}/_{3}$ (2, 3), ja $^{1}/_{2}$ (5, 6).

ja kujult korratu rauast terariist, mis oli nähtavasti karjase kepiraud, tarvitatud kiskjate tõrjumiseks (joon. 53:2). Vasteid sellele on meil uuemast ajast ja Läti muinasleidude hulgas [19]. Veelgi hiljem on aegajalt linnusele ühtteist kaotatud, nii münte Rootsi ja Vene ajast, üksikuid pandlaid jm.

Keraamika avaldab mitmesuguste mõjusuundade ristlemise kõrval tugevat kohalikku arengupidevust. Nöörornament (joon. 54:4) on tulnud Eestisse lõuna poolt umbes Kr. s. paiku ja kodunenud Loode-Eestis, kestes siin nähtavasti kuni ajaloolise ajani. Ohtramat tarvitamist leidis ta siiski rooma ja keskmisel raua-ajal. Arvatavasti Ida-Preisist on pärit ka kriipsudega, skemaatiline zoo-

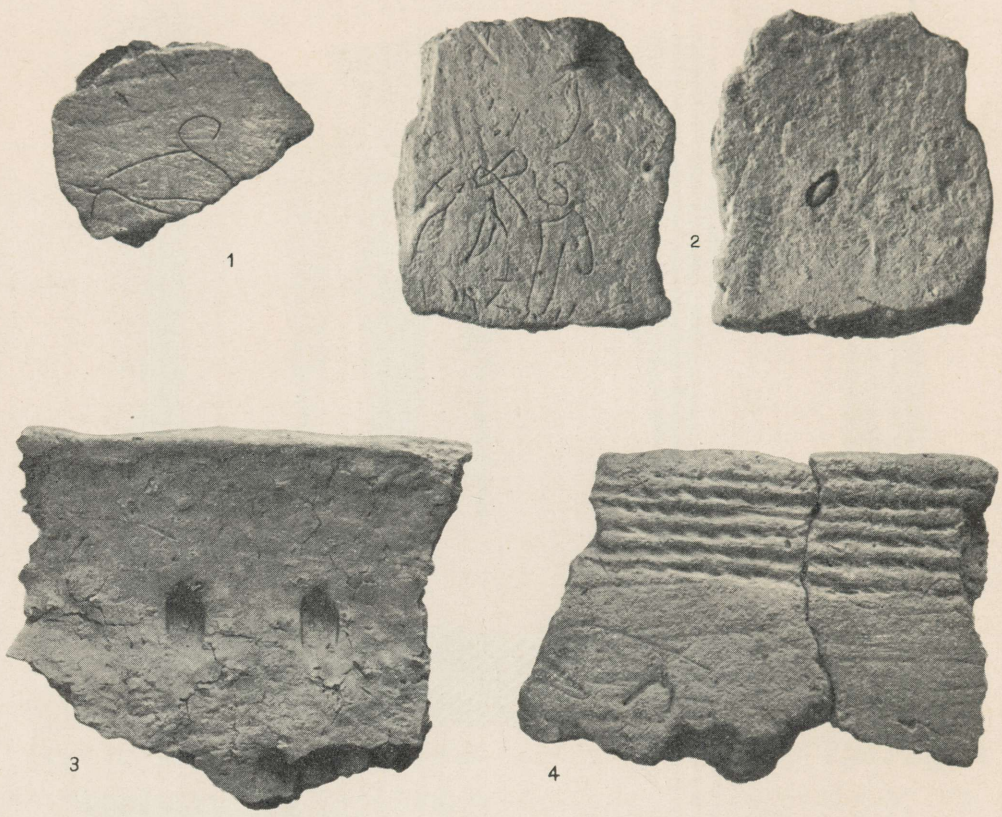

Joon. 54. Savinõukatkendeid asula- (3) ja linnusekihist, neist üks (2) söestunud viljateraga. Umb. $^{5}/_{6}$ (1, 2), $^{3}/_{4}$ (3) ja $^{4}/_{5}$ (4).

morfne joonis-ornament (joon. 54:1, 2), mis Irus esineb Eesti kohta esimest korda ja kuulub arvatavasti keskmisse raua-aega (400—800 a. p. Kr.). Nähtavasti selle teisel poolel hakkas tõenäoselt Ojamaa mõjutusel arenema eriline „härjasilmade" tarvitamine ornamendiks, kombineeritult soontega ja reljeefsete, ümber nõu jooksvate harjakestega (joon. 29). Sama ornament esines eriti luuasjadel, mõnel käevõruliigil või teistel esemetel nii Rootsis kui Soomes. Selletaolist lihtsamat rõngasornamenti on Eestis ka kalmetest leitud (Kurna, Lagedi, Ojaveski) ja esineb Birkaski. Birkas esineb veel teisigi vasteid, nagu nöör- ja laineornament, kaela järsk õhenemine õlajoonel, reljeefsed ümber nõu jooksvad harjad, samuti mõned otsesed vasted nõukujus. Samuti Rootsis leidub vasteid keskmise raua-aja lõpust ja viikingiajast lihtsamatele savinõudele, millede serv

pakseneb või serva all on lai lame soon [20]. Soomegi keraamika pakub rohkesti vasteid nii nõude kujudes kui ka ornamendis, milles kombineeruvad nöör-, laine-, siksakk- ja lihtne joonornament. Siksakk-vöö ümber nõu käivate joonte vahel on ornament, mis elustus eriti keskmisel raua-ajal, esinedes Ida-Preisis, Ojamaal ja Soomes, elades Eestis, Rootsis ja Soomes ka viikingiajal. Eestis tuntakse seda ka Kadrina Ojaveski kalmest. Eriti laiade, lamedate soontega kaetud välispinda, mida esineb Irus, tuntakse veel Simuna Rohu kalmest ja mitmelt poolt Soomest. Kui palju Läti keraamika suudaks pakkuda vasteid, ei ole teada, kuid esialgu paistab Irus valitsevat Rootsi, osalt Soome mõju. Märgitav on ka, et Irust, ka asulast ja linnuse lõunaotsast, leitud savinõude katkendid näitavad käsitsivalmistamist, kuna pottsepakettal treituist esineb ainult mõni õige juhuslik kild. Peale ülalloendatute leidub siin veel teisigi ilustamisviise (näpistamine, nagu Peedu linnuselgi, riipimine jne.) ja vorme, mille esitamine viiks aga pikale.

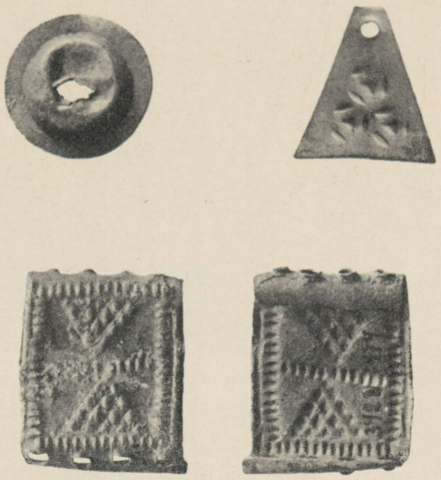

Joon. 55. Pronksist ehteasju (ripats ülal paremal linnuse lõunaotsast). Umb. $^{1}/_{1}$.

Läänenõlva terrassi leiud on mitmeti huvitavad muistse asuka igapäevase töö ja tegevuse jälgimisel. Osaliselt on materjal paralleelne linnusel leituga, osalt näitab see aga erinevusi. Pealmistelt rusudelt leitud nooleots joon. 53:1 kuulub viikingiaega, elades veel 11. saj. teisel poolelgi. Lähimaid vasteid on Viru-Nigula Iila hauast, Lätist Aizkraukle linnuselt ja Birkast, haud 198. Samasse aega võiks kuuluda ka laia keskkeermega spiraalsõrmus, ilustatud nn. tremoliirsiksakiga, leitud samuti rusude pealmisest osast. Tõenäoselt on siinse asula viimne ehituskiht hävinud koos mõne linnustki tabanud katastroofiga.

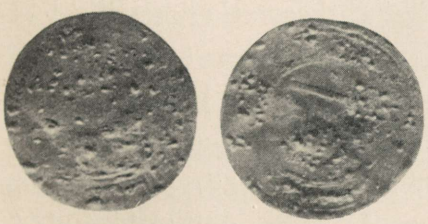

Joon. 56. Araabia kirjaga vaskraha. Suurendatud 1 mm võrra.

Asula linnuse-eelsel tasandikul, mis 1936. a. osaliselt kaevatud, näib olevat linnusest hilisem või siis ainult osaliselt kattuvat III linnuse tarvitamisajaga.

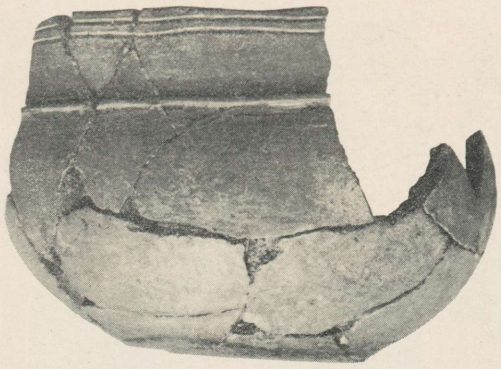

Joon. 57. Katkine savinõu II linnuse kihist. Umb. $^2/_3$.

Linnuse lõunaotsal kaevatud väike ala näitab oma leiumaterjalis üht-teist erinevust teiste kaevatud osadega. Põhjaotsal ilmsiks tulnud asulakiht puudub siin peagu täiesti peale ühe juhusliku savinõukatkendi ja paari põdrasarve-tükikese. Ka põhjaotsa II linnusele eriti omane härjasilm-ornament puudub siin täielikult, samuti nöörornament ja mõned teised üksikasjad ilustuses või kujus. Sama linnuse piirides üheaegse tarvituseloleku puhul oleks seda raske seletada. Valitsev keraamika on siin ilmelt erinev (joon. 58, suuremad katkendid). Üldiselt jätab keraamika mulje, mille järgi seda võiks asetada nii keskmisse kui nooremasse raua-aega. Kindlasti keskmisse raua-aega kuulub aga põhjauurde tükk ja eriline pinnalt karestatud keraamika (joon. 58 vasakul all), neist viimane Eestist esmakordselt leitud. Säärane keraamika oli eriti omane eelrooma raua-ajale Põhja-Saksas ja Lätis, elas aga Lätis veel keskmisel raua-ajalgi. Nähtavasti sealt see ongi ulatunud Irusse.

Esemetest pakuvad pidepunkti dateerimiseks kaks karjasekeppnõela, üks rauast, ovaalne pea mässitud pronkstraadiga (joon. 51:2), teine luust (joon. 51:1). Mõlemad on leitud vallilt varisenud rusude alt. Esimesele nõelale, välja arvatud pea ovaalne kuju, esineb vasteid Läti ainestikus, kust tuntud ka pea rõngaotsa pikendus. Soome karjasekeppnõelte juures ei esine küll traadiga mässimist, kuid seal on üsna sage rõngaosa pikendus. Vöyrist on üks keskmisse raua-aega kuuluv nõelapea samuti ovaalne. Eestis esineb mähkimist ainult paaril karjasekeppnõelal. Iru nõelapea ovaalsus on huvitav, kuna see võib-olla on mõjutatud rõngaspeanõeltest, milliste pearõngas on tihti samuti erimetallist traadiga mässitud. Kõigi nende vastete arvestamisel kuuluks Iru nõel keskmise raua-aja teise poolde (7.—8. saj. p. Kr.). Arvatavasti samasse kuulub ka luust nõel väikese peaga, mis on ainuke teadaolev luust karjasekeppnõel. Kui nõela sirge üleminek peaks pole materjalist tingitud üksikasi, siis võiks see nõel kuuluda viikingiaegagi. Saare- ja Läänemaalt on teada paar sellist eksemplari, mis tõenäoselt ei ole vanemad 8. sajandist. Ka Ida-Lätist tuntakse selliseid

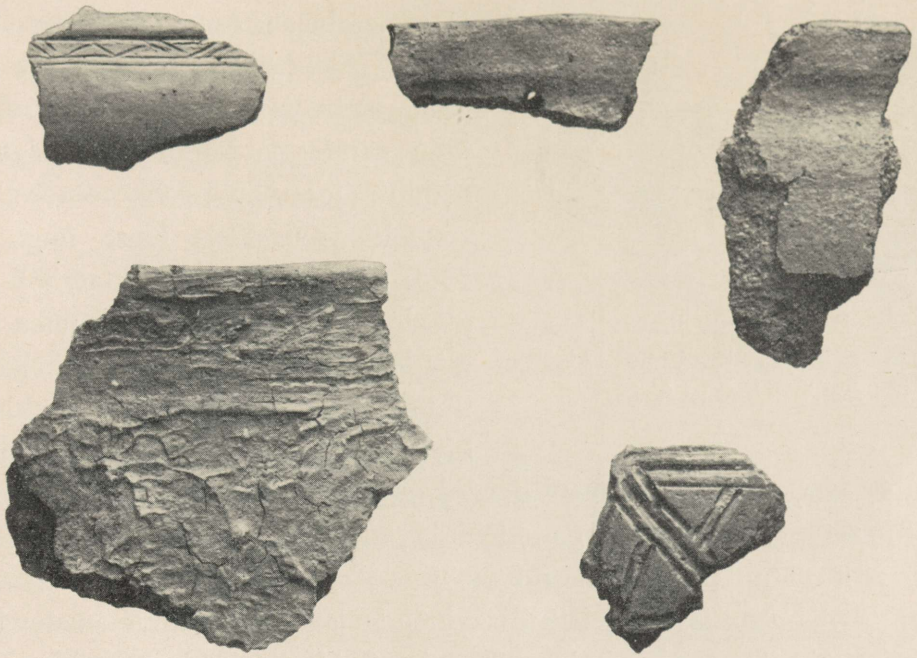

Joon. 58. Savinõukatkendeid linnuse lõunaotsast. Kaks tükki ülal paremal umb. $^{2}/_{3}$, teised $^{9}/_{10}$.

nõelu, mis on dateeritud isegi a. 1000 ümber [21]. Eestis ei esine küll karjasekeppnõel kordagi dateeritud leius nooremast raua-ajast, armastatuks ehtenõelaks oli ta aga eriti rooma raua-ajal. Väike käevõrukatkend (joon. 49:4) ja vikati otsatükk võivad kuuluda keskmisse raua-aega, nad leidusid samuti varisenud osa all.

Pronksripats joon. 55 on juba tunduvalt hilisemast ajast, noorema raua-aja lõpust. See on leitud platool. Samuti hilisem on teine pronksplekist ripats (joon. 59), igal juhul noorema raua-aja teisest poolest, kui mitte koguni orduaja algusest. Leiti valli harjalt 30 sm sügavuses, kuhu on sattunud tõenäoselt peale valli varisemist.

Muu leiumaterjal linnuselt ja lääneterrassilt, mis ajaliselt pole nii tihedasti piiratud või mis dateerimiseks ei anna nii kindlat alust nagu eelmised, täidab esimestega saadud raamid ja peegeldab mitmekülgselt omaaegseid elatumisviise ja tööalasid. Selle hulgas on mitmesuguseid ehteasju, nõelu rauast, luust ja pronksist, kivist ja klaasist helmeid, kaela- ja käevõru-katkendeid, ketilülisid

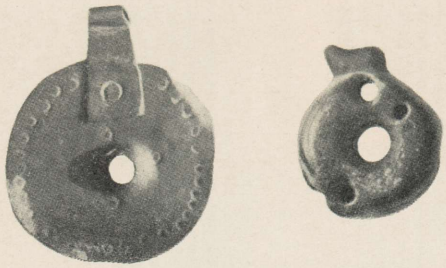

Joon. 59. Pronksripats linnuse lõunavallist ja helmena tarvitatud kivistis põhjaotsast. Umb. $^{1}/_{1}$ ja $^{3}/_{4}$.

ja varrasahelate rõngaid, sõrmuseid, kuplakesi (joon. 55), pronksplekist naastukesi, spiraaltorukesi, traadikatkendeid jne.; amuletina kantud karuhammas ja seakihv (joon. 60); rohkearvuliselt tarbeesemeid, rauast ja luust nuge (joon. 53:5, 6). Viimaseid on tarvitatud savinõude valmistamiseks või naha töötlemiseks. Massiliselt esines tarvitamis- ja ihumisjälgedega kive. Edasi leidus tulekivist ja kvartsist kõõvitsakesi. Mainitagu veel raudkonks, raudnaelu, mõned needid, rauast õmblusnõelu, rauast, pronksist ja luust mitmesuguses suuruses naaskleid ja teravikke; noatupe pronksist ääristusi; luust ilustatud pidemekatkend (joon. 46:2), luust uisukatkend (joon. 35) jne. Ning viimati massiliselt leitud savinõude jäänused ning loomaluud. Esines ka üksikuid jäänuseid inimluudest, mis võisid siia jääda ühenduses võitlustega ja linnuse hävimisega. Jahti on peetud luuleidude andmeil hülgele ja merikotkale, karule, jänesele ja metslindudele, nagu laanepüü, mõtus, teder, piilpart ja teised partlased. Hinnalistest karusloomadest on kütitud kobrast, oravat, lahitsat ja nugist. Nende nahad moodustasid tähtsa vahetuskauba. Kaubandusega seotud on eriti münt ja importesemed. Kalapüügist on tõendeid nii luudena (haug, ahven, koger) kui õngekonksudena (joon. 61). Tööaladest on jälgi jätnud sepa- ja metallitöö, mida tõendavad mitmed tõenäoselt kohalvalmistatud esemed, eriti aga rohkesti esinev rauaräbu, edasi sulatamistiigli katkend ja pronksitilgad, raudtorn ja peitlike (joon. 53:3, 4). Kudumisest on mälestusmärk telgede savist raskusvihiku näol, ketramisest värtna ketrade kujul (joon. 34). Tähtsaimaks elatumisharuks aga oli põllundus, millest linnusel on väga palju jälgi nii nisu-, odra-, rukki- ja herneteradena kui ka üksiku odraterana savinõu seina sees joon. 54:2, samuti jahvatus- ja hõõrumiskivide näol. Koduloomadest on luudega esindatud: hobune, veis, kits, lammas, siga, koer, kass, kana, part. Massiliselt esineb just esimese viie looma luid, nende hulgas ka varsa, vasika ja põrsa omi. Vikatikatkendid kuuluvad samuti selle majandusharu alla.

Joon. 60. Ripatsitena kantud koduseakihv ja karuhammas. Umb. $^{3}/_{4}$ ja $^{5}/_{7}$.

Iru linnuse vanus. Katsudes nüüd rakendada leiumaterjali vaatlusest saadud tulemusi linnuse eri kihtide dateerimiseks, näib põhjaotsal I linnuse algus paiknevat keskmise raua-aja alguspoolel. II linnus hõlmab võib-olla keskmise raua-aja teise poole (600—800 p. Kr.) ja 9. sajandi. III linnus kuulub juba täiesti viikingiaega ja näib maha jäetavat 1000. a. ümber. Ebaselgeks jääb aga linnuse lõunavalli dateerimine ja selle suhe põhjavalli eri kihtidega. Senise vähese leiumaterjali järgi on lõunavall pärit keskmise raua-aja teisest poolest. Viikingiaega võiks sealseist leidudest vahest kuuluda luust nõel ja osa keraamikat. Igatahes pole sealgi mingisuguseid jälgi kestusest üle 1000. a. Tähelepanuväärne on lõunaotsa vaieldamatu ühekihilisus. Kas asetada selle lõpp viikingiaja algusesse, kesteab just ühendusse viikingite tungimisega kaudu Soomelahe itta? Dateeritava materjali najal peaks õieti lõunavalli kasutamine kattuma põhjavalli II linnusega, kuid nagu öeldud, on eriti keraamikas suuri erinevusi. Huvitav on põhjaplatoolt saadud materjali ulatumine võrreldes lõunavalli omaga mõnevõrra vanemasse aega. Tõenäoselt on see ühenduses põhjaplatoo varasema kindlustamisega. Põhjaplatoo, piiratud mõlemalt küljelt jõega, oli kindlustamiseks soodsam, nõudes valle vaid kahel kitsal otsal. Lõunaplatoo peale oma suuruse on ka pikal idaserval suhteliselt lahtine, vajades suurt kindlustussüsteemi ja rohket kaitsjaskonda. Alles asustuse laienedes, rahvahulga ja jõu suurenedes saadi seda võtta kindlustamisele, millele näib olevat asutud keskmise raua-aja teisel poolel. Peale katastroofi, mille põhjustas vahest just kaitsejõu nappus, loobuti sellest võib-olla uuesti, et kindlustuda väiksemale, aga sobivamale ja jõule vastavamale põhjaplatoole. Seega lõunaplatoo asetseks ajaliselt võib-olla põhjaplatoo I ja II linnuse vahel. Tekib küsimus, kas Iru linnuse kaks platood ongi kunagi moodustanud ühist samaaegset kaitsesüsteemi või on tegemist ainult kahe kihiga? Põhjaplatoo hiljem uuesti üksinda linnusena tarvitamise vastu näib rääkivat siiski keskvalli väravakoha ehitus. Seega peame jääma siinkohal senise materjali nappuse tõttu lahtiste

küsimuste ette, millistele võib loota vastust esijoones keskmise valli kaevamisest, kus peaksid selguma kahe platoo kihtide konneksioonid ja suhe.

Ümbruse asustuse areng ja üldtaust. Linnuse korduv ehitamine ja pikaaegne korrashoid nõudsid omaaegselt ühiskonnalt tunduvaid kulusid, mis paremini kui miski muu kajastavad juba suhteliselt koondatud ühiskondliku korra olemasolu. Kaitsevallide ehitamiseks tarvitatud lubjakivide murdmine ja kohaletoimetamine naabruses olevatelt paelavadelt, seega umb. 1 km tagant, nõudis ise suurema tööjõu rakendamist. Teatud alale ühise linnuse püstitamise otsustamine näitab selgesti väljajõudmist sellest algelisest olukorrast, kus iga talu või küla omaette mõtles kindlustumisele. Arvesse tulevad linnuste püstitamiseks ja korrashoidmiseks liitunud külakonnad, mingisugused suursaraskonnad, hilisemal ajal tõenäoselt veelgi suuremad üksused — kihelkonnad. Linnuste hõredus (tavaliselt muistses kihelkonnas 1—2), nende paiknemine jne. viitavad selgesti sellele, et nad ei teeninud ainuüksi lähikülade huve, vaid olid arvestatud suuremale asustusruumile.

Ka Iru (algupärane nimi Hirve) asub väga vana asustuskeskuse juures, nagu näeme kaardilt (tahv. VIII). Selle asustusrühma, otse üksikute külade (Iru-Nehatu, Väo, Lagedi, Saha, Limu-Pajupea) pidevus ulatub tagasi viimsesse eelkristlikku aastatuhandesse. Peale Iru asulakihi tunnistavad seda nn. kivikirstkalmed. Nendega jõuab sesse piirkonda paikus, põlluharimisest ja kalastusest elatuv elanikkond, tõenäoselt eestlaste esiisad. Kalmistud näitavad selgesti vanade külade edasipüsimist sajanditel p. Kr., rooma ja keskmisel raua-ajal, kusjuures on selgesti jälgitav uute külade tekkimine sisemaa suunas, kus võetakse viljuse alla uusi põllumaid — Järsi, Vaskjala, Lehmja, Rae, Mõigu, Kurna. Nooremal raua-ajal kestavad kõik need külad edasi, ainult veelgi tihedamalt, kuna sisemaa suunas on uute külade tekkimine ja põllumaa juurdevõitmine üha hoogsalt laienenud[22]. Üsna üksikasjaliku pildi võime saada XIII saj. algult külade, nende nimede ja suuruse kohta Taani Hindamisraamatu järgi. Muidugi pole selle arvud pikemata ülekantavad tagasi Iru linnuse kasutamisaega. Seega asustuskäik on selgesti läinud merelähedastelt loopealsetelt sisemaa paremate põllumaade suunas. Vanimaks tuumikalaks oleks Pirita jõe piirkond Iru-Lagedi ja Vaskjala-Limu vahel, millest noorema raua-aja lõpuks kasvas välja laialdane Ocrielae (Otsrävälä?) kihelkond (praegune Jüri kihelkond ühes Tal-

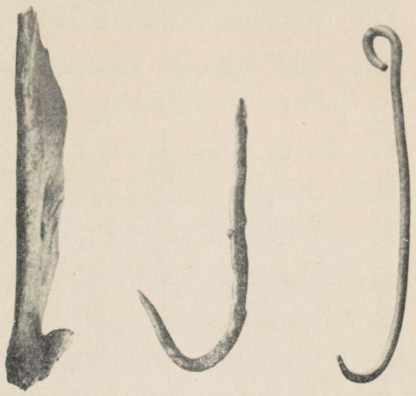

Joon. 61. Luust, rauast ja pronksist õngekonkse. Umb. $^1/_1$.

linna alaga Harku järvest saadik ja Jõelähtme kihelkonna lääneosa Vandjalani). Loomulikult selline asustuse tugev laienemine sisemaa suunas muutis oluliselt ka esialgset pilti endiste keskuste ja tähtsamate teede suhtes. Endise keskuse (Iru-Lagedi-Saha) kõrvale tekkisid uued, eriti piki kultuurmaavöödet Järsist Järvekülani, sõlmkohaga Vaskjalas, ja teine Sõmerust Kurnani. Mõlema keskuse loomulikud ühendusteed, eriti viimasel näikse graviteeruvat otseselt Tallinna sadama suunas.

Keskmisel raua-ajal oli esimene, vanim keskus siiski veel nii tugeva koondamisjõuga, et linnus rajati just sinna, Irusse. Vaenlasi oli sel piirkonnal karta eelkõige mere poolt, sellest oli ka tingitud linnuse asukoht peale looduslike eelduste. Sadam asus Pirita jõe suudmes või ka praeguse Tallinna kohal. Linnus valitses tihedalt sadamast itta kulgevat teed, moodustades teatud kontrollpunkti ja tagades võõrastele kaupmeestele tururahu. Et tolleaegne kaupmees oli samal ajal sõdur ja olukordi kasutades võis muutuda röövliks ja vaenlaseks, siis oli maaelanikele hädavajalik olla pingsalt valvel oma vara ja maa rahu eest. Sellest johtuski kaubatee sõlmkoha ja sadama tihe side linnusega, nagu seda võib jälgida teistegi Eesti linnuste juures nii rannikualadel kui sisemaal. Ühtlasi näib Iru linnuse alla tee äärde tekkinuvat mingisugune ehitiste rühm, kus võisid asuda käsitöölised ja kaupmehed, kes arvatavasti olid samal ajal sõdurid. Kuivõrd linnuses eneses elati, pole pikemata selge, tõenäoselt asus aga siin erikutselist käsitöölis-sõdurrahvast, kes moodustasid ühtlasi linnuse vahisalga [2]. Mingist talumajapidamisest linnamäel jälgi ei ole. Tõenäoselt küla või talud koondusid endise Iru küla ja linnuse vahelisele alale, kust 1936. a. leitigi ühe hoone põhimik, milline küll näib olevat pärit ajast peale linnuse mahajätmist. Ka linnuse vastas asuv neemikmägi on andnud asustusleide (joon. 25 märgitud L-ga, osalt kaevatud asula A-ga). Selle mäe läänenõlval on näha järsendamise tagajärjel tekkinud volt, millele eriti juhtis tähelepanu hr. M. Zova. Võib-olla asus siin teine linnus (eriaegne?) või mingi kindlustatud (vanema?) talu. Kahe linnuse vastastikku või lähestikku asu-

mist tunneme mujaltki Eestist. Nende selgitamine oleks omaette ülesanne, ajaliselt võiks see olla vahest keskmise raua-aja nähe. Tähelepanuväärne on Iru juures just tee muutumine mingiks kitsasteeks kindlustiste ja ehitiste vahel. Osalt on see tingitud koha teatud kontrollpunkti iseloomust, teisalt omaaegse elu keskusest, mis koondas enese ümber mitmekihilist ja -alalist rahvast, kes tõenäoselt vähem oli seotud põllundusega kui tavalise küla elanikkond.

Kaubandusliku ja ühtlasi käsitööstusliku keskusena, mis valitses tähtsat sadamat, kaugeteed ja suurt tagamaad, on Iru linnuse osa pikemata selge. Tõenäoselt oli ta suuremaks turu- või laadakohaks, nii välis- kui sisekaubanduse sõlmpunktiks. Nagu leidude analüüsiski võisime näha, on siin tõendeid osalt mere-, osalt maateed mööda käinud ühendusest Läti ja Ida-Preisi suunas ja kaudu mereteed Rootsiga ja Soomega. Viikingiajal näib ühendus viikingitega muutuvat peaasjaks, mis ka täiesti loomulik, kuna Iru asus otseselt suure idatee ääres. Sellest ühendusest saadavaid kasusid kajastavad eriti ka araabia rahade leiud, mis koonduvad Tallinna sadama piirkonda. Loomulikult suuremad tulud välis- ja siseühendustest, samuti aga linnuse ülalpidamisega seotud kulud said osaks eelkõige lähiküladele, millised tiheda koondumisega ja loodusliku eraldatusega naaberaladest kaardiltki selgesti silma paistavad.

Tähtsa kaubandusliku ja strateegilise keskusena oli Iru loomulikult ka teatud halduslikuks ja usuliseks keskuseks, kus toimusid suuremad rahvakogumised jne. Dr. P. Johansen mainibki 1863. a. kaardi põhjal [4], et põld linnusest kirde poole Narva maantee ääres kuni Iru-ämmani on kandnud Hiievälja nimetust [23]. Võimalik et Iru-ämmagi pärimused ulatuvad tagasi nii kaugele, olles seotud mingi hilisemast erineva kultusega [24]. Samas lähedal kõrgemal kohal on tegemist ümmarguse kalmega, mis oma kuju ja asukoha järgi võiks kuuluda kivikirstkalmete rühma. Muistseid kalmekohti aga peeti tavaliselt pühaks, nagu selle kohta nooremast raua-ajast on arvukaid tõendeid. Seega usuliste pärimuste keskendumine siia on selge. Iru-Nehatu suur kalmeväli ise avastati aga alles 1936. a. suvel ja registreeriti täielikult 1938. aastal. Kivikangrute arv ulatub siin üle 80. Kõik nad asuvad linnusest ja Iru külast ida pool, Narva maanteest lõunas, lagedatel loopealsetel karjamaadel, osalt põldude sees. Peale üksikute koonduvad nad umb. 0,9 × 0,7 km suurusele alale. Paarist kangrust on leide, mis kuuluvad keskmisse raua-aega. Kaevatud on seni aga ainult üks.

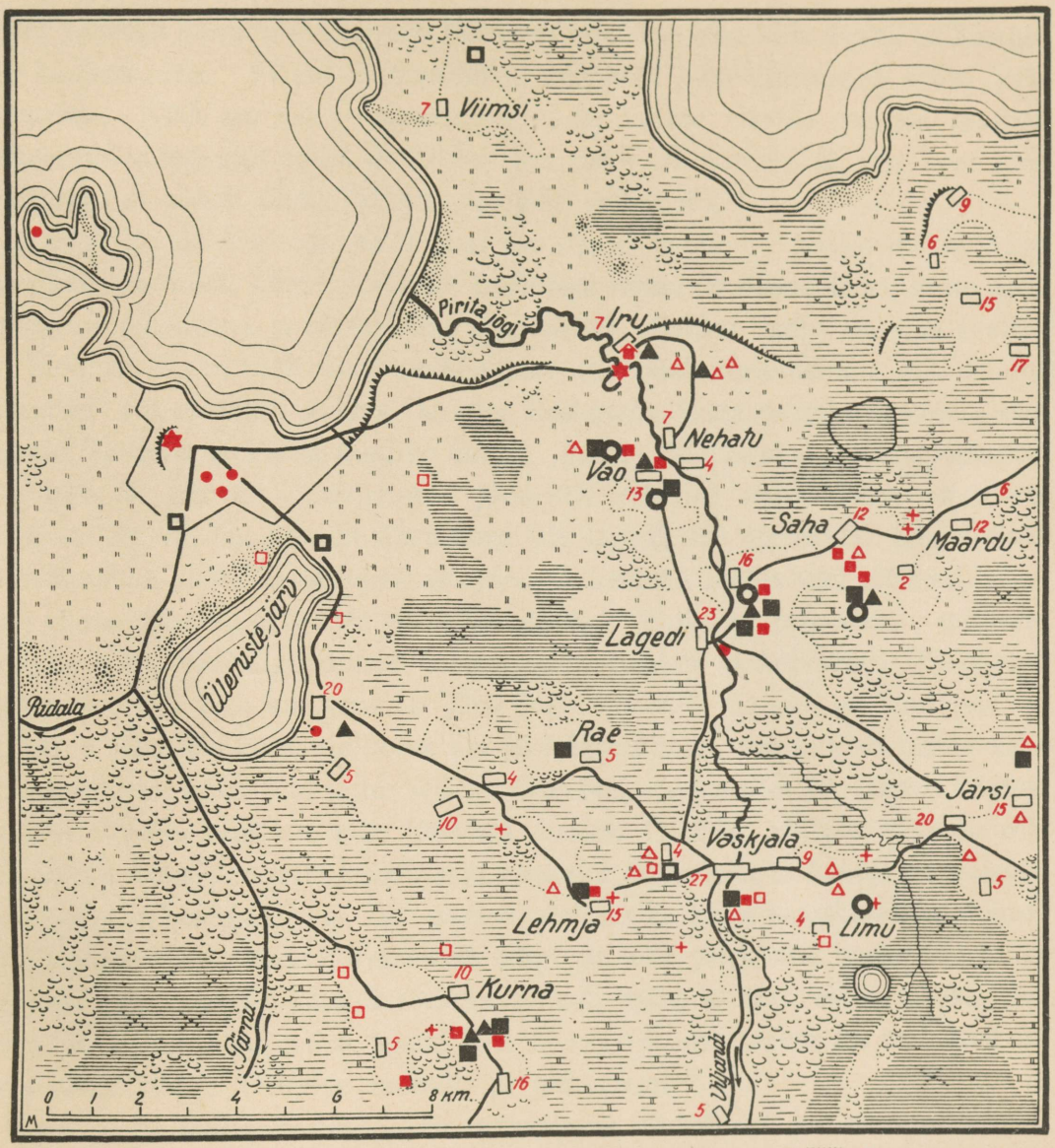

1. Sood ja niidud, metsad, liivikud ja paepealsed. 2. Põllumaad.
3. Muistseid teekohti. 4. Kivikirstkalmed. 5. Rooma rauaaja kalmed ja juhusleiud.
6. Keskmise rauaaja kalmed. 7. Noorema rauaaja kalmed, juhus-, aare- ja asulaleiud.
8. Linnused. 9. Uurimata kalmed. 10. Usulised muistised. 11. 9 XIII saj. külad ja adramaade arv.

IRU ÜMBRUSE ASUSTUS VI SAJ. E. KR. — XIII SAJ. P. KR.

Teine, väiksem kalmeväli koondub linnusest edelasse Väo küla Pärna ja Kangro talu karjamaadele. Muud kalmerühmad selguvad juba üldjoontes tahv. VIII andmetest. Kõik see aitab veenvalt selgitada, millise tiheda muistse asustuskeskusega on tegemist selles ümbruses, kus asub Iru Linnapära, mis koos oma sadamaga on olnud õieti Tallinna kaugeks eelkäijaks.

Ja nüüd lõpuks küsimus: *miks jäeti Iru linnus maha* — hoolimata ta väga heast kaitseasendist, samuti soodsast asukohast tähtsa kaubatee ääres, suure asustuskeskuse lähedusest ja ulatuslikust tagamaast? Olulist mõju on siin avaldanud kindlasti asustuskeskuste ja teede mõnevõrdne ümberkujunemine, millele juba viitasime. Iru ei olnud soodus Ocrielae keskusena, kuna pealegi ta sadam asus nagunii Tallinna ja Pirita suudme kohal, kuhu kihelkonna lõunapoolsetest keskustest oli sobivam otseühendus. Järsi-Jüri vaheline asustusrühm omas ses suhtes umbes võrdset asendit ühenduses üle Lagedi või Järveküla. Lagedi-Saha tuumikkeskuse osatähtsuse püsimist Järsi-Jüri rühma suhtes veel XIII saj. alguseski võime näha ka taanlaste poolt kavatsetud kirikute rajamises, milliseid Ocrielae kohta pidi algupäraselt tulema kaks: Sahasse ja Lehtsesse. Tõenäoselt Saha kiriku alla pidi kuuluma ka Järsi-Jüri piirkond. Samuti on kuulunud ju Lagedi ja Saha läbi kogu ajaloolise aja Jüri kihelkonda, mis eeldab nende kahe keskuse tihedat sidet. Kui mitte selles mõnevõrra vägivaldses Iru-Lagedi keskuse jaotuses ei peitu taanlaste tahe lõhkuda muistse Ocrielae ühtlust, mis võis olla eriti ohtlik, kuna just selle kihelkonna elusoont tabas suurim kaotus — sadamakoha, kaubandusõiguse ja linnasarase ulatuses ka teiste saraskondlike õiguste minek võõra võimu kätte. Teatavasti oligi ju selle piirkonna vastupanu kõige ägedam. See esialgne kahe kiriku kava saab meile ka eriti mõistetavaks, vaadates loodusolusid kujutavat kaarti, kus Sõmeru-Kurna keskus on eraldatud pideva soode ribaga Ocrielae tuumik- ja põhjaosast [22].

Peale nende siseasustuslike olude muutumise on tähtsad ka välispoliitilised. Teatavasti algas 1000. a. ümber eestlaste jõuline ja aktiivne esiletõus Läänemerel, kuna viikingite osa kaldus kristianiseerimise ja mitmesuguste poliitilis-majanduslike muudatuste tõttu langusele. Kui Iru sisemaalisema linnusena oli varemini, viikingite mere valitsemise ajal, soodus vaenlaste tulles mere poolt, võimaldades nende tulekust teateid saada, et asuda häireseisundisse, kaitsele ja vara koondamisele linnusesse, siis hiljem hakkas olukord muutuma. Eestlastel

tekkisid nähtavasti oma laevkonnad, „uiskkonnad", ja ranniku ning sadamate kaitse paranes. Seega ei olnud ka linnuste rajamine otse sadamakohtade juurde enam nii ohtlik. Tõenäoselt neil põhjusil ongi Iru jäetud kõrvale ja praeguse Tallinna Toompea kohta kujundatud ühine Ocrielae sadamalinnus. Looduslikelt ja liiklusgeograafilistelt eeldustelt oli koht suurepärane, koondades kaugeteid, ja sadamana oli ta hakanud teatud mõju avaldama juba rooma raua-ajast peale. Paiksat külaasustuse koondumist nagu Irus pole siin esiajaloolisel ajal kunagi esinenud. Iru-Lagedi asustuskeskus on sellega aga algusest peale olnud vastastikuses sõltuvuses. Muidugi pole võimata, et linnus siin oli olnud juba mõnda aega paralleelselt Iruga, enne kui viimane täiesti kõrvale jäeti. Tõenäoselt sest ajast saabki Iru oma nime *Linnapära,* s. t. endise linna ~ linnuse jäänus. See tahtlik keskuse ülekandmine on seda usutavam, et veel orduajal Viimsi-Iru-Nehatu-Väo-Lagedi-Saha suursaraskonnal oli kasutamisõigus Pirita jõe suudme piirkonna maadel ja Lagedil otseselt Tallinna idakülje all, mille järglasena seal veel praegugi püsib Lasnamäe (saksa keeles Laaktberg, Lagedi= Laakt) nimetus [25]. Nõnda siis linnuse lähisaraskond on olnud peagu üks ja sama nii Iru kui Tallinna suhtes, sest tõeline elusoon — sadam — oli üks. Arvatavasti linnuse lõpliku viimisega sadama juurde oli ühenduses ka Ocrielae kihelkonna väljakujunemine sellises ulatuses, nagu teda arvatakse XIII saj. algul olnuvat. Iru enese tähtsus XIII saj. algul oli väike — 7 adramaad. Iru tulud aga linnuse siin olles olid kindlasti hinnatavad suuremale adramaade arvule kui 7, seega on see tõenäoselt tagasi läinud arv, mis omal ajal võis olla koguni mõnekordseltki suurem. Kuid peategureiks olid juba kujunenud ulatuslikuma ühiku huvid kui üksiku küla omad.

Nii võime linnuste kaevamistulemuste laienedes jälgida peale omaaegse asuka igapäevase elu ja töö, toidu ja teiste tarvete ulatuslikumalt ka kaubanduslikke suhteid, teede ja sadamate suurt osatähtsust, asustuse arengut, ühiskonna differentseerumist, sise- ja välispoliitilise ning halduslikku korra kujunemist. Siin võime leida end keset huvitavaid probleeme ühenduses ühiskondliku elu arenguga, suuremate maaühikute kujunemisega ja konsolideerumisega, ühiskondliku mõtteviisi järkjärguliselt laieneva maksmapääsemisega. Nõnda on muistsetes linnapärades üks võimalusi käsitada konkreetsemalt neid Muinas-Eestit kujundamas olnud mitmekesiseid protsesse, mis olid täies arengus välisvõimude

siiatungimise ajal XIII. saj. algul ja milliseid ei suuda üksinda küllaldaselt valgustada maavõõras kroonik ega ristiv preester oma loendavate märkmetega, niipalju kui nendegi tegevusest pärasid on säilinud.

A. VASSAR.

1 *-ar-* Nipet-näpet Nehatust. Kaja 28. II 1933; *M. L.* Vana maalinn Tallinna läheduses. J. Teat. 17. I 1936 ja sama P. Teat. 18. I 1936. M. L. andmed on samad -ar-omadega, kuigi näitab ka isiklikku koha tundmist.

2 *E. Laid* Linnuste osa Muinas-Eesti ühiskonnas. Sõdur XIX (1937), nr. 1/2, 3/4.

3 Kinnismuististe registreerimislehel 0—751 esineb Uuetoa (om. Johannes Limbach), märk. 1 all tsit. teateis Uustalu. Iru külas esineb „Ustallo" juba 1693. a., kuid asendilt erinev hilisemast, kuna sellal viimase kohal asus „Tyndri Hindich", kelle käes oli linnuse lõunaplatoo põlluna, vt. ERKA, ERKkA C II 36.

4 *E. Laid* Eesti muinaslinnad (Tartu 1923) lk. 68; TLA, Charte der Stadtgüter Nehat und Faeht, angefertigt im Jahre 1863 von Stadt-Revisor F. Adamson (teade saadud dr. P. Johansenilt); ERKA, ERKkA C II 36.

5 Senatne un māksla 1937 IV lk. 98—110.

6 *W. Arndt, G. H. Pertz* Heinrici Chronicon Lyvoniae (Hannoverae 1874): XXVIII, 5:Ad horam itaque nonam Estones in castro magnos incendunt ignes, foramen in munitione magnum aperiunt, de quo rotas ignibus impletas demittentes super turrim dirigunt, magnasque lignorum strues superadiciunt..... et alii ad foramen, per quod castrenses rotas cum ignibus emiserant, intraverunt . . .

7 *B. Nerman* Gravfynden på Gotland under tiden 550—800 e. K. Ant. Tidskrift för Sverige 22:4, joon. 140, 145 ja teised samas.

8 *Hj. Stolpe, T. J. Arne* Gravfältet vid Vendel (Stockholm 1912) tahv. XL:12.

9 Congressus secundus arch. Balt. Rigae 1930 (Rigae 1931) lk. 473 vastu tahv. II:13, vt. lk. 476, nr. 63.

10 Helsinki, Kansallismuseo 6913:223; Viking I (Oslo 1937) lk. 201.

11 vt. nende kohta *R. Indreko* Iru linnus, ERK IV (1936) lk. 156 ja seal toodud vasted.

12 *C. Engelhardt* Kragehul mosefund (Kjøbenhavn 1867) lk. 6 pildil k.

13 *G. Hallström* Birka I (Stockholm 1913) pl. VIII:48 (haud 86); Iru asula nooleotsale vastab Rootsist: *H. Rydh* Förhistoriska undersökningar på Adelsö (Stockholm 1936) lk. 85, joon. 212a (viikingiaeg).

14 *W. J. Raudonikas* Die Normannen der Wikingerzeit und das Ladogagebiet. K. Vitterh. Hist. och Antikvitets Akad. Handlingar 40:3 (Stockholm 1930) lk. 59, vt. ka lk. 56 vaste asulatüübile.

15 *T. J. Arne* Barsoff gorodok. Ein westsibirisches Gräberfeld aus der jüngeren Eisenzeit. KVHA Akad. Handlingar 39:5 (Stockholm 1935) joon. 70 f. jm., mis küll lähedasemad Iru asulast pärit tüübile.

16 Eurasia Septentrionalis Antiqua V (Helsinki 1930) lk. 80, joon. 4:8; Kragehuli eksempl. puhul avaldas prof. H. Moora arvamist, kas see pole pärit stepialalt. Selle tõenäosust toetab seik, et Taani sooleidudes näib olevat teisigi euraasilisi elemente, vt. ESA VIII (Helsinki 1933) lk. 237 jj.

17 *T. J. Arne* Das Bootgräberfeld von Tuna in Alsike (Stockholm 1934) lk. 62, tahv. VIII:3, XVII:6—8, 10, XIX:6.

18 *Indreko* op. cit. lk. 169 jj.; joon. 29-ndal märgib nool idasuunda.

19 ERM-i Aastar. I (Tartu 1925) lk. 17; Senatne un māksla 1937 II lk. 63, joon. 7:33; *F. Balodis* jt. Izrakumi Raunas Tanīsa kalnā 1927. gadā. (Rīgā 1928) lk. 62, tahv. II: 22. Eseme otstarbele juhtis tähelepanu prof. H. Moora.

20 *Rydh* op. cit. lk. 77, 84, 97, 163 jm.

21 Senatne No 2 (1930) lk. 60 jj.

22 vt. kaart Eesti ajalugu I (Tartu 1935) lk. 120 vastu.

23 *P. Johansen* Die Estlandliste des Liber Census Daniae (Reval 1933) lk. 364.

24 Iru-ämma ühendamine Lindaga on toimunud Kreutzwaldi poolt ja hiljem „Kalevipoja" kaudu rahvagi sekka kandunud, vt. *A. Anni* F. R. Kreutzwaldi „Kalevipoeg" I osa (Tartu 1934) lk. 51, 153 jj., 160 (märkuse osas). Sama tõendab ka üks rahvapärimuslik teade, mis on pärit a. 1929, seega enne dr. Annisti uurimuse ilmumist ERA II 18, 238 < Jõelähtme.

25 *Johansen* op. cit. lk. 187, 265 jj.

PEEDU KERIKMÄGI

Kerikmäeks kutsub rahvasuu väikest linnamäge Peedu suvituskohas, Peedu vesiveski metsas. Linnuse asukoht on ainult 60 meetrit lääne pool teest, mis Peedult üle Elva jõe viib Tartu-Valga maanteele, jõest pole see niigi kaugel. Teelt ja jõe äärest aga vaevalt mäge märkab, sest see on suuremalt osalt metsa varjus. Linnuse-aluseks on piki Elva jõe orulammi edelast kirdesse suunduv liiva-kruusaseljak ja nimelt koht, kus selle mõlemad küljed on kõige kõrgemad ja järsemad. Siin on seljak kraaviga kahest kohast risti läbi lõigatud, kraavide vahele jäänud mäeosa on liiva pealevedamisega veel tõstetud, ja nõnda saadud kindlustis, mis oli külgedelt kaitstud kõrgete nõlvadega ja otstest kraavide ja üleskuhjatud veerudega.

Millest tuleb koha nimetus „Kerikmägi", ei teata. Kuid on tähelepandav, et linnamäe kirdeotsa vastas tee ääres leidub üsna mitu „ristikuuske". Vanasti ja veel aasta paarikümnegi eest on igakord, kui seda teed matuserongiga mindi, siin peatutud ja keegi surnu omakseist on lõiganud mõne teeäärse kuuse koore sisse risti „kadunu mälestuseks", nagu öeldakse. Sealtsamast tee kõrvalt on kruusavõtmisel leitud mõned paari-kolmesaja aasta vanused sõrmused. Need võiksid olla pärit kas mõnest vanast hauast või kunagi kohale toodud ohverannist. Sellest kõigest paistab, et kohal, kust tee üle seljaku läheb, on vanarahva silmis mingi pühapaiga tähendus olnud. Peab arvama, et „Kerikmäe" nimetus ei kuulu otseselt linnamäele, vaid kogu seljakule, kus linnus asub.

Peedu linnamägi on üks meie vähemaid linnuseid. Ta pealispinna pikkus on 48 m, suurim laius ainult 17 m. Kõrgused on kummalgi küljel üsna suured, loodepoolsel 11—12 m ja kagupoolsel 15—16 m mäejalalt arvates, seevastu on otste kõrgus kraavide põhjast linnuse ääreni ainult 4—5 m. Nõlvade kaldenurk kõigub 25° ümber. Pealispind tõuseb aeglaselt edelaotsa poole ja on silmapaistvalt lame, kuna seda on uuemal ajal tasandatud peoplatsiks kohan-

Joon. 62. Ristikuusk Kerikmäel.

damisel. Veel Eesti iseseisvusaja algusel oli linnamägi piiratud planguga ja ta kirdeotsal seisis näitelava. Varemini on mäepealne olnud kergelt kuhjas. Tasandamisel on keskelt aetud maad äärtele, vastu planku, seepärast moodustab praegu mäeäär mitmes kohas järsu astangu. Tasandamine on kahjuks vana kultuurkihi mäe keskelt üsna suures ulatuses hävitanud.

Kui 1936. a. kaevamisteks lubatud summade suurendamisega avanes võimalus asuda linnuste uurimisele, võeti Peedu linnus esimeseks, kuna see on raudteel kergesti ligipäästav ja ulatuselt väike ning siit võidi loota vähema tööga kogemusi järgnevaiks suuremaiks ettevõtteiks. Kaevamisalaks valiti esmalt pealispinna-osa mäe kirdeotsal ning idaäärel ja metsavaba idanõlv. Valitud koht osutus üsna õnnelikuks, sest see polnud palju kannatanud peoplatsi rajamisel ja sisaldas võrdlemisi palju vanade ehitiste jäänuseid. Siin tehtud tähelepanekute kontrollimiseks kaevati hiljemini läbi veel ka mõned teised linnuse-osad (vrd. tahv. IX). Töö toimus 1936. a. juunis, väldates ühtekokku 2 nädala ümber. Seda juhatasid koos allakirjutanuga mag. E. Ariste ja A. Vassar.

Kaevamiste käik. Muldehitised. Mäepealsel tuli õhukese kamarakihi all vastu must söesegane muld või õigemini liiv, jatkudes kuni 30 sm, kohati isegi enam kui 80 sm sügavuseni. Selles pealispinna kirde- ja idaosa mustas maas paljastus, alates umb. 12 sm sügavusest, rohkesti põlenud rusika- kuni peasuurusi raudkive. Kivid jatkusid sama sügavale kui söene muldki ja moodustasid mööda linnuse-äärt mineva pika, korratu lademiku (joon. 64). Jatkudes piki linnamäe idaäärt edela poole, lähenes see kivilasu üha enam äärele ja lõppes mäepealse kaevandiku edelaotsas ära. Et näha, kas kaugemal linnuse-äärel veel kive leidub, kaevati peakaevandikust mõnevõrra edela poole mäepealse ääreossa väiksem nelinurkne auk. Kultuurkiht osutus siin samasuguseks kui mujal, kuid kive selles polnud. On võimalik, et kivide lasu sealt, kus see peakaevan-

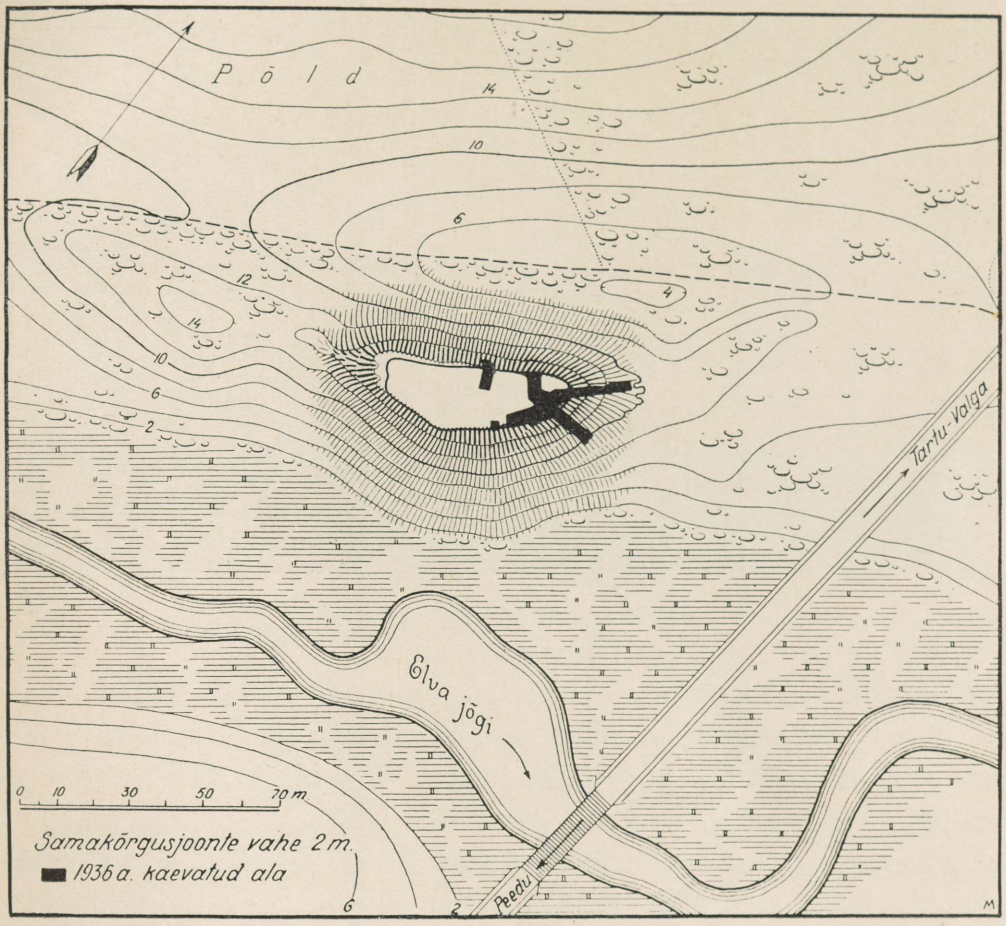

Joon. 63. Peedu linnamägi ja selle ümbrus.

diku edelanurgas ära lõppes, jatkus mööda nõlva alla. Viimaseni meie kaevamine siin aga ei ulatunud.

Linnamäe pealispinna mustast mullakihist leiti peale süte mitmelt poolt suuremaid tukke, mille asetus nähtub kaevamisplaanist tahv. IX. Iseäranis hästi olid need puujäänused säilinud idanõlvast alla kaevatud kraavi alguse vastas. Siin paljastus põlenud kivide lasu vahelt ja alt 40—60 sm sügavuses üle 3 m pika ja umb. 1,4 m laia trapeetsilise põhiplaaniga puuehitise alus, mille pikitelg oli suunatud enam-vähem rööbiti linnuse-äärega. Sellest ehitisest olid alal hoidunud enam kui 15 sm jämedused okaspuutukid, mis osalt lamasid kahes kihis.

Joon. 64. Põlenud kivide lasu mäepealse idaäärel.

Ehitise kagu- ja osalt ka edelanurgas selgus, et palgid neis nurkades olid kokku lastud järsku sisseraiutud hammastega, samuti nagu seda võime näha uuemaaegsete rõhtsaist palkidest taluehitiste juures. Idakraavi alguse vastas oleva palkehitise lõunaotsast jatkus lõuna poole rida pikki tukke ja umb. 3,5 m kaugusel esimesest ehitisest leiti mõned ristisuunas asetsevad lühemad söestunud palgijupid. Kõiki neid tukke tohime tõenäoselt pidada teise palkehitise jäänuseiks, mille pikikülg nagu esimeselgi on käinud linnuse-äärega rööbiti. Mõned veel kaugemal lõuna ja edela pool peakaevandiku alal leitud tukid olid arvatavasti kolmanda, samasuguse puuehitise jäljed.

Esimese ehitise alusest jatkus ka põhja ja loode poole tihedasti tukke. Kaevamist põhjasuunas takistas aga seal kasvav mänd, mille juured olid pealegi vanad palgijäänused paigalt ära nihutanud. Et siin tukid ja kivilasugi näis pöörduvat kooskõlas linnuse-ääre kõverusega loode poole, siis oli loota, et nii kive kui palgijäänuseid võib leida uuesti sealpoolselt linnuse-äärelt. Seepärast jatkati peakaevandikku selles suunas (mööda minnes männist) 3 m laiuse kraavina kuni pealispinna ääreni (plaanil on selle kaevandiosa üks külg märgitud B—A) Siin oli nagu mäepealse kaevandiku keskosas ja idaäärelgi kamara all umb.

PEEDU LINNUSE KIRDEOTS.

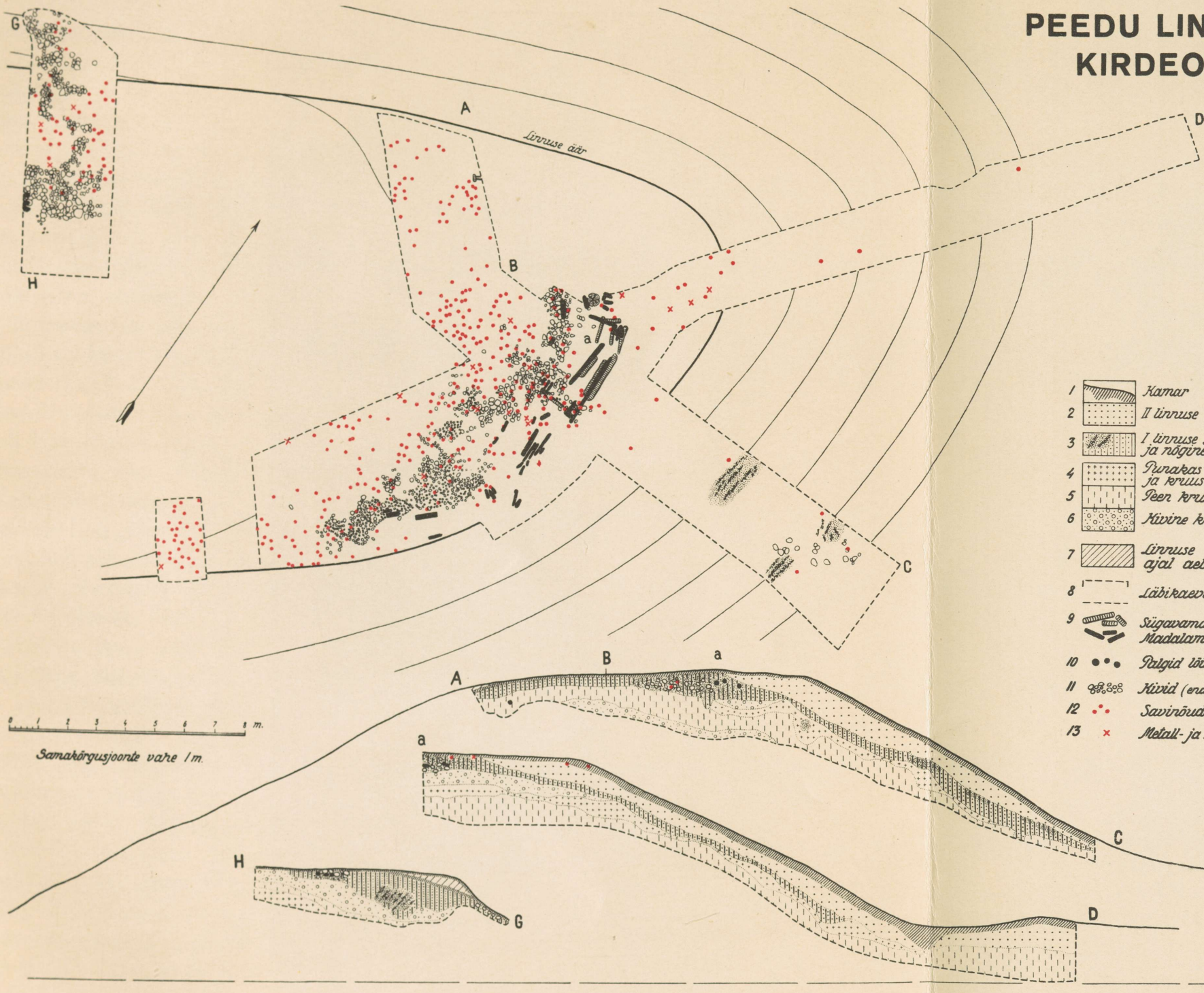

30—40 sm paks tume söesegane kultuurkiht. Mäe loodeserval kattis vana kamarat peoplatsi rajamisel pealeaetud muld. Loodeääre kultuurkihis põlenud palke ega kive aga vastu ootusi ei leitud. Küll satuti siin sügavamal kruusakihis, kaevandiku A—B-ga tähistatud küljel, kahele ristamisi üksteisest üle käivale palgijupile. Kas nende juurest aga veel puujäänused edasi viisid linnuse kirdeotsast leitud tukkide juurde, seda sel kaevamisel enam kindlaks teha ei saadud. Kultuurkihist sügavamal oli selles kaevandiku-osas nagu mujalgi puhas kruus ja liiv. Mis ulatuses need alumised lademed kuulusid loomulikku, puudutamata põhja või olid linnuse ehitamisel mäele veetud, pidi samuti seekord jääma selgitamata.

Et linnuse loodeäärel uuritud osa näitas mõningaid segamise märke ja et kivid võisid siit ka ära korjatud olla, kaevati veel üks pealispinna kaugemal loodeserval valitud ala lahti (plaanil märgitud H—G). Selle kaevandi kohal oli linnuse keskosast kogu kultuurkiht peoplatsi tasandamisel ära kantud. Siin tuli kohe õhukese kamara alt kultuurjäänusteta kruus välja. Seevastu kattis linnuse-äärel vana kamarat üsna paks uuemal ajal pealeheidetud mullakord. Kaevandiku keskmises ja linnuseveerule ulatuvas osas oli must söesegane kultuurkiht üsna paks, ulatudes kohati kuni 1,5 m sügavuseni. Ka leidus selles isegi veel nõlva kohal samasuguseid põlenud kive nagu peakaevandiku idaäärelgi. Plaanil H—G-ga märgitud servas tulid ka selles kaevandis kivide vahelt nähtavale mõned linnuseservaga paralleelselt lamavad põlenud palgid, millest aga ainult otsad välja kaevati, kuna niigi oli selge, et siin kultuurjäänused täiesti vastasid linnuse idaääre leidudele.

Ida- ja kirdenõlvast alla kaevatud kraavid näitasid, et Peedu linnust oli ehitatud mitmes järgus. Idaveeru võeti sisse 3 m laiune kraav, mis ulatus linnuse äärest umb. 5 m alla kuni kohani, kus sel nõlval oli kitsas terrass. Idakraavis tuli kamara alt vastu hele, segatud liiv, mis ilmsesti oli linnuse ehitajate poolt nõlvale veetud. Selle liivalademe alt paljastus kogu kraavi ulatuses umb. 20 sm — 1 m sügavuses kuni 60 sm paks nõgine ja söesegane liivakiht, mis kraavi ülaotsas ühines mäepealse musta kihiga (vrd. joon. 65 ja lõiget A—B—C tahv. IX). Umbes kraavi keskosas, samuti ka alumise otsa ligidal leidus nõgises liivas mitu söestunud, arvatavasti okaspuust palgijäänust, mis lamasid piki veerukülge ja olid tõenäoselt ülalt linnuse-äärelt puuehitiste põlemisel alla veere-

nud. Kraavi keskel lamavate palgijäänuste juurest leiti poolpõlenud kasetohtu, mis nagu palgidki pidi olema pärit kas mäepealsete ehitiste seintest või ülemistest osadest. Kraavi alumises otsas oli rida peasuurusi raudkive. Needki olid vist ülalt mäelt alla veerenud või heidetud ja siia terrassile peatuma jäänud; muidu nõlva liivas kive ei esinenud. Nõgise liiva all järgnes nõlvakraavis nagu linnusepealsegi tumeda kihi all steriilne, kultuurjäänusteta liiv ja kruus. Kraavikihid näitasid, et Peedu linnus on läbi teinud kaks ehitusjärku. Esimesse kuuluvad nähtavasti mäepealsel väljakaevatud kivilasud ja söestunud palgid kivide vahel ning all. Tume vahekiht nõlval, mis nõestunud linnuse puuehitiste põlemisel, tähistab selle linnuse omaaegset veerupinda. Selle linnuse ehitamisel on mäepealne vähemalt kirdeotsas olnud praegusest kitsam. Sellega seletub asjaolu, miks kiviladem ik ja tukid linnusepealsel on nüüdsest idaäärest mõnevõrra eemal. Esimese linnuse põlemise järele on mäelaele, iseäranis aga nõlvadele veetud uus kiht liiva. Mäepealset ehk platood pole just kuigi palju tõstetud, sest sinna kuhjatud liiv on segunenud täiesti musta kultuurkihiga ega moodusta kuskil enam heledamat vaheladet vanema ja noorema linnuse kultuurkihi vahel. Et mäepealsele uut liiva on toodud, selgub tõsiasjast, et vanema linnuse puu- ja kivirusud asetsevad, kui mitte täiesti, siis osaliseltki puutumatult teatud sügavuses nüüdse mäepinna all. Nõlval leidsime esimese linnuse nõekihil üsna tüseda heleda liivalademe. Uue liiva pealevedamisega on seega taoteldud peamiselt kitsa linnusepealse laiendamist, mitte aga niipalju kõrgendamist (vrd. ka lõiget A—B—C tahv. IX).

Et näha, kas linnamäe kirdeotsal kihid asetsevad samuti nagu idanõlval, kaevati sellest alla 2 m laiune kraav, mis lõikas risti läbi ka vana linnuse otsa ette kaitseks süvendatud kraavi. Nagu näitab meie kaevamisplaan, oli pilt siin samasugune kui idanõlvalgi: kamara all heledam liivakiht, selle all kogu nõlva ulatuses esimese linnuse põlemisest süsine vahekiht ja sügavamal jälle enamvähem puhas liiv ja kruus. Linnuse otsaalune vana kraav oli, nagu oodata võis, varemini olnud sügavam ja aja kestel üsna märgatavalt täitunud nõlvast allavalgunud huumusesegase liivaga. Oli tähelepandav, et nõlval oli kamarakiht tunduvalt paksem kui ülal linnuse pealispinna otsal. Ülal mäepealse otsal järgnes ka kamarale otsekohe hele liiv, mitte aga tume kultuurkiht nagu platoo keskosades. Selle järgi paistab võimalik olevat, et pealispinna otsal on vahest

Joon. 65. Idanõlvale kaevatud kraavi kallas I linnuse põlemisest süsise vahekihiga.

olnud II linnusel mingi madalam vall, mis hiljemini võiks olla laiali aetud. Et lõplikult valli olemasolu küsimust selgitada, selleks oleks siiski veel vaja toimetada ulatuslikumaid kaevamisi.

Puuehitised. Meie kaevamise tulemusena paistab siis, et Peedu linnusepealne on vähemalt I ehitusjärgul olnud kaitstud nelinurksete puuehitistega. Need rõhtsaist palkidest ehitised on olnud umb. 1,4 m laiad ja 3 m ümber pikad. Kas need puuvarustised on piiranud kogu mäe-äärt ümberringi või on nad kaitsnud ainult otsi ja madalamate nõlvadega küljeosi, seda senised kaevamised kahjuks ei võimalda öelda. Puuvarustised esindavad sama kindlustamisviisi, mida kohtame mujalgi Ida-Baltimaade linnustel. Nimetatagu näidetena Rauna (Ronneburgi) linnamäge Põhja-Lätis, Võnnu maakonnas, ja Daugmale linnust Väina jõe lõunakaldal, umb. 20 km ülalpool Riiat [1]. Kummalgi neist linnuseist leidus ühes nelinurksetest palkehitistest koosnevate äärevarustiste jäänustega samasuguseid põlenud kivide lademikke nagu Peedulgi. Sarnaseid varisenud kividehulki on välja kaevatud ka Leedu muinaslinnadel. Läti uurijad

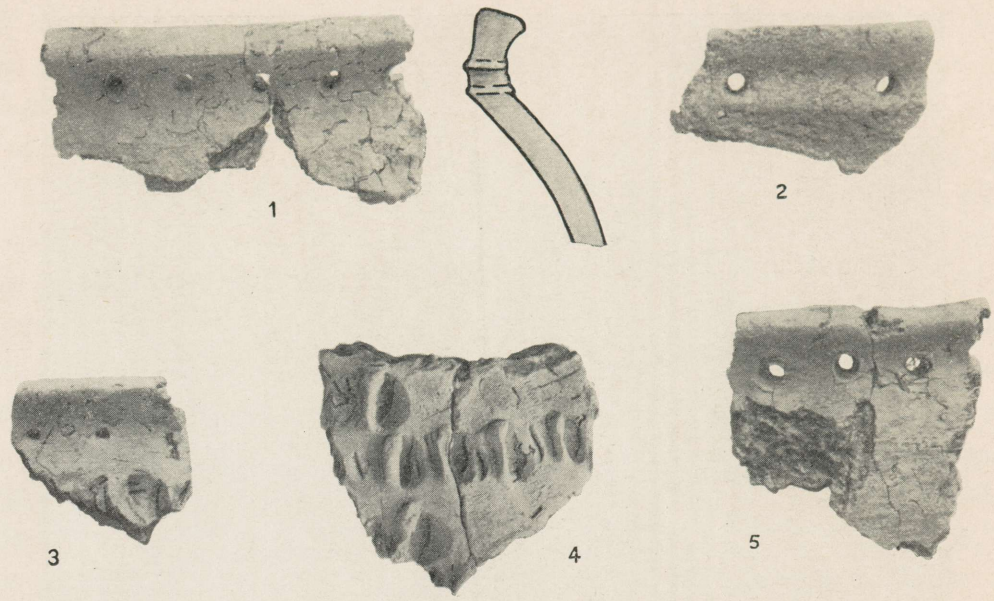

Joon. 66. Näiteid koredast keraamikast. Läbistatud äärega (1, 2, 5), näpiornamendiga (4) ja näpiornamendi ning läbistatud äärega (3) nõude kilde. Umb. $^2/_3$.

peavad neid kive linnuste puust ääreehitiste täitematerjaliks. See seletus pole ometi rahuldav. Sest kui kivid oleksid olnud puuhoonete täiteks, oleksid neist läbi põlenud ainult külgmised ja pealmised, mitte aga kõik, nagu see on toimunud tõeliselt; ka lasuksid nad korrapärase valli taoliselt ega oleks nende all nii rohkesti süsi, toidujäänuseid, potikilde ja muid esemeid, nagu neid tegelikult leitakse. Viimased asjaolud sunnivad, samuti nagu kogu kivimaterjali ühtlane läbipõlemine, palju enam arvama, et need kivid algselt on pidanud asetsema puuehitiste peal. Seda kinnitab ka nende varisemise korratu pilt, mis näitab kivihulkade langemist kord ühele, kord teisele poole piki omaaegset puuvarustiste rida, sedamööda kuidas põlevad puuhooned ühele või teisele küljele järele andes kokku vajusid. Linnuse ääreehitised pole vähemalt Peedul võinud olla kividega täidetud, vaid on ilmsesti olnud tühjad. Otsustades nende kohalt tihedasti leitud potikildude ja muude esemete järgi, on neid linnuses varjul olnud rahvas kasutanud ulualusena endale ja oma varale. Kui linnuse ääreehitiste säilinud aluspalgid lubavad võrdlemisi hästi määrata nende ruumide asendit ja suurust, võime selle kohta, millised on olnud nende ülemised osad, nende laed

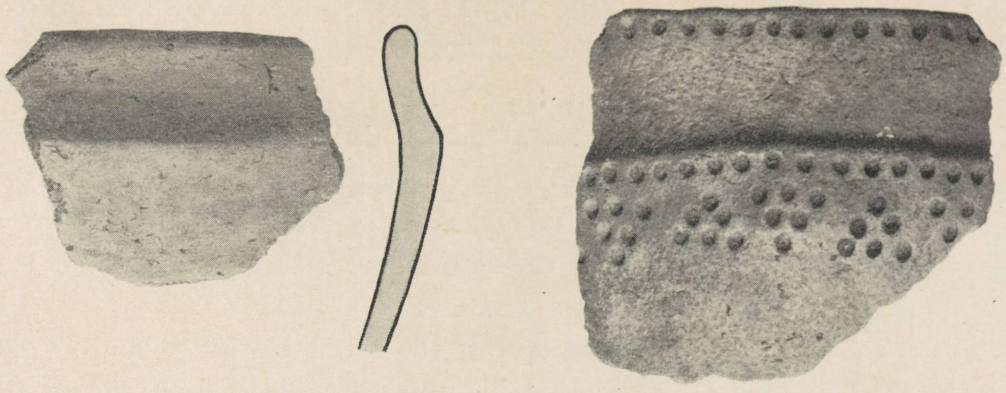

Joon. 67. Savinõukilde, sileda ja koreda pinnaga. Umb. $^2/_3$ ja $^1/_2$.

või katused, teha ainult oletusi. Peab kõigepealt arvama, et katused, mis on kandnud kirjeldatud kividehulki, pole võinud omada suurt kallakut, vaid nad on võinud olla kas täitsa loodis või ainult veidi kallaka pinnaga. See tundub seda tõenäosem, et katusel on pidanud võima seista ja liikuda linnusekaitsjad. Sarnaseid loodis või vähese kallakuga katuseid kohtame veel tänapäevalgi näit. Alpimail või põhjapoolses Skandinaavias, ja on huvitav konstateerida, et sealgi niisuguseil katuseil sageli tarvitatakse kiviballasti katteainese kinnihoidmiseks. Põhja-Skandinaavia vanus taluehitistes võime leida katuse kattematerjalina kasetohtu ja mättaid. Nagu nägime, leidus Peedu linnuse nõlval idakraavis tohtu, mis sinna nähtavasti oli alla langenud koos mäepealsete puuehitiste ülemiste palgitukkidega ja seega hästi võib pärineda just katusest. Nõnda võis meiegi linnuse puuehitiste katus olla laotud mättaist, mille all oli kasetohust isolatsioonikiht ja peal kividest ballast kõige paigalhoidmiseks. Mainitud välismaiste ehitiste katuseil ei

Joon. 68. Ülalpildistatud katkendi järgi skemaatiliselt rekonstrueeritud savinõu. Umb. $^1/_3$.

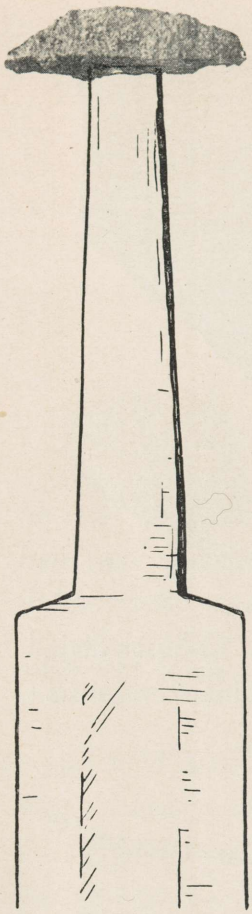

Joon. 69. Mõõgapideme nupp, rauast; pidemeroots juurde joonistatud. Umb. $^2/_3$.

leia me aga kaugeltki nii rohkesti kive, nagu neid on järele jäänud meie ja Läti linnuste äärtele. On ilmne, et kive nii suurearvuliselt, nagu näitavad meie leiud, on linnuste ehitistele toodud mitte ainult katuse vajutiseks, vaid samal ajal ja võib-olla enamgi ka võitlusabinõudeks. Kivid olid kõige lihtsamaks ja odavamaks, ühtlasi aga täiesti tõhusaks relvaks alt üles tungiva vaenlase tõrjumiseks. Ja neid toodi linnusele hulgana tagavaraks.

Peedu linnuse teisest, nooremast järgust polnud kaevatud osas säilinud mingeid puuehitiste jäänuseid. See seletub vist asjaoluga, et viimase linnuse ehitiste riismed jäid mäepinnale ja kõdunesid ning hävinesid täiesti, kuna esimese linnuse jäänused kaeti kaitsva liivakorraga.

Leiud. Keraamika. Leide saadi ühtekokku üle 570 numbri. Need koosnevad valdavas enamuses savinõude killudest (503 numbrit); metall-leidude hulk (18 numbrit) on sellega võrreldes üsna väike, samuti on vähearvulised ka luust ja kivist esemed. Peedu leidudest väärivad eraldi esiletõstmist veel šlaki-, rauaräbu-tükid, mida siit saadi võrdlemisi rohkem kui muilt linnuseilt. Leiud hakkasid esinema otsekohe kamara all ja jatkusid sügavamale kuni tumeda kultuurkihi põhjani. Sügavamal aluskruusas neid enam polnud. Nagu nähtub kaevamisplaanist, on leidude suur hulk pärit linnuse pealispinnalt, eriti ääreehitiste kohalt ja nende vaheliselt õuelt. Väljaspoolt ehitiste ala saadi rida leidesemeid linnamäe pealispinna kirdeotsalt. Nõlvadel leidus ainult üksikuid esemeid. Umbes pooled nõlvaleidudest olid mitmesugused loomaluud — ilmsesti äraheidetud toidujäänused. Leiumärkide tihedus kaevamisplaanil osutab ilmekalt neid linnuseosi, kus omaaegne elu on olnud kõige intensiivsem.

Peedu linnamäe keraamika näitab enamikus silmapaistvalt algelist laadi ja tehnikat. Sellele on iseloomulik üldiselt sama primitiivsus, mis oli omane hilisele pronksiajale ja eelkristlikele raua-aja sajandeile, kust pärinevad Asva ja

vanimad Iru savinõude leiud. Esimese mulje järgi olekski võinud Peedu keraamikat lugeda Asva omaga samavanuseks, kui lähem vaatlus selles poleks avastanud rea nooremaid iseärasusi, mis koos metall-leidude tüüpidega sunnivad meie leide dateerima tublisti nooremaiks. Kahtlemata on Peedu keraamika primitiivne laad otseses ühenduses samasuguse savinõude käsitlusega eelkristlikel sajandeil ja tunnistab läbi mitme aastasaja selles käsitööharus pidevalt jatkunud traditsioonist. Savinõude algeline valmistamis- ja ilustamistehnika oli tingitud nimelt traditsioonist, mitte aga oskamatusest, sest samal ajal valmistati koreda keraamika kõrval ka kvaliteedilt paremat ja vormilt ning pinnakäsitluselt hoolsasti valmistatud nõusid.

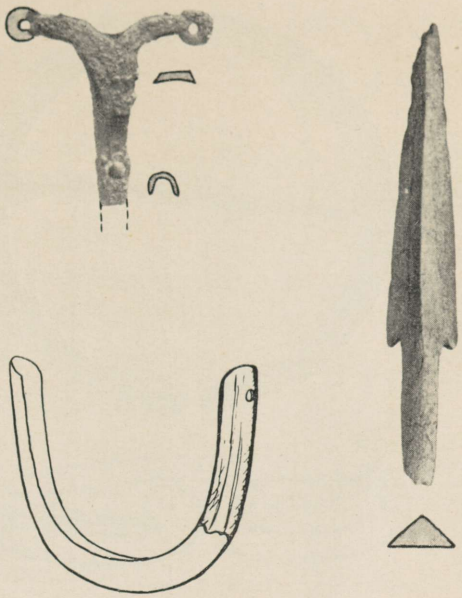

Joon. 70. Mõõga kanderihma-hoidja, rauast (katki), mõõga tupeotsa-ääris, pronksist (katki, täiendatud) ja luust nooleots. Umb. $^{3}/_{4}$.

Algelisest keraamikast nimetame kõige esmalt rea paksude püstseintega ja riibitud pinnaga nõude katkendeid, mis sarnanevad samasugustele potikildudele Asvast ja Irust (joon. 15, paremal). Seda liiki nõud levisid Euroopas pronksiajal ja ulatusid Ida-Baltimailegi. Siin püsisid nad väga kaua. Meie kalmeist on säärast keraamikat leitud nii rooma raua-ajast (1—400 p. Kr.) kui ka eriti keskmisest raua-ajast (400—800 p. Kr.).

Teised algelised, oma erilise pinnakäsitluse tõttu väikeste kildudenagi kergesti äratuntavad nõud on nn. näpikeraamika (joon. 66:4). Need on paksude seintega koredast, sageli rabakivipuruga segatud savist vormitud nõud. Nende välispinda katavad sõrmeotstega ja küüntega vajutatud süvendid, mille ühelt äärelt tõuseb kõrgem, savinõupinda vajutatud sõrmeotsa ja pöidla vahel näpistatud volt — sellest liigi nimigi näpikeraamika. Seegi liik on oma algupäralt keskeuroopaline ja hilispronksiaegne. Ida-Preisi kaudu on näpikeraamika levinud Läänemere idarannikule. Eestist on selle kõige vanem leid saadud Muuksist Kuusalu kihelkonnast varaseima raua-aja kivikirstkalmest. Teatud vahe-

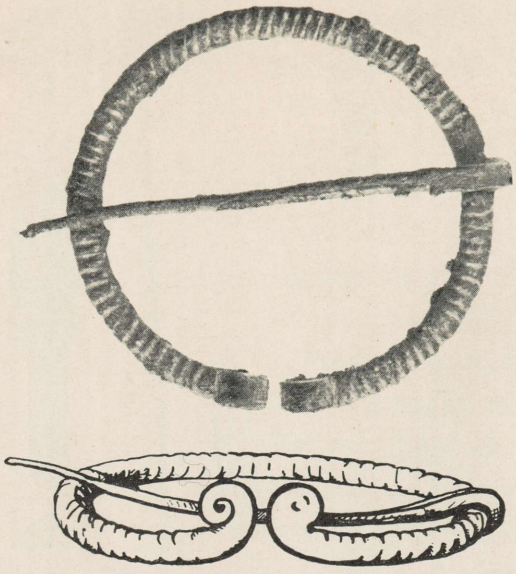

Joon. 71. Hoburaudsõlg, rauast. Umb. $^{4}/_{5}$.

aja järele meie ajaarvutuse esimesil sajandeil, millal näpikeraamika paistab puuduvat või olevat haruldane, tuleb see nii Ida-Preisis kui Baltimailgi 5.—6. saj. p. Kr. jälle moodi. Läti muinaslinnadelt on seda hilisemat näpikeraamikat leitud kaunis palju. Peedu linnus oli esimeseks kohaks Eestis, kust saadi mõned selle killud. See põlvneb siin kindlasti esimese järelkristliku aastatuhande keskelt.

Vana, eelkristlikust ajast edasikanduvat traditsiooni esindavad ka nõud, mille äärealust läbib ümberringikäiv augukeste rida (joon. 66:1, 2, 5). Niisuguseid kilde on Peedult hea hulk, ühtekokku mitte vähem kui kümmekonnast nõust. Nad on punakas-kollased, telliskivivärvi ja valmistatud koredast, sageli sõmera liivaga segatud savist; pind on neil ebatasane, mitte harva peenelt mõraline. Nagu näha mõnest põhjatükist, on väikeselt lamedalt põhjalt seinad lehtritaoliselt ülespoole laienenud. Ülemine osa on olnud kergelt kumer; sellelt tõuseb avara suu madal äär, mis mõnel eksemplaril ülespoole veidi pakseneb ja pöördub kergelt väljaspoole. Sekka esineb püstemate seintega nõusid, mil äär pole väljaspoole pöördud, vaid eraldatud muust nõust ainult lameda ringsoonega (joon. 66:2). Nagu nähtub meie piltidest, võib augukesi ääre all olla tihedamini või harvemini. Täielikke vasteid neile Peedu savinõudele on leitud linnamäelt Alt-Laari talu maal, mis asub meie leiukohast umb. 9 km loode pool. Sealt leitud keraamika on üldse väga sarnane Peedu omaga. Harvalt läbistatud äärealusega potikilde on leitud ka Iru linnuse lõunaotsast (joon. 58, ülal keskel). Sealsed nõud näikse ometi olnuvat püstemate ja paksemate seintega. Iru linnamäe lõunaotsa leiud kuuluvad 600.—800. a. vahemikku p. Kr. Ühel Peedu paksuseinalisel, läbistatud äärealusega savipotil on pealispind olnud kaetud näpiilustistega (joon. 66:3). See segavorm kinnitab, et näpi- ja aukliku äärealusega keraamika on üldiselt samaaegne.

Paar Peedu savinõu on olnud kaunistatud pinda vajutatud lohkude ridadega ja rühmadega. Ühel, millest alal suurem kild ja mille kuju selle järgi võib restaureerida (joon. 67 ja 68), tõmbub serv suu poole järsku koomale, moodustades nõu ülaosaga selge nurga. Ka need nõud on kaunis hooletult vormitud ja pinnalt krobelised. Oma kuju ja valmistusviisi poolest osutavad nad teatud sugulust niisuguste suurte pottidega, nagu üht Asvast leitut on korda läinud kokku seada (joon. 14). Nagu viimase, nõnda tuleb ka seda liiki Peedu nõude algupära otsida hilispronksiaegsest kultuurist. Sama vorm pole teatud variatsioonides mitte haruldane meie rooma raua-aja keraamika hulgas. Peedu nõud ei või aga olla vanemad kui keskmine raua-aeg, nii et seegi kuju on meil püsinud väga kaua.

Eelmisist paremat ja hoolsamat valmistusviisi osutavad rida Peedult leitud potikilde, milledel on õhukesed seinad, sile, mõnikord isegi kergelt läikiv välispind ja mis on tehtud peene liivaga segatud savist. Neile tavalisesti pruunjas- või tumehalli värvusega kildudele on rohkesti lähedasi vasteid meie rooma ja keskmise raua-aja kivikalmeist. Viimaseist on leitud potte, mis oma kujultki sarnanevad näit. nõudele, millisest on pärit joon 67, vasakul, pildistatud kild. Sel sileda pinnaga, arvatavasti lamedapõhjalisel nõul on seinad laienenud kumeralt ülespoole; serv on tõmbunud kergelt sissepoole kaardudes veidi suu poole koomale.

Peaaegu kogu Peedu keraamika on valmistatud käsitsi ilma pottsepa-kettata. Siiski leiti siit ka mõned üksikud killud kettal treitud nõudest. Need on tükikesed lehtritaoliselt laienevaist ääreosadest, millel on ülal siseküljel ringikäiv volt. Neile on täielikke vas-

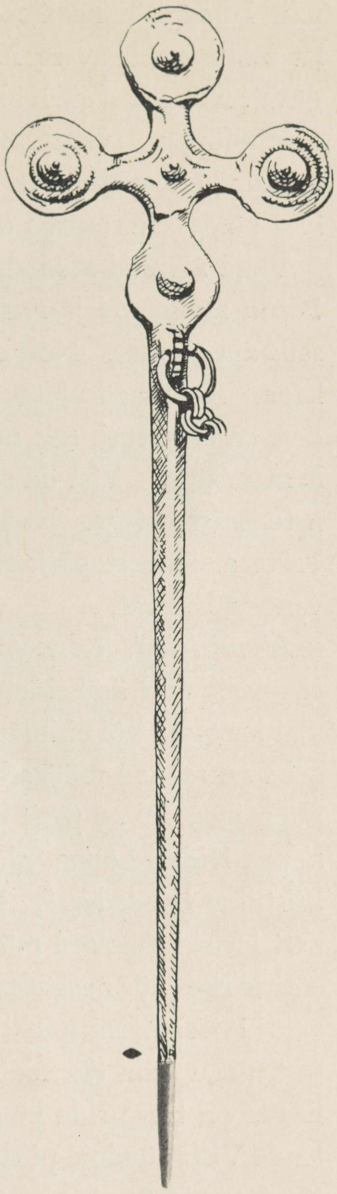

Joon. 72. Ristpeaga rinnanõela ots (all), muu osa juurde joonistatud. Umb. $^2/_3$.

teid Irboska linnamäe slaavi keraamika hulgas. Teatud sarnasust on nendel ka mõnede Lõhavere leidudega (joon. 119:1), mille põhjal nad paistavad tunduvalt nooremad olevat kui muu Peedu keraamika ja peaksid kuuluma meie muinasaja lõppu. Need killud on ka kõik leitud pinna ligidalt. Muid kirjeldatud keraamikaliike esines ju ka pinnal, kuid nende leiupiirkond algas juba kultuurkihi kõige sügavamais osades.

Välja arvatud mõned ükiskud muinasaja lõppu kuuluvad killud, paistavad Peedu savinõude jäänused üldiselt kuuluvat keskmisse raua-aega ja noorema raua-aja algusse. Neil on rida ühiseid jooni samaaegse Iru linnnuse keraamikaga. Kuid nad näitavad nii vormides, savi laadis kui töötlemises Iru savinõudest ka erinevusi, mis neid omakorda lähemalt seovad Lõuna-Eesti kivikalmete keraamikaga. Vist on siin osaliselt tegemist mõnede kohalikkude lõuna-eestiliste iseärasustega. Kuna Peedu leidudel pole olulisemaid kokkupuutekohti umb. 1100. a. ümbert pärineva Kuusalu linnuse leidudega, paistavad nad üldiselt vanemad olevat.

Muud leiud. Relvaosad. Muu Peedu leiumaterjal koosneb nagu keraamikagi enamasti vaid äraheidetud või mahajäetud katkendeist. Ainult mõni üksik omal ajal kaotatud või ehitistesse jäänud ese on terve. Kõige vanemaiks metall-leidudeks on mõned mõõkade osad. Kõrvalvaates umb. kolmnurkne rauast pidemenupp joon. 69 on pärit kaheterasest mõõgast ja tüüpiline 6. sajandile. Sääraseid nuppe leidub Lõuna-Saksas alemannide esimese aastatuhande keskpaiga poolkristlikes haudades.[2]. Relvastuse alal tol ajal juhtivast Lääne- ja Kesk-Euroopast levisid säärased mõõgad põhjamaile, ms. meilegi. Mõõgatupe alumise otsa äärise- või naastukatkend tohiks olla rennitaoliselt pikuti kokku keeratud, veidi kõver pronkspleki riba. Tõenäoliselt on see osa niisugusest tupeotsa naastust, nagu seda täiendatuna püüab esitada joon. 70, all. Samakujulisi tupeotsa naaste on terve rida kuulsais Taani sooleidudes 4.—5. saj. p. Kr. Samuti on neid teada Visla suudme piirkonnast, Soomest jm.; igal pool võib neid kaasleidude järgi arvata 5.—7. sajandisse. Kaunis sarnaseid tupeääriseid on ka Rootsist, tuntud Vendeli kalmistu XII hauast, mille muud leiud lasevad dateerida 7. sajandisse p. Kr. Mõõgatupe juurde on arvatavasti kuulunud ka haraline raudese joon. 70, ülal. Nimelt on äsjamainitud Taani sooleidudes mõõga kanderihmahoidjaid, mis kujult sarnanevad selle Peedu raudesemega, mille põhjal sel võiks

olla olnud sama otstarve. Ta on ühest, alt õõnsast otsast murdunud ja peaks olema olnud algupäraselt umb. kaks korda pikem. Needituna mõõgatupe pinnale, on ta vist kumeralt üleskerkivate harude alt läbi lasknud ümber tupe käiva kanderihma.

Kiskudega luust nooleotsad, nagu üks saadi Peedult (joon. 70), olid tarvitusel juba kaua enne selle linnuse rajamist. Peedu linnuse kaitsjad tarvitasid juba muidugi ka rauast nooleotsi, ometi püsisid ka luust terad läbi kogu raua-aja edasi. Nooleotsad tehti eri otstarbeiks erisugused, näit. isesugused suuremate ja teissugused vähemate loomade või lindude laskmiseks. Kord praktiliseks osutunud kuju püsis loomulikult kaua. Üks niisugune pikaealine tera näikse olevat ka Peedu leius esitatud kuju, kiskudega, ühelt poolt lapik ja teiselt poolt harjas nooleots. Samasugune nooletera on meil juba Asva leidude seas. Et seda moodi nooled olid tarvitusel veel ka keskmisel raua-ajal, näitavad mitmed sellesse ajajärku kuuluvad leiud Skandinaaviast.

Ehteist andis Peedu linnus ühe rinnanõela-katkendi (joon. 72), mis oma teravovaalse, mõõgaterataolise ristilõikega on Eestis ainulaadne. Niisugused kahe terava servaga, ristikujulise peaga nõelad on tüüpilised Klaipeda ala kultuurile umb. 8.—10. sajandini p. Kr. Nad esinevad seal vahel hiigelsuurte eksemplaridena. Peale Lääne-Leedu ja Edela-Läti tunneb neist mõnda üksikut ka Kesk-Läti ala, Miitavi ümbrus. Põhja poole nad üldiselt ei ole ulatunud ja Peedu nõel on siin harulduseks. Ta paistab olnuvat võrdlemisi suur, sest säilinud otsakatkend, asetatuna meie joonisel edasiantud 26 sm pika nõela vastavamõõdulisele kujutisele, kattub täpselt selle tugeva eksemplari tipuosaga.

Suur rauast hoburaudsõlg, kärpelise kaare ja spiraalselt rullitud otstega (joon. 71), oli üks väheseid tervelt leitud asju. Samakujulisi sõlgi on meil leitud vareminigi, näit. Juuru kihelkonnast Palukülast. Paluküla leiu vanus laseb end selle ühtlase koosseisu tõttu suure tõenäosusega määrata 800. a. ümber p. Kr. Selles esineb mitu rauast hoburaudsõlge, mille kaar on mässitud pronkstraadiga. Kärped Peedu sõlel nähtavasti meenutavad sellise mässimise keermeid. See sõlekuju on meie lõunapoolseis naabermais hästi tuntud. Eriti paistab see 9.—10. sajandil kodunenud olevat Ida-Lätis, kust korduvalt on leitud selliseid sõlgi tordeeritud, väändud kaarega. Üks uuemaid sellest piirkonnast avaldatud leide on saadud Lutsi maakonnast Dzerves'i külast [3]. Meie tugev raudeksemplar on ilmsesti mehe

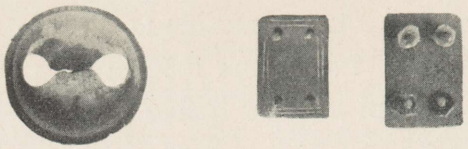

Joon. 73. Poolik kuljus ja pronksnaastuke (mõlemalt poolt). Umb. $^2/_3$.

sõlg. Selged lätilised tunnused tal puuduvad ja me võime seda pidada lõunapoolseil eeskujudel tehtud kodumaiseks tööks.

Muist ehteist on siin veel joon. 73 pildistatud suure kaheosalise pronkskuljuse poolmik ja väike täisnurkne, igast nurgast neediga läbistatud pronksist naastuke. Esimesele võib nagu ristpeaga nõelalegi leida vasteid Klaipedamaa noorema rauaaja metallkultuurist [4]. Eestist on leitud küll üsna sagedasti vähemaid pronkskurinaid, niisugused suured, nagu käesolev, on meil aga haruldusiks. Teine väike ehe ei paku omas lihtsuses erilisi pidekohti võrdlusteks ja ajamääramisteks.

Olgu veel lõpuks mainitud üks lame, alt lapik, pealt kergelt harjas, piklik pronkseseme tükike, mis võiks olla Irust leitud võrule sarnase vahelitiotsise kaelavõru katkend (vrd. joon. 50). See katkend osutab ka kerget, kaelavõrule sobivat painutust. Iru võru otsaosadest on see laiem ja peaks, selle järgi otsustades, olema ka mõnevõrra noorem. Säärased kaelavõrud olid noorema raua-aja algupoolel kaunis tavalised Ida-Lätis ja oleks mõeldav, et neid tunti Eestiski, eriti maa lõunaosas. Kuigi niisugune kaelavõru nii geograafiliselt kui ajaliselt väga hästi võiks muude Peedu leidude hulgas esineda, ei saa kõnesolevat pronksitükikest siiski päris kindlasti säärase osaks pidada. Sel puuduvad tüüpilised ilustised või muud selged tunnused, mis seda täie kindlusega lubaksid määratella.

Töö- ja tarberiistadest on Peedu leidude seas üks luust poolmunakujuline värtnakeder, nagu neid on meil peaaegu kõigilt teisteltki linnustelt (joon. 34), mitu vähemat ja suuremat nuga, löök- ja hõõrumisriistadena kasutatud kivimunakaid (vrd. joon. 45), mõned luuesemete katkendid ja ühed peaaegu terved lambarauakujulised käärid (joon. 74). Esiajalooliste kääride vormid on mõnevõrra vahelduvad, kuid kõik nad tuletuvad eelrooma raua-aja eeskujudest Kesk-Euroopas [5]. Sama vana on ka Peedu kääride vorm, mida iseloomustab vetruv, harude pärasid ühendav lame rõngas. Samakujulised käärid on leitud Tallinna ligidalt Kurnalt keskmise raua-aja kalmest ja sedasama tüüpi võib kohata Ida-Baltimaade noorema raua-aja leidude hulgas, ms. läti-liivi kalmete ja linnuste leiumaterjalis. Sama vorm elab aga edasi ajalooliselgi ajal peaaegu kuni meie päevini.

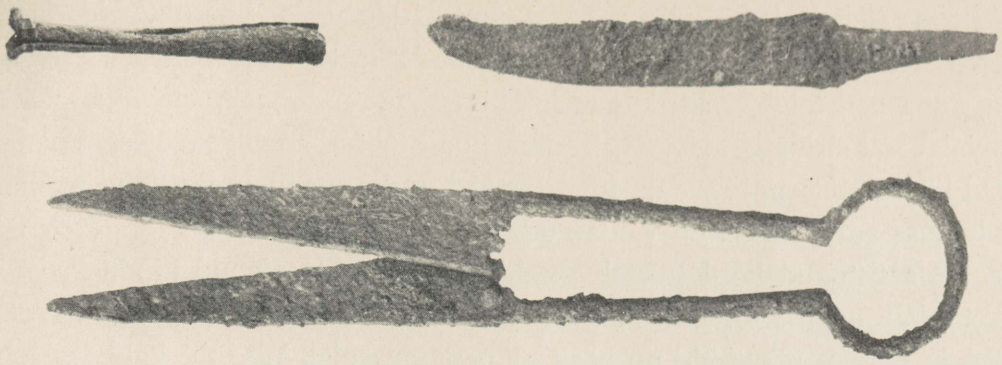

Joon. 74. Teadmata otstarbega raudese, nuga ja käärid. Umb. $^1/_2$.

Peedu käärid võivad seega olla sama vanad kui selle linnuse muud leiud, nad võivad aga ka, eriti arvestades asjaolu, et nad leiti kaunis pinna ligidalt, olla tublisti nooremad. Täpsemalt nende iga end määrata ei lase. Peedu kääride iseärasuseks on nende lehtede päras olevad hambad, mille vahelised väljalõiked põhjapoolel ümaralt laienevad. Need tuletavad meelde samakujulisi väljalõikeid uueaegseil traadikääridel ja oleks mõeldav, et neil on olnud sama otstarve.

Viimaks saime Peedu linnuselt raudeseme, mille ülesanne on esialgu teadmata (joon. 74, ülal vasakul). Ühes otsas on tal õõs, mille külje peale on viilitud naelaauk. See ese on seega käinud puuvarre otsa. Teine ots on tal pikuti lõhestatud, kusjuures lõhestatud poolte otsad on pöördud kõrvale ja äärelt ümardatud, nii et nad kokku moodustavad ümmarguse kettakese. Kumbki lõhestatud pooltest on välisküljelt ümarik, kuid üleminekul otsakettakesele muutuvad nad järsku neljakandilisteks. See ese meenutab mõnevõrra peerupihti, aga vaevalt see ta tõeline otstarve on võinud olla.

Kiviesemeist oleks veel mainida pehmest liivakivist lameda kaksikkoonuse taoline värtnakeder ja samuti liivakivist kõvasi. Viimaseks on kasutatud 13 sm pikkust ovaalset kivitükki. Selle omaaegset otstarvet osutavad lapikuks kulunud tahud. Samasuguseid juhusliku, ebamäärase kujuga kive on tarvitatud ihumiskividena läbi kõigi metalliaegade ja tarvitatakse mõne vanast kinnihoidva maamehe poolt veel meie päevini.

Peedu linnamäelt korjatud leiumaterjali seas on hea hulk *rauašlaki- ehk räbutükke,* mis saadi mäepealselt laialipillatult. Ms. esines neid terve rida mäe

kirdeotsas väljaspool ehitisjäänuseid. Räbutükkide seas on mitmeid lapikuid eksemplare, mis ühelt poolt on kergelt nõos ja kaetud ühtlase klaasistunud korraga, kuna neil teine, veidi kumer külg on raua-roostene ja mullane. Ülikooli keemialaboratooriumis mag. H. Tamme poolt tehtud analüüs näitas, et nad sisaldavad kõrge protsendi rauda. Nad jätavad mulje, nagu oleksid nad mõne ahju vooderduse osad, milles on valitsenud tavalise ahju omast palju kõrgem kuumus. Klaasistunud kord tuletab meelde samasugust sulanud pinda savist sulatamistiigleil, nagu sääraseid on Asva ja Varbola leidude hulgas. Peab arvama, et Peedu linnuse räbutükid on pärit mõnest rauasulatamise tulekoldest. Kahjuks ei saa nende põhjal öelda, missugune see kolle on olnud.

Loomaluid esines, nagu nägime, nii mäepealsel kui nõlvadelgi. Üles korjati ainult sügavamal leiduvad luud, kuna pinnaligidased võisid olla pärit ka uuemast ajast. Need luud esindavad meie tavalisi koduloomi ja mitmeid jahiloomi, millest mõned nüüd juba välja surnud. Mag. J. Lepiksaare määramisel on Peedu leidude hulgas hobuse, koduveise, kodu- ja metssea, karu, põdra, kopra ja ilvese luid; kaladest esineb säga ja nimelt suur, üle 1 m pikk eksemplar.

Kokkuvõte. Peedu linnus on leidude vanuse järgi otsustades rajatud umb. 500. a. paiku või 6. sajandil p. Kr. ja on olnud tarvitusel umb. 1000. aastani. 11. ja 12. sajandist siit enam leide pole peale mõne üksiku pinna ligidalt saadud potikillu, mis tohiks siia sattunud olla hilisemal ajal juhuslikult. Kuna dateeritavad leiud on saadud mäepealselt, kus võrdlemisi õhukeses kultuurkihis eri aegade esemed esinesid segamini, ja nõlvad, kus ainuüksi vanem ja noorem ehitusjärk oli eraldatav, pole andnud ealt määratavaid asju, siis pole võimalik öelda, kui palju linnuse kasutamisajast langeb I ehitusjärgu osaks ja millal võiks olla ehitatud II linnus. Vastust sellele küsimusele võiks loota tulevastest kaevamistest.

Peedu lähemas ümbruskonnas on seni teada ainult üks kalmistu, mis ealt langeb ühte linnusega: Meeri Jaagupi talu kivikalme. Võib-olla, et ka veel üht teistki, Tamsa küla Räisa talu mail olnud kivikalmistut on tarvitatud Peedu linnuse olemasolu ajal. Vanad, puudulikud andmed sellest kalmistust ei võimalda aga seda kindlaks teha. Jaagupi ja Tamsa kalmistu asetsevad mõlemad pealegi teisel pool Elva jõge kui linnus, viimase juurde kuuluvat ala aga ootaks kõigepealt samalt poolt jõge, kus asub linnamägi. Seepärast pole esialgu võimalik

määratella seda piirkonda, mille rahvas võiks olla Peedu linnust ehitanud, ülal pidanud ja kasutanud. Samal põhjusel ei saa veel anda vastust loomulikult kerkivale, tähtsale küsimusele, mis võis põhjustada Peedu linnuse mahajätmise kaua enne muinasaja lõppu. Näitab ju noorema raua-aja rohke leidude arv, et sel põlisel kultuurialal, mis moodustas Peedu ümbruse, on asustus kuni muinasaja lõpuni pidevalt tihenenud ja jõukus kasvanud, mispärast peab arvama, et ka tarvidus tõhusa maakaitse järgi pidi kasvama. Seletust sellele väga huvitavale küsimusele võime siiski aimata, kui meenutame, et Peedult kilomeetrit 9 eemal asetses teine veidi suurem linnus nüüdse Aru valla Alt-Laari talu maal. 1927. a. sel linnusel toimetatud proovikaevamise andmeil paistab see kindlustis olevat samaaegne Peedu omaga ja kuna sealtki muinasaja lõppsajandite vorme ei leitud, näib see umbes ühtaegu Peedu linnamäega maha jäetud olevat. Mõnisada meetrit Alt-Laari linnamäest eemal seisab end. Aru mõisa maal „Erumäe kants", mis kuulub meie suuremate ja kõige tugevamini kindlustatud linnuste hulka. Erumäe kantsi seni pole uuritud, kuid oma suuruse ja võimsa ehitusega ei jäta see kahtlust, et ta on Peedu ja Alt-Laari linnamäest noorem[7]. Erumäe taolisi kindlustisi on meil hoopis harvemini kui vähemaid linnuseid. Kuna viimased jäeti juba mõnisada aastat enne ajaloolise aja algust maha, siis paistab, et meil muinasaja lõpul rahvaarvu kasvust hoolimata linnuste hulk enam ei suurenenud, küll aga ehitati harvemaid, kuid seda tugevamaid kindlustisi. Seega näib, et umb. 1000. a. ümber endised vähemad linnused ei täitnud enam oma otstarvet, vaid oli tekkinud vajadus suuremate ja tugevamate järgi. Küllap Peedu ja Alt-Laari linnamäed olid oma aja kohta tugevad küllalt, aga nad olid nähtavasti areneva sõjatehnika, kasvanud väehulkade ja sõdade muutunud iseloomu tõttu üle elatud. Suuremaid linnuseid, mida nõudis edasirühkiv aeg, suutis ehitada ja ülal pidada ainult suurem hulk rahvast ja suurem piirkond. Seega paistab üleminek suuremaile ja harvemalt ehitatud linnustele kajastavat ka meie ühiskondliku korralduse ja ühikute laienemist ja suuremate alade liitumist.

Väikeselt Peedu linnamäelt oleme saanud väärtuslikke andmeid mitte ainult vähemais üksikasjades, vaid siit oleme näinud ka, et selle ja teiste selletaoliste vähemate linnuste uurimine kõrvuti suurematega võimaldab lähemalt valgustada eesti muistse sõjanduse ja ühiskonna arengu poolt läbikäidud etappe.

H. MOORA.

1 *Fr. Balodis j.* Izrakumi Raunas Tanīsa kalnā 1927. g. Piemin. Valdes Materiālu Krājumi. Archaiol. Raksti IV:1 (Rīgā 1928) lk. 21 jj., tahv. VI ja IV. *V. Ginters* Daugmales pilskalna 1935. g. izrakumi. Senatne un Māksla 1936 I (Rīgā 1936) joon. 3 ja 4 (saksakeelse kokkuvõttega sealsamas lk. 56).

2 *S. Lindqvist* Vendelkulturens ålder och ursprung. K. Vitterh. Hist. och Antikvitets Akadem. Handlingar 36:1 (Stockholm 1926) joon. 150, 151.

3 Senatne un Māksla 1936 II (Rīgā 1936) lk. 66.

4 *W. Gaerte* Urgeschichte Ostpreussens (Königsberg 1929) joon. 266:h.

5 Kääride arengulugu on käsitelnud ja ms. vanemad leiud Baltimailtki loendanud *Ad. Bezzenberger* Zur Geschichte d. Schere. Sitzungsber. Prussia 25 (Königsberg 1924) lk. 114 jj.

6 Peedu kääridele on leitud vasteid näit. liivi kalmeist Allaži's Võnnu maak. (Ülik. Arheol. Kabinetis), Daugmale linnusest (vt. 1. märget ülal), samuti Aizkraukle ja Talsi linnamäelt.

7 Alt-Laari linnamäe pilt on toodud Eest ajalugu I (Tartus 1935) joon. 110. Selle linnuse pealispind on 2 korda suurem Peedu omast. „Erumäe kantsi" pealispinna pikkus on 85 m, laius 55 m. See on neemikuna ta taha jäävast kõrgemast maast eraldatud laia kraavi ja umb. 5 m kõrge valliga.

KUUSALU PAJULINN

Kuusalu kihelkond, mille tänapäevases keskuses asetseb nn. „Pajulinn" ehk „Linnapao", moodustas nooremal raua-ajal (800—1200 p. Kr.) ühes suurema osaga Jõelähtme ja Harju-Jaani kihelkonnast muistse Räpälä kihelkonna, nagu seda teame Põhja-Eesti ristimise puhul 1219.—20. a. koostatud Taani Hindamisraamatu kohanimistu järele. See kihelkond oli ühtlasi idapoolseimaks osaks muistses Rävälas' vastu Virumaad.

Kõrvalolev kaart joon. 75 selgitab Kuusalu looduslikke olusid. Kaardil valgeksjäetud põllumaad levivad peale mõne väiksema eraldiseisva lapikese siin kihelkonna keskuses, kummalgi pool Tallinna-Narva maanteed, ühise suure, läänest itta suunatud pikliku saarena, mida piiravad rabad ja metsad. Iseloomult on need alad tüübilised loopealsed suhteliselt õhukese, kuid siiski viljakasvuks eduga kasutatava mullakattega. Neid kandev paelava jätkub mere suunas põhja poole, esinedes seal kohati kõrge, järsu pangana, nii Valkla ja Mäepää juures, ning kolme suurema neemiku näol Kuusalu-Tsitre vahel; kohati kaob aga paas mullakihtide alla, alanedes libamisi ja sulades rannikumaaga. Seda viimast kui ka loopealsete kõrgemaid tippe kasutatakse vaid heina- ja karjamaaks. Idast, kagust ja lõunast piiravad kihelkonda metsad ja rabad, millest suurimad on Koitjärve ja Kõnnu Suurraba kagus, vastu nüüdse Ambla kihelkonna piiri, ja Hara Suursoo kirdes. Need metsaalad on tänapäevalgi asustatud üsna hõredalt ja nende lahutav osa oli muiste muidugi märksa suurem. Lääneski läbistab Tallinna poolt tulev maantee Kaberla ja Valkla vahel kitsamat metsavöödet, nii et meid huvitav piirkond on ka siitpoolt looduslikult muust maailmast eraldatud. Seetõttu on väga tõenäone dr. P. Johanseni väide, et muistne Räpälä kihelkond jagunes tegelikult kahte kaunis iseseisvasse ossa, nagu seda teame mõne teisegi Muinas-Eesti kihelkonna kohta [1]. Räpälä idapoolsemaks osaks oligi kirjeldatud loomulikkude piiridega lahutatud Kuusalu ala. Sellele muistegi suhteliselt eral-

datud asendile Räpäläs viitab Johanseni arvates ms. asjaolu, et Kuusalusse ehitati tõenäoselt juba enne 1220. a. iseseisev kirik.

Tihedasti koondunud põllulagedad tähistavad ühtlasi tihedat asustuspiirkonda. Kaardile joon. 75 on märgitud Taani Hindamisraamatu järgi Kuusalu külade kohta nende adramaade arvud muinasaja lõpul. Ja selle andmeil oli Valklas 46 adramaad, Kuusalus 25, Kiiul (mis tegelikult koosnes kolmest külast — Kiiu, Mäepää ja Pirsuhallika) kokku 30 jne. Need on silmatorkavalt suured arvud võrreldes teiste Rävälämaa osadega. Kui arvestada P. Johanseni andmete järgi iga adramaa kohta, mis vastas n. ö. „normaaltalule", 6—8 elanikku, siis saame ülalnimetatud kolme suurküla kohta 600—800-pealise elanikkonna, seega tolle aja oludes võrdlemisi suure rahvarikkuse, mis pidi põhjenema kindlail majanduslikel eeldusil. Peale rahuldava põllumajandusliku tulu soodustas Kuusalu jõukust ka veel mere lähedus. Nii hooajati kõrvaltööna harrastatav kalapüük kui ka eriti merekaubandus andsid lisatulu. Siin tuli kasuks heade sadamate olemasolu Salmistus ja Tsitres, mida tänapäevalgi kasutatakse. Salmistu kohta on teada, et seda sadamat tarvitasid tolle aja kombe kohaselt, kus rannikumaad olid alles pidevalt asustamata, ülalnimetatud kolm suurküla: Kuusalu, Kiiu ja Valkla, mistõttu neid tuleb lugeda ühte suursaraskonda kuuluvaks. Merekaubandus haaras eeskätt Soomet, kus leiti turgu näit. ülejäänud viljatagavaradele. Sadamatega oli tõenäoselt ühenduses ka Rävälämaa keskkohast, Lindanisast (Tallinnast), lähtuv suur tee — praegune Tallinna-Narva maantee. On arvatud, et see tee tol ajal lõppeski metsapiirkonnaga kuskil Kahala järve taga vastu Virumaad. Tähtsam ühendustee Tallinnast Virumaale kulges muinasaja lõpul lõuna poolt, nüüdse Kose kihelkonna ja Põhja-Järva kaudu. Kuid peab siiski arvama, et Kuusalulgi oli rannikut mööda mingisugune ühendus Virumaaga, kuigi sel teel vahest polnud sama tähtsust kui lääne poole, nüüdse Tallinna suunas viival maanteel. Peale mainitud teede pidi muidugi olema veel väiksemaid kohaliku tähtsusega teid; nii oli kindlasti Salmistu sadam ühendatud mingisuguse tee kaudu oma tagalaga; edasi teame Taani Hindamisraamatust, et ristimist toimetav preester, kes oli oma lähtekohaks valinud Kuusalu, liikus siit mitte ainult lääne- ja idasuunas, vaid ka kagusse, Hirvli ja Sigula küla poole.

Asjaolu, et Kuusalu küla oli oma piirkonnas teede sõlmkohaks, selgitabki, et viimasest pidi kujunema mingi kohalik keskus. Heites pilku muinasjäänuste

Joon. 75. Kuusalu linnuse ümbruskond.

levikule Kuusalu ümbruskonnas, näeme kaardil joon. 75, et eriti rohkesti on Kuusalu küla piiresse kogunenud eeskätt usundilise eluga seotud muistiseid. Siin on olnud vähemalt kümme ohvrikivi, millest mõned alles, teised juba hävitatud. Kõige tuntum neist on nn. Lauritsakivi, millele raiutud peale tavaliste lohukeste ohvriandide jaoks veel Püha Laurentsiuse — Kuusalu kiriku kaitsepühaku — sümboolsed tunnusmärgid, käärid ja rest, tema märtrisurma tähistamiseks. See on huvitav näide pagana- ja ristiusu kokkusulamisest. Samuti pole muidugi ka juhus, et taanlased rajasid kiriku just Kuusalusse, mis oli juba

Joon. 76. Kuusalu soolinnus õhust (Lennuväe ülesvõte, põhja poolt). Kaevatud ala piiratud valge joonega.

vanast ajast saadik usundilise elu keskuseks. Tõepoolest me ei näe üheski teises Kuusalu kihelkonda kuuluvas külas sarnast usundiliste muististe koondumist, nagu Kuusalus endas, kuigi neid on mujalgi rohkesti, samuti nagu on ka ebamääraseid andmeid nii mõnegi hävimisest. Peale mainitud ohvrikivide on Kuusalus veel ohvriallikas „Silmaallikas" kahe ohvrikivi kõrval ja räägitakse mitmest ligiduses olnud hiiepaigast, hiiesalust. On huvitav, et rahvapärane etümoloogia tahab tuletada Kuusalu nimegi (mida koha peal hääldatakse Kuussalu) „kuuest salust" ja näidatakse nende kuue hiiesalu oletatavaid asupaiku

KUUSALU.

Kaevamisplaan.

1 Vallialuseid palke
2 Puujäänuseid
3 Puukänd
4 Post ja vai
5 Raudkivi
6 Paeplaat
7 Paeklibu
8 Põlenud kultuurkiht
9 " viljaterad
10 " " ja herned
11 Savinõutükke
12 Metall- ja muud leiud
13 Luujäänuseid
14 Kultuurkihile pealekasvanud turvas (lõikel)
15, 16 Turvas kultuurkihi all (lõikel)

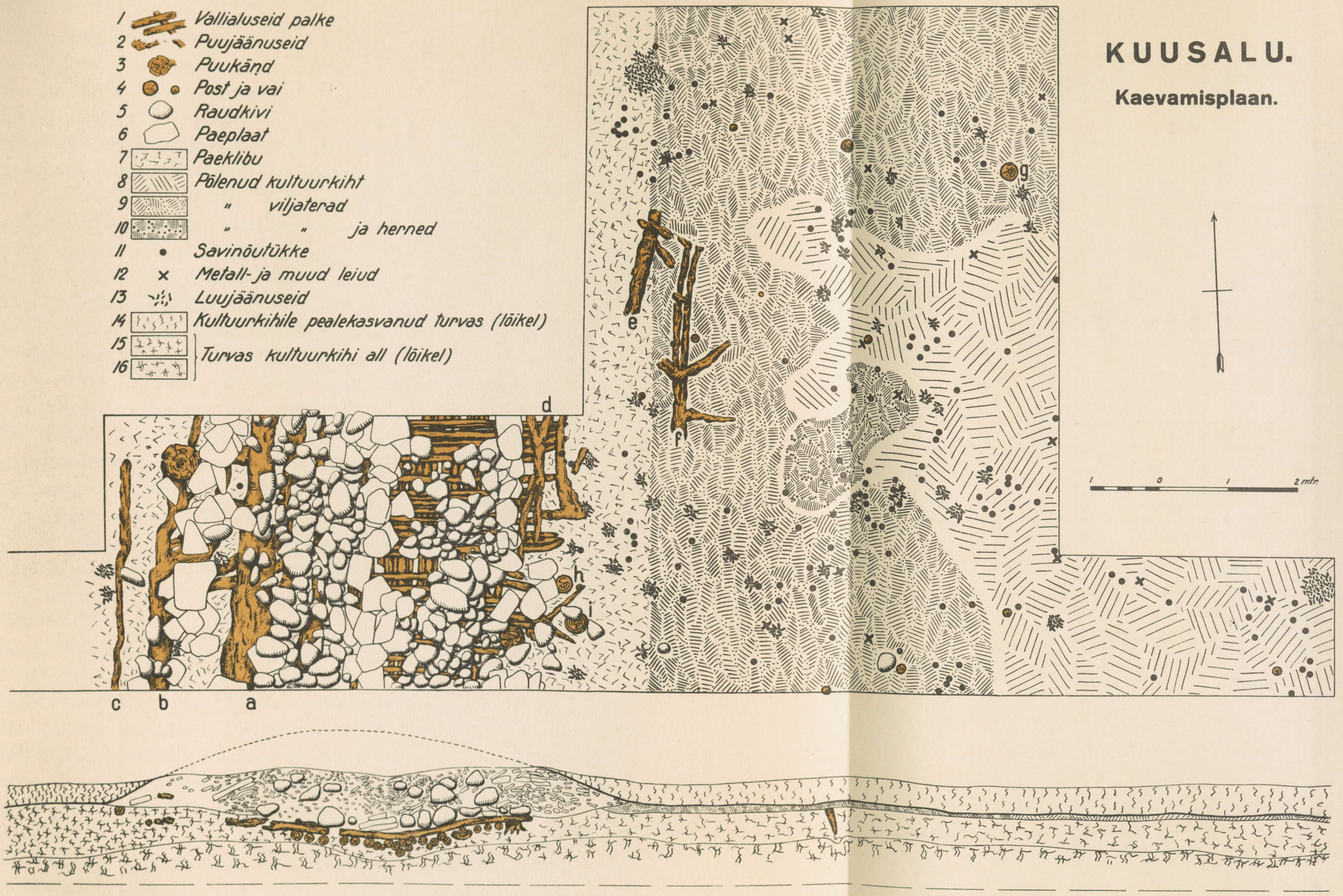

— kõik linnuse ümbruskonnas. Tegelikult põhineb kihelkonna nimetus, nagu mag. P. Ariste lahkesti autorile teatanud, „kuusesalul".

Kuusalu-Kiiu-Valkla suursaraskond vajas muidugi organiseeritud kaitset välise vaenlase vastu, eriti oma sadama kaitsmiseks, ja oli küllalt tugev selle teostamiseks, ühisettevõttena linnuse ehitamiseks. See linnus, mida näeme lennuülesvõttel joon. 76, erineb oma iseloomult enamikust teistest Eesti linnustest. Ta asub Kuusalu kirikust 0,75 km põhja pool, nüüdse Kiiu valla Tatsu-Mardi talu maal. Kuusalu aleviku juures algab oja, mille org laieneb küla ja aleviku vahelisel alal väikeseks katlasarnaseks, längus kallastega sooks keset kõrgeid, kuivi põllumaid. Maantee kohal, Kuusalu küla juures, kitseneb soo ning jätkub siit kitsama ribana põhja poole. Uuemal ajal on seda sood kraavitatud ning ojagi juhitud kraavidesse; seetõttu on võimalik seda ala nüüd kasutada kultuurheinamaaks, samuti on tehtud katseid künda seda põllukski. Soo keskele, Tallinna-Narva maanteest umb. 200 m lõunasse ja Kuusalu küla alevikuga ühendavast teest ligi samapalju itta, ongi ehitatud meid siin huvitav linnus, mille rahvapärased nimetused „Linnapao", „Linnapaju", „Pajulinn" mag. P. Ariste seletuse järele omakorda viitavad linnuse asupaigale. Nimelt ei tule neid nimetusi ühendada, nagu tegi seda näiteks J. Jung [2] ja teised, ei pajupuu ega ka pagemisega, nii lähedane kui viimane seletus tundubki, vaid mag. P. Ariste järele peitub neis nimetusis vana sõna padu, pado (< pato), gen. pao, murdeliselt ka paju, mis Wiedemanni sõnastiku järele tähendab „madalat, vesist, soist maad". „Linnapao", „linnapaju" oleks seega ei midagi muud kui „linnusesoo".

Kuigi linnuse rajamise ja kasutamise ajal soo võis olla vähe kuivem kui uuemal ajal enne kraavitamist, oli soine ala valitud nimelt linnuse kaitse seisukohalt, et raskendada juurdepääsu. Soosaarte kasutamine pelgupaikadeks on Eestis üsna tavaline nähtus; soolinnuseid on meil aga veel ainult üks kindel, nimelt Alulinn Lüganuse kihelkonnas, mis ka oma kujult sarnaneb Kuusalu linnusele. On teateid lähemalt uurimata soolinnuste kohta naabermailtki, nii Ojamaalt ja Põhja-Saksast [3], kus nad olid aga nähtavasti mõnevõrra teissuguse ehitusviisiga.

On võimalik, et Kuusalu linnuse juurde viis mingisugune pakktee, sest ümbruskonna vanemad inimesed olevat teadnud rada, mille kaudu (kuskilt ida

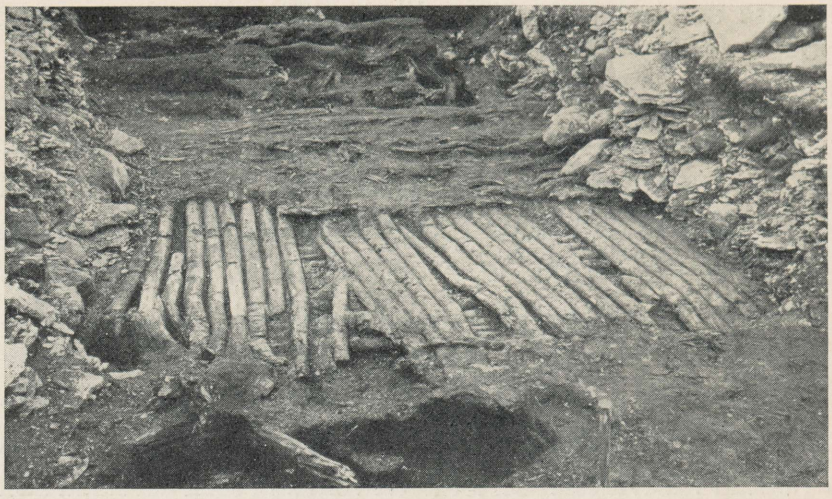

Joon. 77. Valli puust alusehitis linnuse siseküljelt vaadatuna. Esiplaanil peenemaid palke kahes kihis, taga pool nende otstele laotud kõdunenud puutüvede jäänuseid.

või kagu poolt) olnud võimalik siis, kui soo oli alles kraavitamata, niiskemalgi ajal pääseda linnuse juurde. Kaevamisi pole veel saadud seal toimetada. Mujalt võis aga vanasti linnuse juurde pääseda ainult kuival ajal.

Linnuse-ehitus. Linnuseks on ovaalne, madala, keskmiselt 4—5 m laiuse valliga piiratud ala, mis SSW—NNO-suunas on (valli välisjalast välisjalani) 76 m pikk ja risti kuni 50 m lai. Vall tõuseb praegu üle soopinna vaid paarikümne sentimeetri võrra ja poleks üldse märgatav, kui seda ei kataks mullaga segatud paeklibukord, mis kohati paistab muru alt välja, ja võrreldes soopinnaga poleks kogu ulatuses kaetud hoopis kidurama, kuival ajal täitsa kõrbenud, valkja rohuga (vt. lennuülesvõtet joon. 76). Vanemad inimesed mäletavad, et vall olnud varemalt tublisti kõrgem, nimelt umbes rinnakõrgune, kuid sealt on ajajooksul kive ehitiste tarvis ära veetud. Ühes kohas lääneserval teeb vall käänaku sissepoole, mille otstarve esialgu selgitamata; võib-olla on see ühenduses väravakohaga. Valli põhjapoolne ots, mis kuulub Kapa talu maale, on soo kraavitamisel muust linnusest ära lõigatud.

Kaevamised toimusid Kuusalu linnusel 29. VI — 16. VII 1936. a., kusjuures ülesvõtted tegi ja plaanistamisel abiks oli üliõp. E. Saadre. Linnuse kaeva-

Joon. 78. Vaade läbikaevatud vallile välisserva poolt. Näha pealmisest klibukorrast vabastatud kive ja vallialuseid palke. Esiplaanil pahemal valli välisserva alla laotud puutüved.

mist alustati läänepoolsest osast 2 m laiuse ja 24 m pikkuse kraaviga risti läbi valli. Sellest kraavist ulatus väljapoole vaid 6 m pikkune kraaviots, kuna selle muu osa lõikas valli ja linnuse sisepinda. Kaevamisala laiendati valli kohal 4 meetrini ja sisepinnal, valli siseküljel, täisnurkseks 70 ruutmeetriliseks alaks (vt. tahv. X).

Valliehitus väärib tähelepanu ja tunnustust oma otstarbekohasuse poolest. Soopind oli loomulikult liiga pehme selleks, et kanda kividest valli raskust, seepärast tuli enne soole ehitada kandepind. Selle mõttega oli vallialusele soole laotud esiteks hagu, millest nüüd oli küll järel ainult mõni üksik oks, käbi või kooretükk; peamiseks aluseks olid aga peenevõitu palgid, mis olid tihedalt laotud üksteise kõrvale kahekordse kihina, nimelt alumine kord piki valli, pealmine risti vallisuunale (tahv. X ja joon. 77, 78). Kirjeldatud „parve" ladumiseks oli kasutatud männitüvesid, nagu teatab mag. B. Koljo, kes toimetanud ka teiste käesolevas kirjutises esinevate puujäänuste määramisi. Need tüved olid

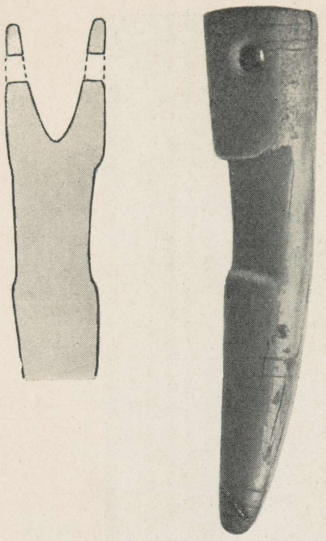

Joon. 79. Sarvriist. $^{5}/_{7}$.

3—4 m pikad, 10—12 sm jämedad, ja tänu niiskele soopinnale haruldaselt hästi säilinud, nagu näha juuresolevatelt päevapiltideltki. Kaevandi lõikel on näha, et nad olid kivide raskuse all kõveraks vajunud, kuid sirgusid uuesti, kui nad päevavalgele toodi. Valli välisserva all olev pind, kus latid juba lõppesid, oli kindlustatud suurte, pikuti laotud puutüvedega, milledest paar väga jämedat oli kohe vastu lattide otsi (plaanil a), üks natuke peenem neist umb. meetri võrra väljaspoole (b) ja viimaks üsna valliserva all veelgi peenem tüvi (c). Need olid kõik tublisti kõdunenud, nii et üksikasju ei saanud enam kindlaks teha; võib-olla olid nad maha pandud ühes okstega, sest nende ümber oli rohkesti igasugu risu. Seesmisegi valliserva alla olid pandud pikuti mõned tüved (d). Ka mõned maharaiutud puude kännud olid jäänud valli alla. Suuremate puude kasvamine soopinnal lasebki oletada, et see linnuse ehitamise ajal pidi olema veidi kuivem kui hiljemini. See võis mag. K. Orviku arvamise järele johtuda üsna juhuslikest parematest vee äravoolu tingimustest.

Kirjeldatud puust alusele oli laotud kive, nimelt servadele ja keskele paeplaatidest midagi müüri- või tarasarnast, kus plaadid olid lapiti üksteise peal; vahed nende tarade vahel olid täidetud suuremate ja vähemate raudkividega ilma erilise korrata. Pealt oli vall nüüd kaetud paeklibu- ja mullaseguse korraga, mis oli valgunud laiali, umb. 1 m kummalegi poole üle kivituumiku äärte. Seda klibustikku algupäraselt võib-olla polnudki vallil sel määral nagu nüüd, vaid see võis osalt tekkida suurematest paeplaatidest ja laiali variseda nii ilmastiku mõjul kui ka valli lõhkumisel inimkäte läbi. Kui ühelt poolt arvesse

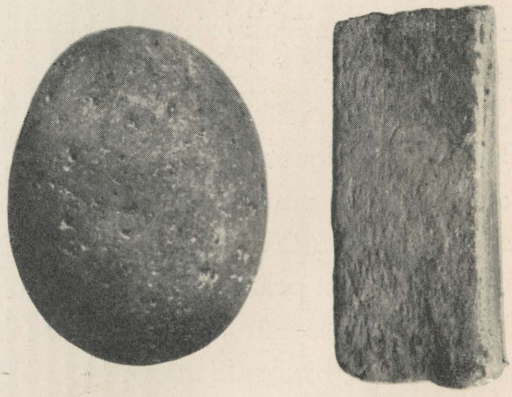

Joon. 80. Jahvatamiskivi ja luisk. Umb. $^{3}/_{5}$ ja $^{5}/_{6}$.

Joon. 81. Söestunud rukki- (1), nisu- (2), odra- (3) ja herneteri (4). Suurendatud umb. $^{4}/_{1}$.

võtta valli lõhkumist ja vajumist ning teiselt poolt algupärase linnusepinna kattumist umb. 30—40 sm paksuse turbakihiga, siis peame kujutama algupärase valli profiili umbes sellisena, nagu see kaevamisplaani lõikel (tahv. X) näidatud katkendliku joonega, nimelt umb. 1,5 m kõrgusena. Võib oletada, et vallil oli algupäraselt veel mõni puust kaitsevarustis nagu teistelgi linnustel, kuid sellest jälgi enam ei leidunud.

Linnuse sisepinna kaevamisel tuli eeskätt eemaldada ülalmainitud pealmine 30—40 sm paksune kiht pruunikat madalsooturvast, mis oli linnusele kasvanud pärast selle mahajätmist. Nii selle kui ka kõik teised siin esinevad geoloogilised kihid määras mag. K. Orviku. Pealmise turbakorra all oligi kultuurkiht, linnuse algupärane pind. Kultuurkiht oli võrreldes teiste linnuste omaga õhu-

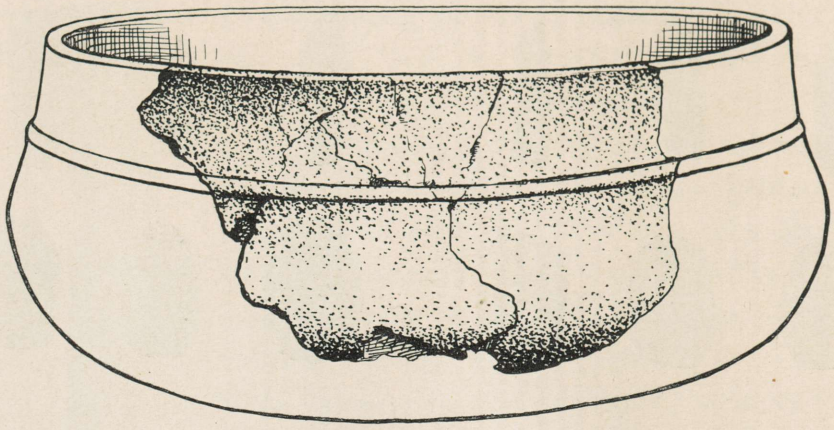

Joon. 82. Sileda, hästitöödeldud pinnaga must savinõu. $^1/_2$.

kene, 8—20 sm paks, ja selles ei saadud eraldada mingisuguseid erikihistusi, mis oleksid tunnistanud eri ehitamisjärkudest. See oli väga kompaktne, söejäänustest täiesti must kord, mis võis tekkida ainult suurema tulekahju, linnuse mahapõlemise tagajärjel. Linnusel omal ajal olnud ehitistest oli alles äärmiselt vähe jäänuseid, kuna kõik oli nähtavasti maani maha põlenud. Ehitisjäänuste kindlakstegemist raskendas pealegi asjaolu, et kõigis turbakihtides esines hiljemini linnusel kasvanud ja mahalangenud puude tüvesid, ühtlasi oli see tihedalt läbistatud nende puude juurtest, mida kõike oli väga raske eraldada oletatavatest ehitiste osadest. Ainult vastu valli oli väga pudedaid jäänuseid palkidest (e—f), mis olid nähtavasti osaliselt omavahel ühendatud ristpuudega ja jätsid mingisuguse varisenud seina mulje. Kas see aga oli puust kaitsevarustise sein vallilt või oli siin tegemist valli varju, linnuse õuepinnale püstitatud ehitisega, seda me kahjuks ei tea. Teistel linnustel esineb nii üht kui teist. Edasi leidus kaevamise piirkonnas terve rida suuremate postide ja vähemate vaiade jäänuseid, mille sügavamal maa sees olevad, tulest puudutamata osad olid hästi säilinud. Needki osutusid männipuuks. Kaks eriti jämedat posti (g, h) olid aetud väga sügavale maa sisse, nimelt kuni 1,90 ja 1,65 meetrini pinnast, nii et ühe alumine ots ulatus kõikidest turbakihtidest läbi nende all 1,85 m sügavusel algavasse järvemuda lademesse. Posti (h) ülemine ots on näha ka ülesvõttel joon. 77, all keskel, etteulatuva puujuure kõrval. Selle läheduses olev teine post (i) ulatus aga ainult 80 sm sügavuseni, nagu enamik teisi postegi. Vähemate vaiade

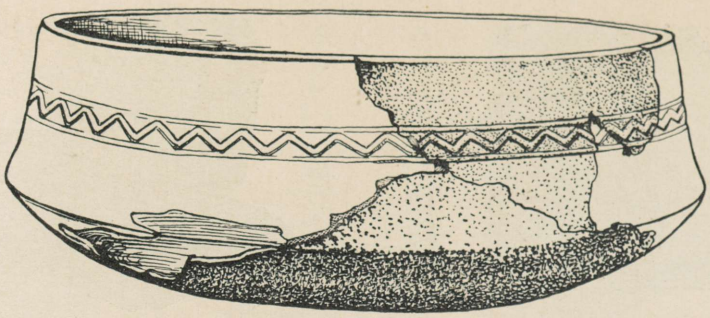

Joon. 83. Sileda, hästitöödeldud pinnaga must savinõu. $^1/_2$.

otsad olid harilikult kirvega teritatud, kuna üks neist oli tahutud neljakandiliseks. Nende asend ja vastastikune suhe ei andnud esialgu kahjuks siiski mingit pilti ehitiste iseloomust ja suurusest; tuleb ainult loota, et edaspidised kaevamised suuremal pindalal toovad siia valgust.

Mis puutub ehitiste otstarbesse, siis andsid selleks näpunäiteid kultuurkihist saadud leiud. Huvitavamaiks neist osutusid suured söestunud teravilja lademed, mis musta 10—20 sm paksuse kompaktse kihina lasusid otse vastu valliserva (vt. tahv. X). Selle kihi looklev piirjoon kui ka vahelduv paksus jättis mulje, et siin oli tegemist kunagi laialivarisenud viljahunnikutega, mida säilitati tõenäoselt valli varjul olevais aitades. Kaugemale linnuse keskkoha poole kui ka selle idakülje valli juures viljateri enam ei leidunud, nagu näitasid paar sinna prooviks tehtud väikest kaevandit. Ühes kohas oli viljateradega segunenud ka rohkesti herneid. Viljaterade hulgas on prof. N. Rootsi ja mag. H. Sutter kindlaks teinud valdavas osas otra, kusjuures paistab, et tavalise kahetahulise odra hulgas oli ka veidi neljatahulist. Üldiselt on terad niivõrd söestunud, et viljaliikide tõugu ei saa enam lähemalt määrata. Peale otrade oli veel ka nisu ja rukkeid (joon. 81). Kaevandiku põhjapoolses otsas leidus viljakorra all rohkesti kasetohtu, mis oli sinna laotud isolatsiooniks niiskuse vastu.

Linnuse sisepinna viljaterade ja muus kultuurkihis olid laialipillatult ka kõik teised leiud peale mõne üksiku luujäänuse ja savinõutüki, mis saadi vallist. Nagu teistelgi linnustel, nii olid siingi kõige sagedamateks leidudeks savinõutükid (plaanil märgitud mustade täppidega), esinedes kas üksikult või sagedasti koos pesadena, nii kuidas nõud olid purunenud. Osalt olid nad pärit nähtavasti lihaastjaist, sest neid leiti mõnikord segamini loomaluudega. Luid esi-

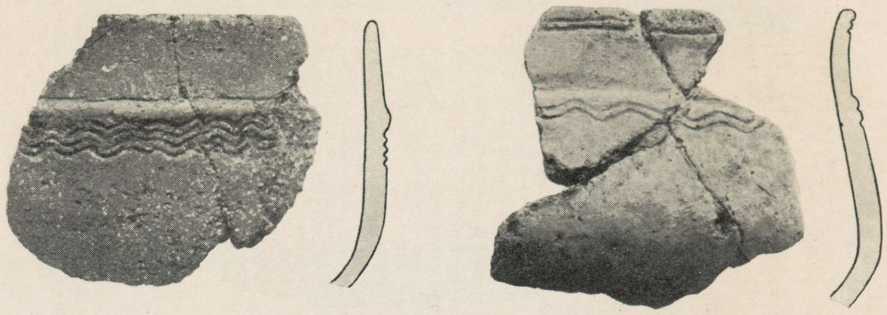

Joon. 84. Lainekujulise ja siksakk-ornamendiga savinõude ääreosad. $^2/_3$.

nes aga rohkesti ka ilma savinõude jäänusteta kas üksikult või kogudena. Siit leitud loomaluude põhjal on mag. J. Lepiksaar kindlaks teinud kõigepealt veise, vähemal määral ka kodusea, lamba, kitse ja koera, seega ainult koduloomade esinemise.

Keraamika. Linnusest leitud keraamika pakub kaunis mitmekesist ja huvitavat pilti — vaatamata sellele, et suurim osa savinõudest on purunenud, nii et osaliselt rekonstrueerida õnnestus neist ainult üksikuid. Savinõutükkide hulgas on terve rida õige paksuseinalisi, koredast, suurte liivateradega segatud savist. Vähese kumeruse järele otsustades on need pärit suurtest nõudest, mis kujult on olnud kas lamedamad kausitaolised või kõrgemad poti- või pangesarnased. Üks säärane on rekonstrueeritud joon. 88. Sellel on suu ümber 1,5 sm laiune lame soon ja ääres kahes kohas (teine neist rekonstrueeritud) kaks väikest augukest. Paariviisi asetatud aukudel võis olla praktiline tähtsus — nende abil näit. oli võimalik nõu tule kohale rippuma panna. Üht teissuguse profiiliga augukest näeme väiksema nõu katkendil joon. 85, paremal. Savinõude äärte läbistamine aukudega on iseendast igivana tehnika. Teistelt linnustelt on läbistatud äärega nõusid Peedult (joon. 66), Irust (joon. 58, ülal keskel) ja Nõo khk. Alt-Laari linnuselt, kusjuures nõude üldkuju ja ääreprofiil võib erineda kõnesoleva nõu omast. Samuti leiame väga sarnast profiili samasuguse soonega avause ümber (kuigi säilinud katkendil pole auke) Iru asula keraamika hulgast.

Peale selle lihtsa keraamika on leitud Kuusalu linnuselt ka rohkesti hoopis peenemalt, kujult ja pinna käsitlemisviisilt väga maitsekalt valmistatud nõude

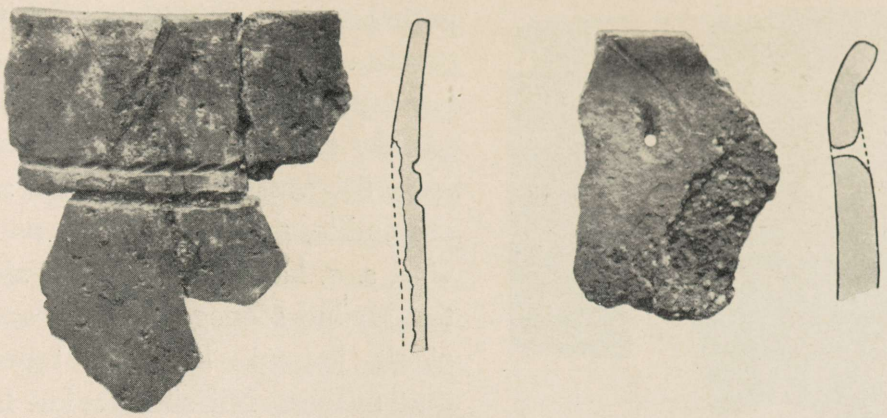

Joon. 85. Nöörornamendiga ja augukesega savinõude ääreosad. $^{7}/_{10}$.

jäänuseid, millest on korda läinud rekonstrueerida kaht (joon. 82, 83). Nende materjaliks on peen, hästipõletatud, kõva savimass, musta, läikiva pinnaga. Nad on suurtes joontes mõlemad üht kuju — kausisarnased, kergelt kumera põhja ja natuke sissepoole hoiduvate äärtega; üks neist on ilustatud allpool äärt kahe soonega, teine peale selle siksakk-ornamendiga. Kujult meenutavad need nõud jällegi mõningaid Iru linnuse omi (joon. 30), eriti leidub Iru keraamika hulgas joon. 82 pildistatud Kuusalu nõule väga lähedalt vastavaid ääreosi. Ümariku põhjaga savinõukuju on arvatavasti tulnud meile Ida-Preisist, Läti ja Leedu kaudu, juba eelrooma raua-ajal, s. o. viimastel sajanditel enne Kristuse sündimist. Hiljemini, rooma raua-ajal (0—400 p. Kr.), sai meil tuttavaks Visla suudmel tarvitusel olnud mustapinnaliste nõude tehnika, mis kanti üle ka vanemaile vormidele. Suure konservatiivsusega elasid meil nii vorm kui tehnika edasi ka muinasaja nooremates ajajärkudes. Savinõul joon. 83 ja väiksema, vähe teissuguse profiiliga nõukatkendil joon. 84, paremal, nähtav siksakk-ornament ja sellele lähedane lainekujuline ornament katkendil joon. 84, vasakul, on samuti vana motiiv, mida tuntakse mitmesugusel kujul ja mitmest ajajärgust vähemalt pronksiajast peale. Muinasaja lõpul esineb laineornamenti tihti nn. „slaavi keraamikal", mille erinevaks tundemärgiks on peale nõude kuju ja ilustamisviisi nende valmistamistehnika, kettal treimine. Kuna treitud keraamika esineb Eestis alates 12. sajandist ja kuna Kuusalu linnusel pole aga leitud ühtki kettal valmistatud savinõu tükki, vaid kõik nõud, ka kõige

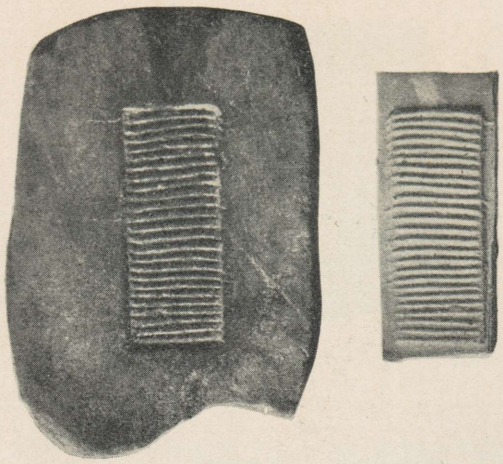

Joon. 86. Valem ja sellesse valatud plaadikese jäljend. $^3/_4$.

peenemad, on valmistatud käsitsi, siis osutab see asjaolu, et Kuusalu linnust kasutati kindlasti enne mainitud aega. Lõpuks olgu juhitud tähelepanu veel joon. 85, vasakul, pildistatud savinõukatkendile, mis ilustatud nn. nöörmotiiviga, s. o. kahe nööri savisse vajutamise teel saadud soonega. See on oma algupäralt koguni kiviaega tagasiulatuv ilustamisviis. Nii siksakk- kui laine- ja nöörornamenti leiame jällegi mitmesugustel nõudel Iru linnuselt ja asulast, mis on dateeritud 9.—10. sajandisse p. Kr. Samasse aega kuulub üks huvitav savinõu Soomest [4], mis samuti vormitud käsitsi ja millel ühendatud nöör- ja laineornament. See hauast leitud nõu on dateeritav teiste leidude najal 9. sajandisse.

Muud leiud. Peale savinõutükkide leiti linnuse sisepinnalt veel mõningaid muid esemeid, mille leiukohad on plaanile märgitud ristikestega. Mainitagu saviainest valemit (joon. 86) mingisuguste neljakandiliste ja piklikkude, umb. 4,2 × 1,7 sm suuruste, ristsoontega orneeritud metallplaadikeste valamiseks, nagu näitab niisuguse jäljend vormi kõrval. Valemil on ühel pool väike lehtrikujuline soon metalli sissevalamiseks. Sellesse valatud eseme külge jäänud nibu viiliti pärast ära. Valatud plaadikesi tarvitati arvatavasti vöönaastudeks või mingisugusteks muudeks pealisteks, olgugi et täpselt sarnaseid mujalt ei ole teada. Tarberiistadest mainitagu kaht lihtsat neljakandilist luisku, millest üks pildistatud joon. 80, paremal, mõned ovaalsed, siledapinnalised kivimunakad arvatavasti jahvatamiseks (joon. 80, pahemal), üks pikergune sarvest riist (joon. 79) ja teise võib-olla samasuguse katkendeid. Siin pildistatud riist on 9,5 sm pikk, vähe kõver, üks ots enam-vähem terav, teine järsku

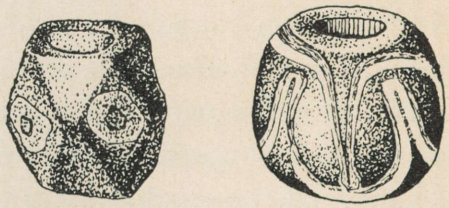

Joon. 87. Klaas- ja emailhelmes: esimene tumepruun, silmad punased roheka keskkohaga; teine tumesinine punase ja valge kaarornamendiga. Suurendatud $^2/_1$.

ära lõigatud ja õõnestatud; õõne ääres on vastastikku 2 auku, mille abil riista võis kinnitada mõne õõnesse lastud puu või millegi sellesarnase külge. Natuke allpool auke on riistal ühel küljel madal lai uure nagu selleks, et selle luueseme ümber tõmmatud rihm maha libisema ei pääseks. Nagu dr. H. Arbman Stokholmist lahkesti autorile teatanud, on sarnanevaid luuesemeid Rootsist tuntud Birka linna leidude seas, mis kuuluvad 9.—10. sajandisse p. Kr. Eestist on väga sarnane ese leitud Viru-Nigula khk. Iila kivikalmest, rikkalikkude panustega varustatud muistse sõduri hauast, mis surnul kaasasolnud saksa mündi järele otsustades kuulub 11. sajandi teise poolde [5]. Selle riista otstarbe kohta ei saa aga esialgu veel midagi kindlat öelda.

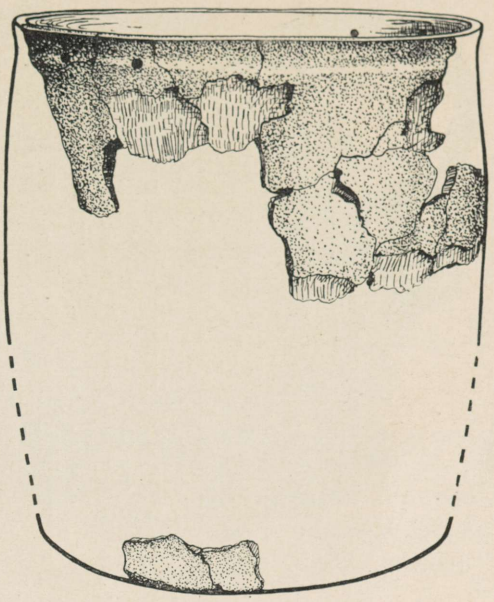

Joon. 88. Suur savinõu. Umb. 1/3.

Lõpuks on Kuusalu linnuselt leitud veel 2 sulanud tinatükikest ja kaks klaashelmest. Üks neist (joon. 87, pahemal) on tahuline, tumepruun, ilustatud emailmassist silmadega, milledel on rohekas keskus ja selle ümber punane sõõr; teine (joon. 87, paremal) on ümarik, tumesinine, puna-valge kaarornamendiga. Viimane neist on tüübilt väga tavaline meie noorema raua-aja haualeidudes; esimene on haruldasem, ja päris täpset vastet sellele polegi autoril korda läinud leida. Kuid teist värvi täppide ja mügaratega (enamasti küll ümarikkude) helmeste ilustamisviis on iseendast vana, lõunamail juba varemal raua-ajal tarvitatud võte. Eestis sarnaseid helmeid ei valmistatud, vaid nad tulid siia sisseveokaubana.

Linnuse iga. Kuusalu linnuse kasutamisaja kindlaksmääramisel võime peale leidude toetuda ka veel soogeoloogia abile. Mag. K. Orviku poolt lahkesti tehtud turbakihtide tolmuterade analüüs on näidanud, et vahenditult kultuurkihi all olev turvas on tekkinud subatlantilise aja kuuse maksimaalse leviku perioodil, mis vastab ajale a. 1000 ümber p. Kr. Seega ei või meie linnus olla vanem

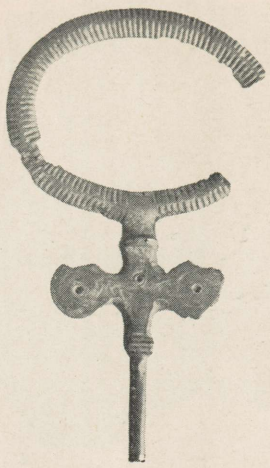

Joon. 89. Pronksist rinnanõel Kuusalu linnuse juurest. Umb. $^{4}/_{5}$.

kui 11. sajandi algus. Kuna me teiselt poolt tegime kindlaks, et savinõutükkide hulgas puudus täiesti hilisematel linnustel (Lõhaveres ja Varbolas) leidunud ja 12. sajandil tarvitusele tulnud treitud keraamika, siis peab Kuusalu linnuse kasutamisaeg langema aa. 1000 ja 1100 vahele p. Kr. Arvestades sarvriista dateeringut Iila kalme põhjal kui ka asjaolu, et keraamika jätab üldiselt teataval määral arhaistliku mulje, olles kõige lähedasem Iru linnuse keraamikale, kuigi teiselt poolt siin puuduvad juba täiesti tüüpilised keskmise raua-aja keraamikaliigid — nagu näpiornament, riibitud, tekstiilkeraamika jne. — siis see kinnitab omaltki poolt, et linnuse kasutamisaeg piirdus 11. sajandiga p. Kr.

Leiud ümbrusest. Kokkuvõte. Et elu Kuusalu linnusel ja selle ümbruskonnas pidi noorema raua-aja keskpaigu olema eriti intensiivne, seda tõendavad ms. ka mõned linnuse lähimast ümbruskonnast ilmsiks tulnud muinasleiud. Nii on näiteks Kapa talu maalt, mitte kaugel linnuse põhjaotsalt, leitud umbes 10.—11. sajandisse kuuluv rõngaspeaga rinnanõel (joon. 89) [6]. 1936. a. leiti Kuusalu küla ja aleviku vahelise maantee laiendamisel, linnusest umb. 300 m edelasse, aare, mis sisaldas 410 tervet ja katkendlikku hõbemünti, õhukesest hõbeplekist kummitud ornamendiga ripatsi, ühe terve ja ühe pooliku filigraaniga ilustatud helme ja väikese hõbenaastu katkendi (joon. 90, 91). Prof. W. Andersoni esialgse ülevaatuse järele kuuluvad mündid enamikus 11. sajandi lõpupoolde ja on päritolult suuremalt osalt saksa omad, mõne üksiku anglosaksi mündiga hulgas. Tõenäoselt kuulus leid mõnele jõukale põllumehele, kes ühtlasi tegeles kaubitsemisega, nagu tol ajal põllumehe, kaupmehe ja sõduri elukutsed olid alles lahutamata. Arvatavasti oli ta oma varanduse maha matnud mõne sõjalise hädaohu puhul, võib-olla samal korral, kui ohvriks langes ka linnus.

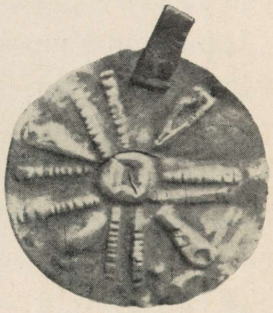

Joon. 90. Hõbedast ripats ja filigraanhelmes aareleiust Kuusalu linnuse lähedalt. $^{1}/_{1}$.

Joon. 91. Hõbemündi-leid Kuusalu linnuse lähedusest. Umb. $^1/_2$.

Tuleb kahetseda, et meil on seni peaaegu tundmata Kuusalu lähima ümbruskonna noorema raua-aja kalmed, mis heidaksid lisavalgust selle piirkonna oludele. Peale mõne üksikleiu, mis tegelikult võiks olla ühenduses matmispaigaga, on olemas vaid vana teade J. Jungilt, et Valkla kõrtsi keldriehitamisel olevat leitud luustikke araabia müntidega [7]. Võib-olla kasutati nooremalgi raua-ajal mõningaid kivikalmeid, milliseid on ümbruskonnas rohkesti, kuid mis enamikus kuuluvad vanematesse ajajärkudesse. Tõenäoselt maeti aga surnuid nooremal raua-ajal peaasjalikult maa-alustesse haudadesse (nagu see oli nähtavasti Valklagi leiukohas), mida võib tuua päevavalgele vaid õnnelik juhus.

Siiski peegeldab ka käsiteldud Kuusalu linnus oma suhteliselt mitte väga arvurikaste leidudega üsna hästi tolleaegset kultuuritaset ja elamisviisi. Viljalademed ja viljaliikide mitmekesidus osutavad hästiarenenud põllumajandusele, koduloomade luud loomakasvatusele, valem metallitööstusele, mündileid õitsvale kaubandusele ja lõpuks linnus ise oma suurt tööjõudu ning metsa- ja kivimaterjali nõudnud ehitusega — kindlakujuliselt organiseeritud ühiskondlikule korrale. Linnuse otstarbeks oli pakkuda kaitset sõja puhul ja olla varjupaigaks vilja- ja muudele varadele vaenlase ees, kuna püsivat asustust sellel sohu ehitatud kindlustisel vaevalt võib oletada. Kuid Kuusalu linnuse iga

polnud suhteliselt pikk. Rajatud kõige varemalt 11. sajandi algul, võib-olla aga ka alles aastakümneid hiljemini, hävis see tules a. 1100 paigu. Kuigi meile teadmata põhjusil linnust pole enam uuesti üles ehitatud, ei tohi sellest siiski veel järeldada, et Kuusalu oleks sellega kaotanud oma tähtsuse. Tänu oma geograafilisele asendile jäi ta püsima endiselt kohaliku ühiskondliku ja usulise elu keskkohana.

M. SCHMIEDEHELM.

1 *P. Johansen* Die Estlandliste des Liber Census Daniae (Kopenhagen-Reval 1933) lk. 187 jj. Sellel teosel põhjenevad kõik siin esitatud aja- ja asustusloolised andmed.

2 *J. Jung* Muinasajateadus eestlaste maalt III (Tallinn 1910) lk. 84.

3 *O. Almgren* Sveriges fasta fornlämningar från hednatiden. Tredje upplagan omarbetat med biträde av K.-A. Gustawsson (Uppsala 1934) lk. 38; *Ch. Albrecht* Die westliche Grenzlinie der slawischen Burgwälle in Nord- und Mitteldeutschland. Mannus, Ergänzungsband V (Leipzig 1927) lk. 137.

4 *B. v. Richthofen* Zur Verbreitung und Volkszugehörigkeit der frühgeschichtlichen und mittelalterlichen Tongefässe mit Bodenzeichen und Wellenlinien. Mannus XXV (Leipzig 1933) lk. 121 jj. ja joon. 6.

5 *M. Schmiedehelm* Ein münzdatierter jungeisenzeitlicher Grabfund aus Iila. Õpet. Eesti Seltsi Toimetused XXX — Liber saecularis (Tartu 1938) lk. 643 jj.

6 *E. Ariste* Die estländischen Ringkopfnadeln. Õpet. Eesti Seltsi Toimetused XXX — Liber saecularis (Tartu 1938) lk. 51, 62.

7 *Jung* op. cit. lk. 81.

LÕHAVERE LINNAMÄGI

Lõhavere Linnamäe tõstis meie ajaloo huvikeskusse Jaan Jung 1880. a., läkitades selle üle lühida ettekande Õpetatud Eesti Seltsile. Jung oli mainitud aasta suvel käinud sel varemalt tähelepanematuks jäänud linnamäel ja seal kaevanud. Koha peal saadud andmeist ja Läti Henriku kroonikast järgnevate kaalutluste põhjal arvas ta Seltsile esitatud teadaandes väita võivat, et selles linnuses tuleb näha Lembitu kantsi Leolet. Ühtlasi avaldas Jung arvamist, et krooniku poolt seoses Lembitu linnusega nimetatud Pala on Lõhavere lähedalt läbivoolav Navesti jõgi, mitte aga Põltsamaa jõgi või Põltsamaa ja Pedja jõe ühine jatk, nagu oli arvatud seni. Umbes kuu aega pärast Jungi võttis Lõhavere Linnamäel kaevamise ette ka Viljandi Kirjandusseltsi tolleaegne esimees, pärastine Berliini ülikooli ajalooprofessor Th. Schiemann. Temagi jõudis otsusele, et see linnus on identne Läti Henriku „castrum Leole'ga", Lembitu kantsiga [1]. Suuresti võitis Jungi ja Schiemanni arvamine tõenäosust, kui mag. R. Kenkmaa poolt Õpetatud Eesti Seltsi 1931. a. Aastaraamatus lõplikult tõestati, et nüüdne Navesti ja muistne Pala jõgi on sama. Sest asetsedes teadaolevaist muistseist Eesti linnuseist kõige lähemal Pala-Navestile, sobib Lõhavere Linnamäe asukoht hästi Läti Henriku kroonikast tuntud Lembitu kantsi asendiga. Kuna allpoolkirjeldatavad kaevamisedki näitasid, et Lõhavere linnus on olnud tarvitusel Lembitu ajal ja et sel on võideldud sakslaste tungimisel Eestisse, on selle identsus Leolega nüüd üsna kindel.

Lõhavere Linnamägi on muistse Sakala maakonna põhjapoolseim kindlustis. See asetseb end. Lõhavere mõisast umb. 2 km ida pool väikese soo äärel. Koht on 5 km ümber lõuna pool Pala-Navesti jõge, mis oma keskjooksul oli piiriks Sakala ja Kesk-Eesti väikese maakonna Nurmekunna vahel. Põhjapoolne Sakala oli oma naaberaladest looduslikult tugevasti eraldatud. Läänes ja loodes piirasid seda Pärnu jõgikonna sood, idas ja kirdes soine Võrtsjärve mada-

liku jatk. Neid mõlemaid madalikke ühendas põhjas Pala jõe vesine orulamm (joon. 92). Võrreldes laiade soo-aladega loodes ja kirdes, on Pala-Navesti orulamm kõige kitsamaks liiklustõkkeks Sakala ja põhjapoolsete naabermaakondade vahel ning seepärast toimus muiste ja toimub praegugi üle selle kui „sillakoha" Sakala peamine ühendus Kesk-Eestiga, nagu seda juba J. Jungki õieti on märkinud. Nüüdse Viljandi-Tallinna maantee suunas on põlisest ajast saadik käinud Sakala tähtsaim põhjapoolne liiklussoon. Sel oli aga palju suurem kui kohalik tähtsus. See oli peale Tartu juures üle Emajõe viiva suurtee ja mööda mereranda Pärnu kaudu põhja poole mineva tee kolmandaks peamagistraaliks, mis ühendas Kesk- ja Põhja-Eestit maa lõunaosaga ja edasi lõuna pool oleva Baltimaaga (vrd. joon. 2). Nõnda pidi Pala ülekäigukoht olema muistses Eestis üheks kõige elavama liikluse „väravaks". Läti Henrikult kuuleme, et ka sakslaste poolt Kesk- ja Põhja-Eestisse suunatud sõjaretkedest läks suur osa siit läbi.

Lõhavere linnusest läheb praegune Viljandi-Tallinna tee üsna lähedalt, kõigest kolme kilomeetri ümber ida poolt mööda. Lääne poolt möödub linnusest umb. paari kilomeetri kauguselt teine tee, mis, hargnedes esimesest veidi lõuna pool Pala-Navesti jõge, suundub Lõhavere kaudu nüüdsesse Suure-Jaani ja kaugemale lõunasse. Selgi teel toimus kahtlemata juba muinasajal tihe liiklemine. Lõhavere Linnamäe lähedale toob välja veel kolmaski tee, mis tuleb mere äärest mööda Pärnu ja Pala-Navesti jõge üles ja ühineb ühe haruga Suure-Jaani, teise haruga Lõhavere kohal äsjamainitud Suure-Jaani—Navesti maanteega. Et sedagi teed juba muiste on tarvitatud, kuuleme jälle Läti Henrikult, kelle järgi 1211. a. sakslased seda mööda tungisid Liivi lahe äärest Lõhaveresse. Nõnda asetses Lõhavere linnus kolme suurema tee sõlmkohas. Et ka meie teised muinaslinnad sageli asetsesid teede ristluskohtadel, olid määratud neid valitsema, pole raske märgata, kui vaadelda nende asukohti. Muiste, liikuvate sõdade ajal, ei peetud linnusekoha valikul mitte kõigepealt silmas mõnd „rinnet" või piirijoont, vaid neid rajati peamiselt kaitseks kohtadele, kust käis läbi elavam liiklus ja kust loodusolude ettekirjutusel kõige sagedamini läbi käisid ka vaenlaste jõugud. Seda võib öelda näit. Tartu, Otepää, samuti ka Viljandi linnuse kohta, mis asetses sama lõunast põhja viiva suurtee ääres kui Lõhavere kantski ja ühtlasi ka samasuguse kitsa ülekäigukoha ligidal, nagu säärane oli Pala keskjooksul. Seejärgi on ilmne, et Lõhavere lin-

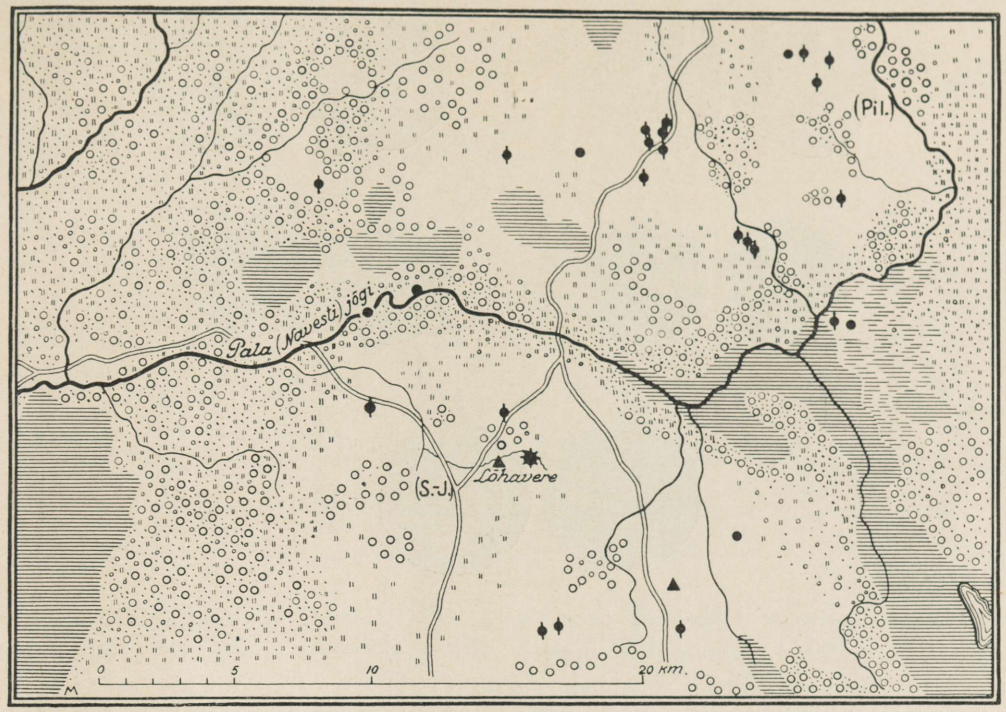

1 Sood, metsad, niidud. *2* Põllumaad. *3* Teed. *4* Linnus. *5* Rauaaja kalmed. *6* Mündileiud. *7* Rauaaja juhusleiud.

Joon. 92. Muistse Sakala ja Nurmekunna maakonna piirivööde Lõhavere linnusega ja vana asustust tähistavate leiukohtadega. S.-J. — nüüdne Suure-Jaani, Pil. — Pilistvere.

nus oli mõeldud valvama Sakala põhjapoolseimasse sõlme kokkujooksvaid teid, oli kavatsetud riiviks ette neid mööda siia kokkujuhitavatele vaenlikele jõududele. Kuigi Lõhavere linnus ei saanud suuruselt ja tugevuselt võistelda mõnegagi meie vanemaist kantsidest, oli see oma asendi poolest üks Lõuna-Eesti tähtsamaid kindlustisi. Seda võib järeldada ka Läti Henriku kroonikast, kus seda ühenduses Muistse Vabadusvõitlusega mainitakse tervelt 5 korda. Nii sagedasti esinevad tal tolleaegsete sündmuste kirjeldustes ainult meie keskseisemad linnused.

Lõhavere ümbruskonda tunneme tänapäeval üldiselt kui üht meie maa jõukamat ja kultuuriliselt edenenumat nurka. Paistab ometi, et see ei kuulu Eesti põlisemate kultuurikeskuste hulka, vaid on kerkinud nende kõrvale alles hilje-

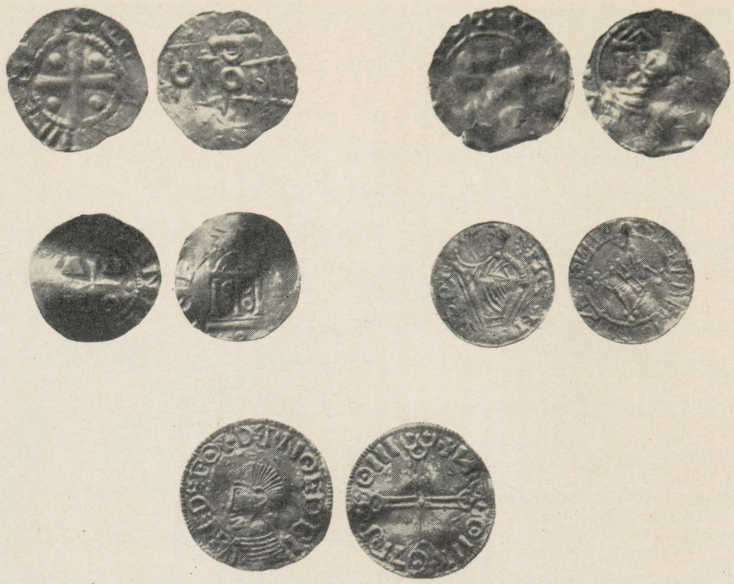

Joon. 93. Hõbemünte Lõhavere aareleiust. Ülal vasakul Kölnis löödud Saksa keis. Otto III (983—1002), paremal Mainzis l. Saksa keis. Konrad II (1024—1039) münt; keskel vasakul Kölnis l. peapiisk. Anno (1056—75), paremal Lundis l. Taani kun. Svend Estridsen'i (1047—75) münt; all anglo-saksi kun. Ethelred II (978—1016) valemünt. $^1/_1$.

mini. Meie ajaarvutuse algsajandeist, Eesti põllundusliku kultuuri esimesest tõusuajast, on teada kalmistuid ja leide küll Viljandi lähedalt ja rohkesti ka Pilistvere kihelkonnast, vahepealsest Suure-Jaani—Lõhavere piirkonnast aga mitte. Kui nn. keskmisest raua-ajast (400—800 p. Kr.) siit asustuse jälgi pole teada, võiks sellele olla „vabanduseks", et need sajandid kogu meie maale on jätnud vähe mälestusmärke. Hiljuti on siiski registreeritud üks juhuleid, mis on saadud Jälevere küla kohalt Navesti jõest ja kuulub umbes 800. a. ümber p. Kr. Suure-Jaani kihelkonnast hakkab meie senist teadmist mööda ilmuma mainimisväärselt leide ja kalmeid alles nii hilisest ajast kui 11.—12. sajandist. Selle ajajärgu leidudest on kõige esmalt nimetada end. Lõhavere mõisa põllult 1936. a. saadud 210 hõbemündist koosnev varandus (vrd. joon. 93). See sisaldab prof. W. Andersoni määramisel enamikus saksa münte, peale selle aga ka 6 taani, 3 anglo-saksi ja 1 norra mündi ja on peidetud maasse 11. sajandi teisel poolel. Sama mõisa maal on olnud Navestisse mineva tee ääres

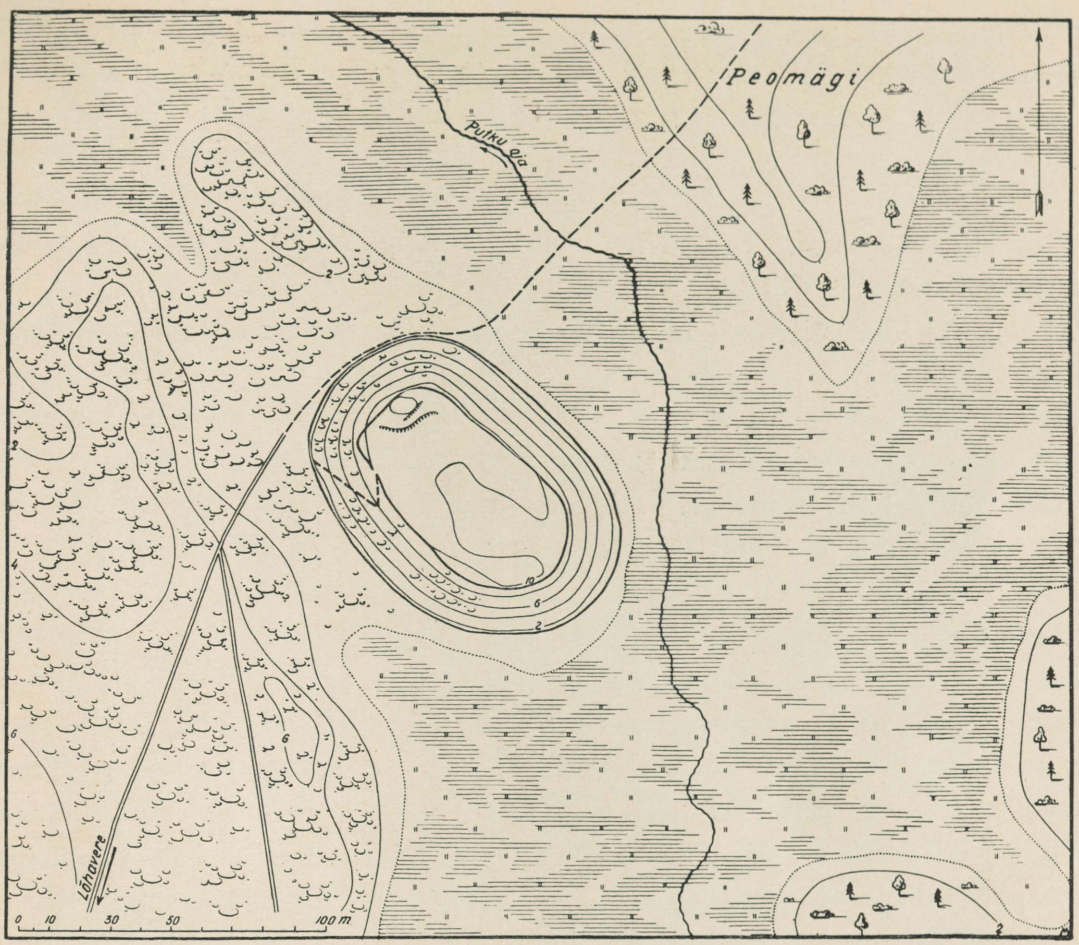

Joon. 94. Lõhavere Linnamäe asend (● — ohvrikivi joon. 96).

kivikalme, mis juba aastakümnete eest lõhutud; selle iga pole teada, väliste tunnuste järgi näikse see aga olnuvat tüüpiline raua-aja kalme. Põhjaka külast on teatavaks saanud haud, millest leitud muinasesemed on kaotsis, kuid kirjelduse järgi peaksid olema põlvnenud 11.—12. sajandist. Edasi on teada üks 11. sajandi odaots Jäleverest, 2 arvatavat kalmeleidu Tääksist ja kalmeid Sürgaverest. Viljandi—Tallinna maantee lähedalt Imma külast on saadud samasugune mündileid nagu Lõhaverest. Viimatitähendatud leiukohad asetsevad Lõhaverest küll juba kaugemal, kuid võiksid siiski veel kuuluda omaaegsesse linnuse piirkonda.

Võrreldes meie maa vanemate kultuurikeskustega, pole Lõhavere linnuse ümbrus andnud kuigi palju muinasleide. Et see ala ei kuulunud just muistse Eesti põliste rahvarikkamate maanurkade hulka, nähtub ka asjaolust, et Lõhavere Linnamägi pole ehitatud iseäranis suureks. Ta kuulub oma mõõtmeilt ja kõrgussuhteilt ennemini meie keskmiste linnuste sekka. Ja, nagu varsti näeme, peab see olema rajatud alles muinasaja lõpul, olles siis küll juba haruldaselt kiiresti välja ehitatud.

Linnus asetseb Lõhavere poolt kitsenedes idasse mineva kõrgendiku otsal, mida kaares haarab soine Putku oja orulamm (joon. 94). See kõrgendik on, nagu märgib mag. K. Orviku, kes meile lahkesti andnud arvamuse linnuse ümbruskonna geoloogia kohta, tavaline jääaegne kruusa-liiva kuhjatis, milles leidub väheselt ka rändrahne. Kõrgendiku Putku oja poolt piiratud lõpp on juba looduslikult esinenud omaette kagust loodesse suunatud seljakuna ja olnud samasuunalise vagumusega lahutatud kõrgendiku peaosast. Selle vagumuse kagu- ja loodeotsa ulatuvad sisse linnuse asendiplaanil selgesti nähtavad soise orulammi sopid, mis omastki kohast kaasa mõjuvad otsaseljaku lahutamiseks. Selle seljaku kaguosa ongi ära kasutatud kindlustise ehitamiseks, kuna ta madalama künnisena esinev loodepoolne jatk on jäetud kõrvale ja koguni suurelt jaolt ära kantud ehitusmaterjalina linnuse kõrgendamiseks. Linnuse alla jäänud seljak on madalamast künniselisest osast lahutatud kaarja kraaviga, mis piirab Linnamäe jalga loodest ja ulatub otsapidi isegi läänenõlva alla.

Seljaku kindlustamiseks on selle nõlvu tõstetud ja järsendatud suurte liivamasside pealevedamisega. Nõlvade kallet on alumises osas suurendatud ka järsemakskaevamise läbi — nõnda vähemalt läänekülje l. Mäe algselt kumerat selga pole peaaegu sugugi tõstetud ja see jäi niiviisi äärevallist madalamaks. Kui omal ajal ümberringi üleskuhjatud valli harja palistasid kõrged puuvarustised, olid varju tulnud rahvas ja kaitsjad mäepealse keskel nagu katla nõos. Kohalik rahvas arvab küll mäletavat, et varemini, veel praeguste vanemate inimeste lapsepõlves, mägi olnud keskelt tasane ja vajunud alles mitte väga kaua aja eest lohku. See arvamine paistab aga olevat sisendatud usust, et mäes on keldrid, mis aegapidi kokku vajuvat. Keldreid ometi siin mäes nagu üheski muus muinaslinnuses pole ja lugu neist ning mäe kokkuvajumisest on, nagu

Joon. 95. Lõhavere Linnamägi ida poolt (pildist. E. Laid. 1936. a.).

tähendanud juba Jungki, ainult muinasjutt. Mäe äärevall on just vastupidiselt olnud varemini tunduvalt kõrgem ja ulatunud veel enam üle keskosa.

Lõhavere Linnamägi on vastavalt selle alla võetud seljaku suunale loodest kagusse piklik; pealispinna pikkus on praegu 78 m ja laius 44 m. Nõlvade kõrgus kuni äärevalli harjani kõigub 8—9 m vahel, kalle on ühtlaselt 28—29° ümber. Kõige kõrgem on linnuse loodeots ja põhjanurk — 10 m. Siin ja samuti edelaäärel on vall ehitatud eriti kõrgeks, kuna need küljed asuvad vastu kõva maad ja pakkusid vaenlasele kergemaid ründevõimalusi. Muil külgedel on mäejalal tüma soo, mis muiste kraavitamise puudumisel oli vist praegusest veelgi vesisem. Vallis on märgata kaks madalamat kohta: üks läänenurgal, kust üles viib uuel ajal kaevatud jalgtee ja teine idaküljel (joon. 97). Võib arvata, et neis mõlemas kohas on olnud sissekäigud. Mitmel teiselgi Eesti muinaslinnal, ms. Varbolal, on samuti olnud 2 vastaskülgedel asetsevat sissekäiku. Äärevalli kõrge loodeosa on varemini ulatunud oletatavale läänesissekäigule lähemale, kuid on mäepinna tasandamisel peoplatsiks sealtpoolt otsast madalamaks kaevatud. Samuti on valli loodeosa sisekülg näitelavakohana maha kaevatud. Mäepealse kaguotsas on umb. 3 m läbimõõduga lohk, mida peetakse kaevuasemeks. Seda arvamist võib pidada tõenäoseks, kuna Jung ütleb seal kuni 7 jala sügavuseni kaevates ikka musta mulda leidnud olevat. Kaevulohust läheb loode poole ja hargneb linnusepealse keskel umb. T-kujuliseks vana rohtunud kraavistik, mis linnuse plaanile on märgitud punktiiriga. Kraavistiku harude otste vastast käib ka nõlvadest, nii kirdes kui edelas, alla vana kraav. Kõik need kraavid on pärit 1880. a. Jungi ja Schiemanni kaevamistest, peamiselt vist küll viimase omist, sest Jung kuulukse olevat kaevanud pinnalisemalt ja linnuse eri osades.

Rahvajutu kohaselt on muiste üle soise Putku oja orulammi linnuse juurde käinud 2 pakkteed. Üks olevat viinud mäe kaguotsalt üle soo vastasolevale kõrgemale kaldale, teine läinud kirdekülje alt teisel pool orgu asuvale „Peomäele". Nende teede olemasolu saaks vahest orulammi kaevamiste kaudu kindlaks teha. Orulammi katab umb. meetripaksune turbakiht, milles teepakke on võinud säilida. Teed tähendatud suundades paistavad iseendast vajalikud olnuvat, sest muidu oleks sealpoolsel rahval linnusesse pääsemiseks tulnud käia kaugelt ringi.

Linnamäe loodeotsa vastas on mitu suurt kivi. Osa neist on vist paljanenud, kui sealt omal ajal linnuse ehitamiseks liiva võeti. Mõned kohalikud elanikud

Joon. 96. Arvatav ohvrikivi soo serval loode pool Linnamäge.

peavad üht kivi, mis asetseb mäe loodejalast sadakonna meetri kaugusel, ohvrikiviks (joon. 96). Mingeid sellega seotud kombeid nad siiski ei mäleta. Kuna ka Jung kivi ei tunne, siis, arvestades selle kohta käivate teadete ebamäärasust, on võimalik, et seda on hakatud pidama ohvrikiviks alles kõige uuemal ajal lihtsalt selle suuruse järgi. On ju viimasel ajal, kus see Linnamägi on saanud üha kasvava tähelepanu osaliseks, püütud mõistatada kõike, mis seal näha on [2].

Ajaloolised teated ja rahvatraditsioon. Läti Henriku kroonikas esineb Lõhavere linnus esimest korda 1211. aastal. Sakslased olid oma abivägedega tunginud mere äärest piki Pärnu ja Navesti jõge Põhja-Sakalasse, Lembitu küla juurde, mis kujunes vaenlase väe ja riisutud vara koonduskohaks. Kallaletung mere poolt tuli nähtavasti täieliku üllatusena ja kohalik rahvas polnud end seepärast suutnud koguda linnusesse. 4-päevase rüüstamise järele Sakalas ja Nurmekunnas vaenlane lahkus süüdates põlema linnuse, mille nime kroonik ei nimeta, kuid mis, asudes Lembitu küla ligidal, pidi olema nüüdne Lõhavere kants.

1215. aastal ilmusid sakslased liivlasist ja lätlasist abivägedega jälle Lõhavere Linnamäe alla, mida kroonik sel puhul Lembitu linnuseks ja Leoleks nimetab. Kohalik rahvas on seekord end sõjale ette valmistanud ja kogunenud (ka naised ja lapsed) ühes oma loomade ja varaga kantsi. Vaenlase eelvägi tõrjutakse

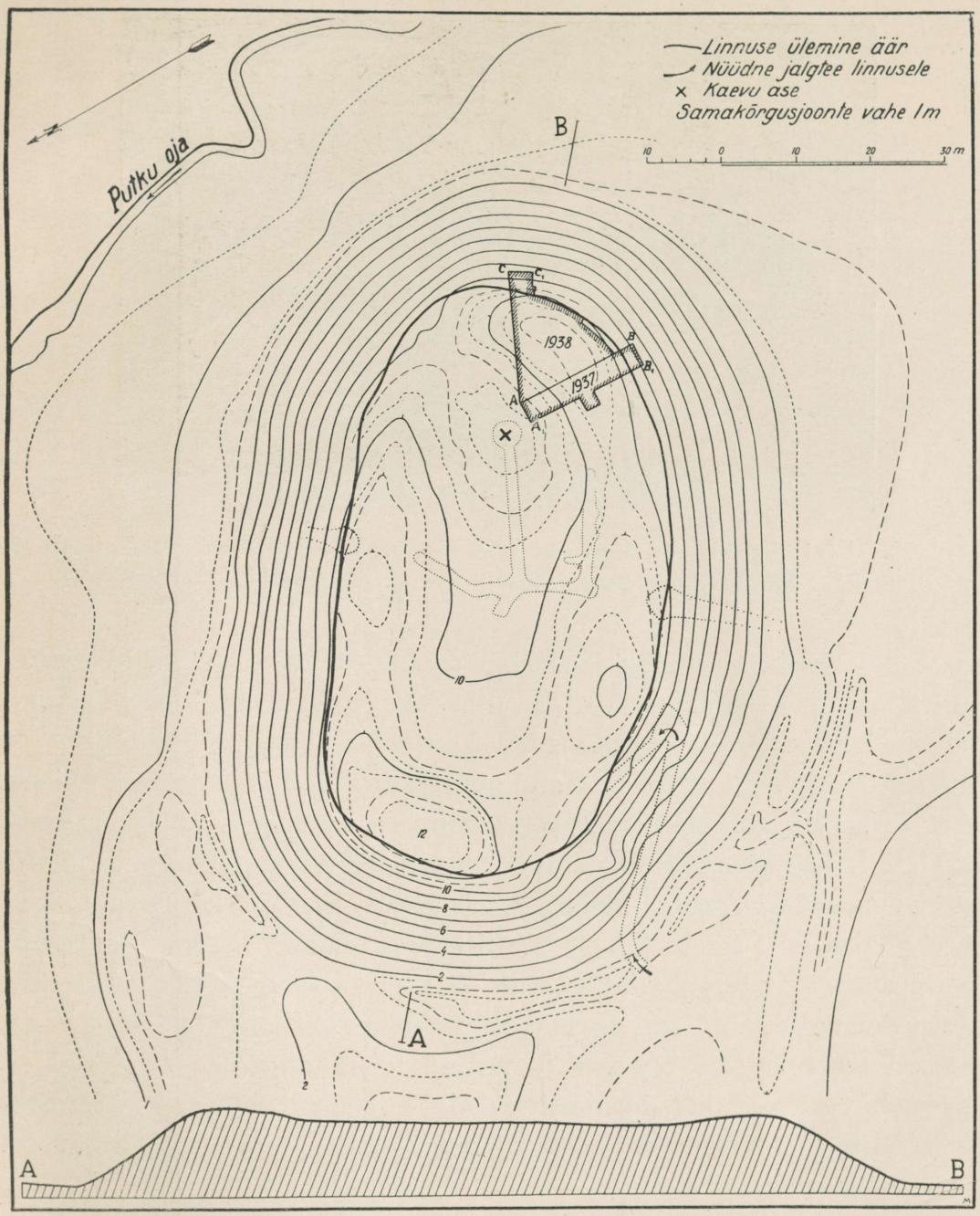

Joon. 97. Lõhavere Linnamägi 1937. ja 1938. a. kaevandikuga.

Joon. 98. Risti üle valliselja lamavaid tukke kaevandiku kirdeosas (loode poolt pildistatult). Mõõtetikkude ümber alalejäetud liivasambaist nähtub sügavus.

tagasi. Siis ilmub aga peavägi ja algab piiramine. Piirajad kuhjavad Linnamäe külje alla kõrge tuleriida, mis süütab valli. Vall öeldakse nimelt olnud puust ja mullast. Vallipealne ehitis süttib ja põleb osalt ära. Linnusesolijad, ms. ka Lembitu, annavad selle järele kolmandal piiramispäeval alla. Nad ristitakse. Linnus riisutakse paljaks, kusjuures saagi hulgas mainitakse hobuseid ja muid loomi. Vaenlane lahkub olles rõõmus, et tal õnnestus ainult tule abil, ilma piiramismasinateta, linnusest jagu saada. Linnuse hävitamisest kroonik ei kõnele, aga arvata on, et võitjad selle põletasid. Kuna hiljemini Lõhavere linnus jälle esineb ülesehitatuna, siis peab oletama, et seda oli tehtud ettevalmistuste puhul 1217. a. suureks vastuhakuks sakslastele. Selle aasta Madisepäeval saavad aga eestlased suure kaotuse osaliseks ja peavad uuesti alistuma. Lembitugi oli langenud. Sakslased arvasid nüüd Lõuna-Eesti lõplikult vallutatuks ega hävitanud seepärast nähtavasti enam siinseid linnuseid, vaid asutasid neisse oma orduvendi ja preestreid elama.

Järgmine kord kõneleb Läti Henrik 1223. a. all Lõhavere linnusest, nimetades seda Pala ääres (või Pala juures) olevaks kantsiks. Sakalased olid sissetungijaile

LÕHAVERE.

III (ja II) ehitusjärk.

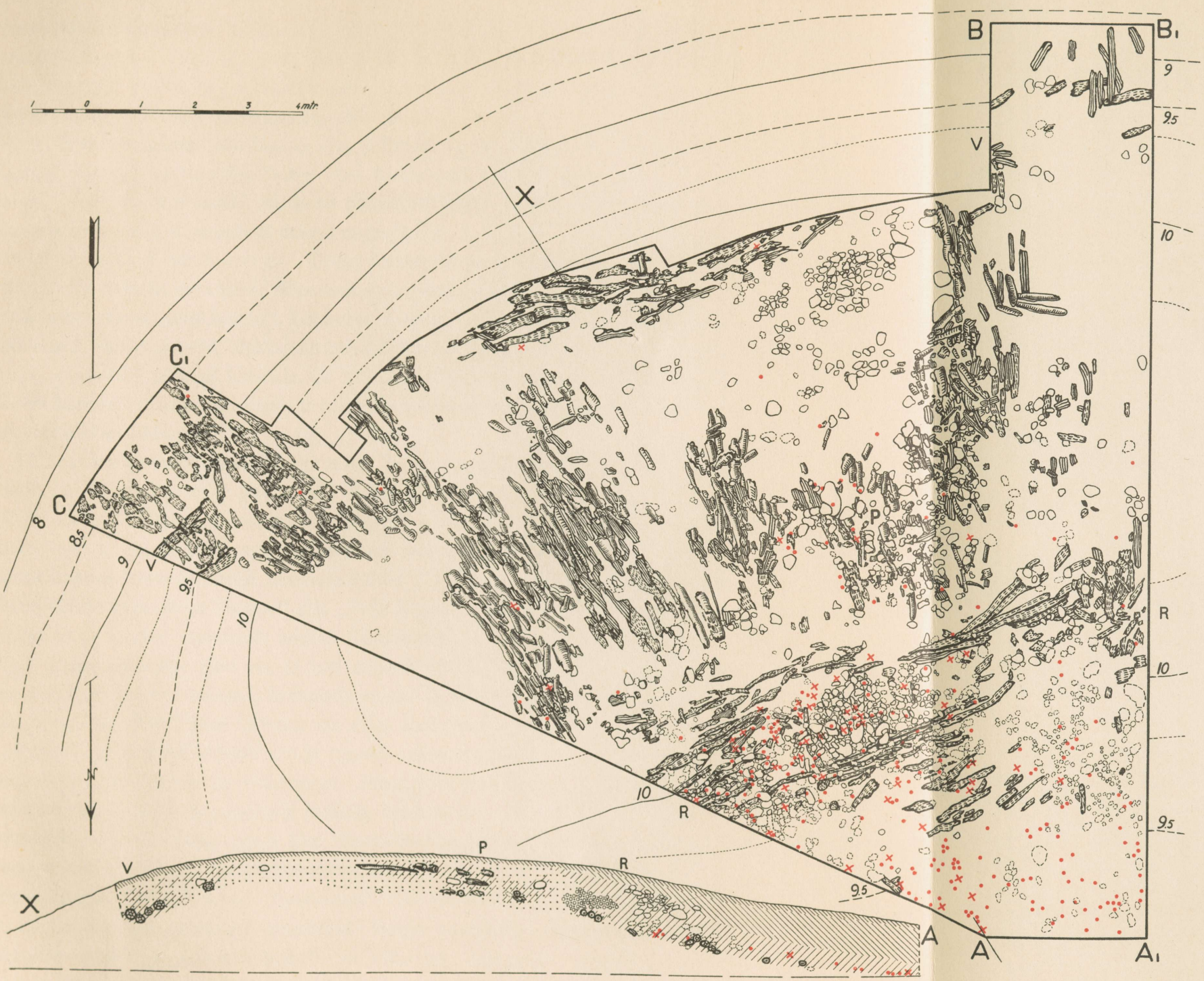

1 Põlenud palgid 15-25 sm. süg.
2 " 25-40 " "
3 " sügavamal
4 Postid
5 Kivid kuni 40 sm. süg.
6 " sügavamal
7 Kamar (lõikel)
8 Palgid "
9 Liiv "
10 Kruus "
11 Vallilt valgunud muld (lõikel)
12 Põlenud kiht
13 Savinõude killud
14 Metall- ja muud leiud

uuesti vastu hakanud ja Viljandi linnuses koos nendega elanud orduvennad ja preestrid tapnud. Nad saadavad sellest sõnumi teise, Pala-äärsesse, linnusesse, kust sakslased samuti ära aetakse ja nende preester seejuures surmatakse. R. Kenkmaa on küll oma ülalmainitud töös arvanud, et see linnus Pala juures ei olevat Lõhavere kants, vaid hoopis uus, sakslaste poolt kuhugi Pala ülekäigukoha ligidale ehitatud ajutine kindlustis. See kahtlus on aga küll vist asjatu. Nagu mujal, nõnda ka siin asusid sakslased olemasolevasse eestlaste linnusesse. Kui kroonik seda nüüd nimepidi ei maini, nagu 1215. a., siis ei teinud ta seda ka ühenduses 1211. a. sündmustega. Tema jutustusist järgneb aga, et sakslaste rünnakud olid Sakalas tavalisesti ikka suunatud enam-vähem korraga Viljandi ja Pala juures oleva „teise kantsi", Lõhavere linnuse, vastu. Nad hindasid neid mõlemaid, samasuguseid ülekäigukohti valitsevaid linnuseid ilmsesti võrdseiks. Ja nii pole küll põhjust kahelda, et 1223. a. Viljandis ja „teises, Pala juures olevas kantsis" jällegi paralleelselt toimunud sündmuste jutustusis „teise kantsi" all mõeldakse Lõhaveret.

1223. a. korraldasid sakslased rea retki Eesti taasvallutamiseks. Üks neist ulatus ka Viljandi ja selle järele Pala juures oleva linnuse alla. Olles sõdinud 3 päeva linnusesolijatega, ei suutnud sakslased neile siiski midagi teha. Sama aasta suvel koguvad sakslased seepeale uue suure väe ja sunnivad 15. augustil pärast kahenädalast piiramist „esimese kantsi", Viljandi, alistuma. Selle järele ilmus nende vägi „teise linnuse" alla „Pala juures". Olles kuulnud tugevama Viljandi vastupanu asjatusest, andsid linnusekaitsjad lühikese sõdimise järele alla. Linnusesolijaile jäeti elu ja nad saadeti oma küladesse, kuid kõik nende poolt varjule toodud loomad, hobused, veised ja lambad, samuti muu vara langes piirajaile. Kas linnus hävitati või alles jäeti, me ei kuule.

Enam jagu neist pärimusist, mida tunneb rahvasuu Lõhavere Linnamäe mineviku kohta, on rahvaluule väärtusega. Need paistavad kõik (nagu jutt keldreist mäe sisemuses, neis varjulolevast kullast, keldrite ees läänenõlval olnud raudväravaist jm.) juba Jungi poolt üles tähendatud ja tema „Muinasaja teaduse" II osas avaldatud olevat. Seal toodud rahvajuttudest on eriti tähelepandav traditsioon linnusel kunagi elanud „muukidest", s. o. munkadest. Kuna Läti Henrikultki kuuleme, et siin on elanud preestreid, munki, näikse see rahvapärimus põhinevat tõe alusel ja sellest järgneb, et Lõhavere Linnamäe minevik on põl-

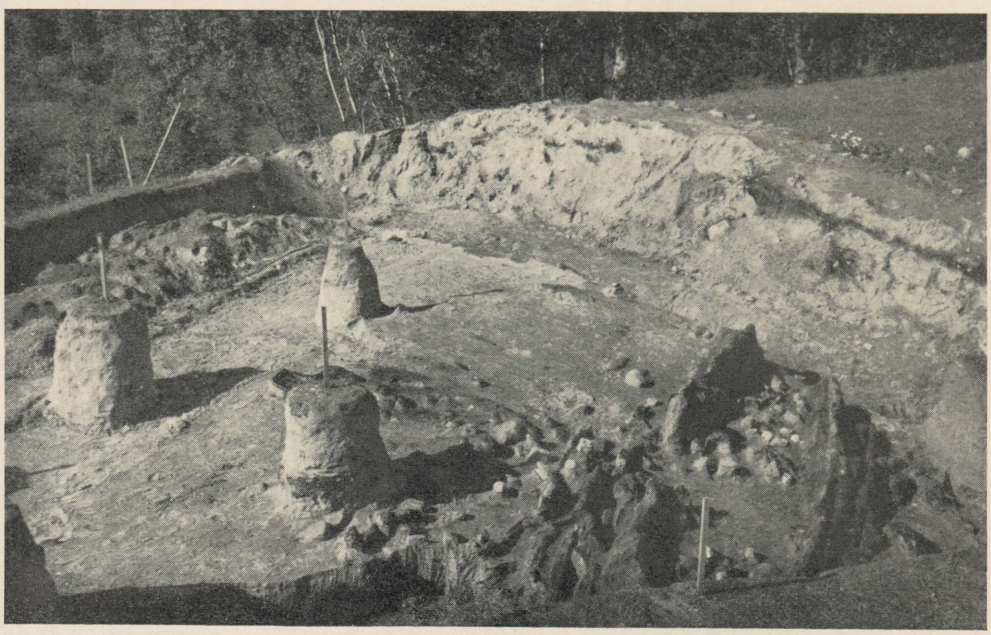

Joon. 99. Vallitaguste ehitiste kahes reas lamavad seinatukid (kaevandiku kirdeäärest vaadates). Tukiridade vahelt on enamik põlenud kive kõrvaldatud. Vallilt mahakaevatud kihi paksust näitavad alalolevad liivasambad.

vede mälestuses küll hämardunud, kuid pole siiski veel mitte täiesti kustunud.

Oleks küll huvitav peatuda Jungi arvamistel Linnamäe omaaegsest käskijast Lembitust „Leemuti" talu ja „Lemmjõe" nimes säilinud mälestuste kohta. Need Jungi arvamised on Lõhavere ümbruses omandanud suure populaarsuse. Kuid selle küsimuse arutelu ei mahu enam selle kirjutise raamidesse.

Kaevamiste käik. Lõhavere Linnamäe kaevamine kestis 1937. a. suvel veidi üle 2 nädala ja 1938. a. ümmarguselt 2 kuud. Esimesel aastal juhatas tööd peale allakirjutanute ka A. Vassar, kelle valmistatud on mäe täpne plaan, millest lihtsustatud vähendus on toodud joon. 97. Sel suvel kaevati Linnamäe kaguossa põhja-lõunasuunas 17 m pikk ja 3 m lai kraav, mis ulatus linnuse omaaegselt õuelt risti läbi äärevalli nõlvale. Hiljem lisandus selle kraavi lääneküljele 4 ruutmeetri suurune ala, mis aga siin avaldatud suuremaist kaevamisplaanidest on välja jäetud. 1938. a. suvel võeti eelmise aasta kraavile lisaks risti läbi valli ulatuv sektorikujuline ala.

Linnuse III, viimne ehitusjärk — plaan tahv. XI ja lõiked tahv. XV. Kamara äravõtmise järele paljastus kogu valli-pealsel helekollane liiv, kohati süsiste laikudega ja mustade tukkidega ja mõnede põlenud raudkividega. See hele liiv oli ilmsesti toodud linnusest vagumusega eraldatud, Lõhavere mõisa poole jatkuvalt kõrgendikult, kus metsa all igal pool esineb samasugust liiva. Vagumuse Lõhavere-poolses kaldas on muide selgesti näha samasuguseid uuristatud lohke nagu tänapäeva kruusaaukudes. Valli sisejalal, endisel linnuseõuel, jatkus vastupidiselt valliseljale kõikjal sügavamale tume, huumuse- ja söesisalduse tõttu tumepruun kuni süsimust liiv. Nagu näitavad lõiked, paksenes see tume kiht valli poolt järjest õue suunas, saavutades kaevandiku õuepoolses nurgas 80 sm tugevuse. See kiht (värvilisil lõikeil *a, b, c*) koosnes ühtlasest peenest materjalist ega sisaldanud suuremaid süsi ega kive, samuti ka mitte leide peale mõne üksiku harva eseme. Kõigi tunnuste järgi polnud see mitte kultuurkiht, vaid linnuse mahajätmise järele vallilt valgunud, õigemini vihma ja lume sulamisvee poolt alla uhutud muld. Päriskultuurkiht tuli valli siseveerul ja õuepinnal vastu alles selle all.

Joon. 100. Savinõu III ehitusjärgu rusudest. Umb. $^2/_5$.

Joon. 101. Vähem savinõu samast kihist. Umb. $^2/_5$.

Kaevamise jatkudes sügavamale, kohtasime valliseljal liivas rohkesti söestunud, sekka ka poolpõlenud palke, mis kohati lebasid mitmes korras ülekuti. Need vallipealsed palgid olid, nagu nähtub plaanist ja joon. 98, suures enamikus suunatud risti üle valli, seejuures korrapäraselt muutes oma suunda kooskõlas valli kõverusega. Valli välisveerul oli pilt üldiselt sama, kuid liiv oli seal

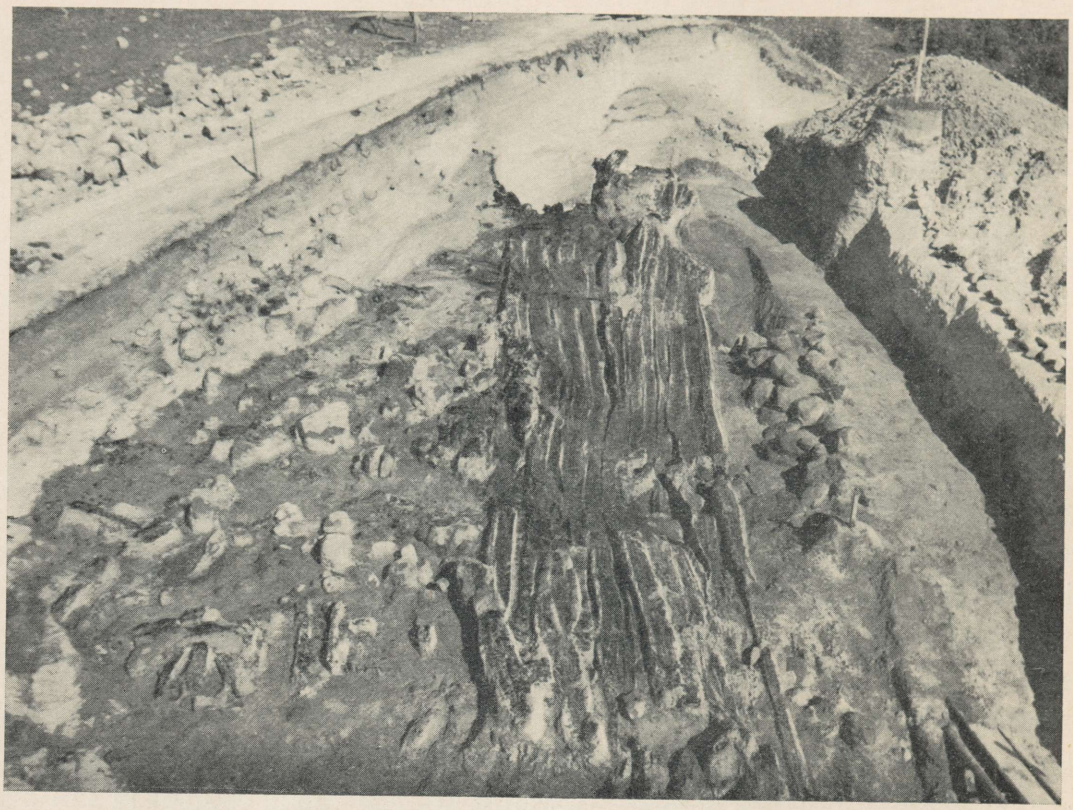

Joon. 102. II linnuse valli sisekülge katnud, ümberlangenud sein (pildist. lääne poolt).

läbisegi nõgisem ja sisaldas enam muidki põlemisjälgi. Peale risti vallisuunale lamavate palgijuppide leiti veidi sügavamalt mööda kogu kaevandiku välis- (s. o. kagu-)äärt piki valli kulgev tukkide rida, mis iseäranis kaevandiku kesklaiusel oli hästi jälgitav (vt. plaani, joonel V—V). Nii vallipealsel kui veerudel esines peasuurusi ja mõnevõrra suuremaid rabedakspõlenud kive. Vallil olid kivid kaunis lalalipillatult, ainult kaevandiku keskosast lääne poole (plaanil:P) leidus neid tihedamalt. Valli siseküljel moodustasid aga kivid paksu lasu. Nagu märgitud Peedu linnuse kirjelduses, on need kivid olnud esijoones „laske-" või ütleksime „heitemoonaks", mida oli suuremal hulgal valmisseatud vallipealseile puuehitistele ja mis koos viimastega läbi põles.

Valli sisekülje vastas paljastus söesest kultuurkihist põlenud kividelasu vahelt ja alt kaks rida mitmes korras ülekuti lebavaid söestunud palke. Need palkide

LÕHAVERE.

II (ja I) ehitusjärk.

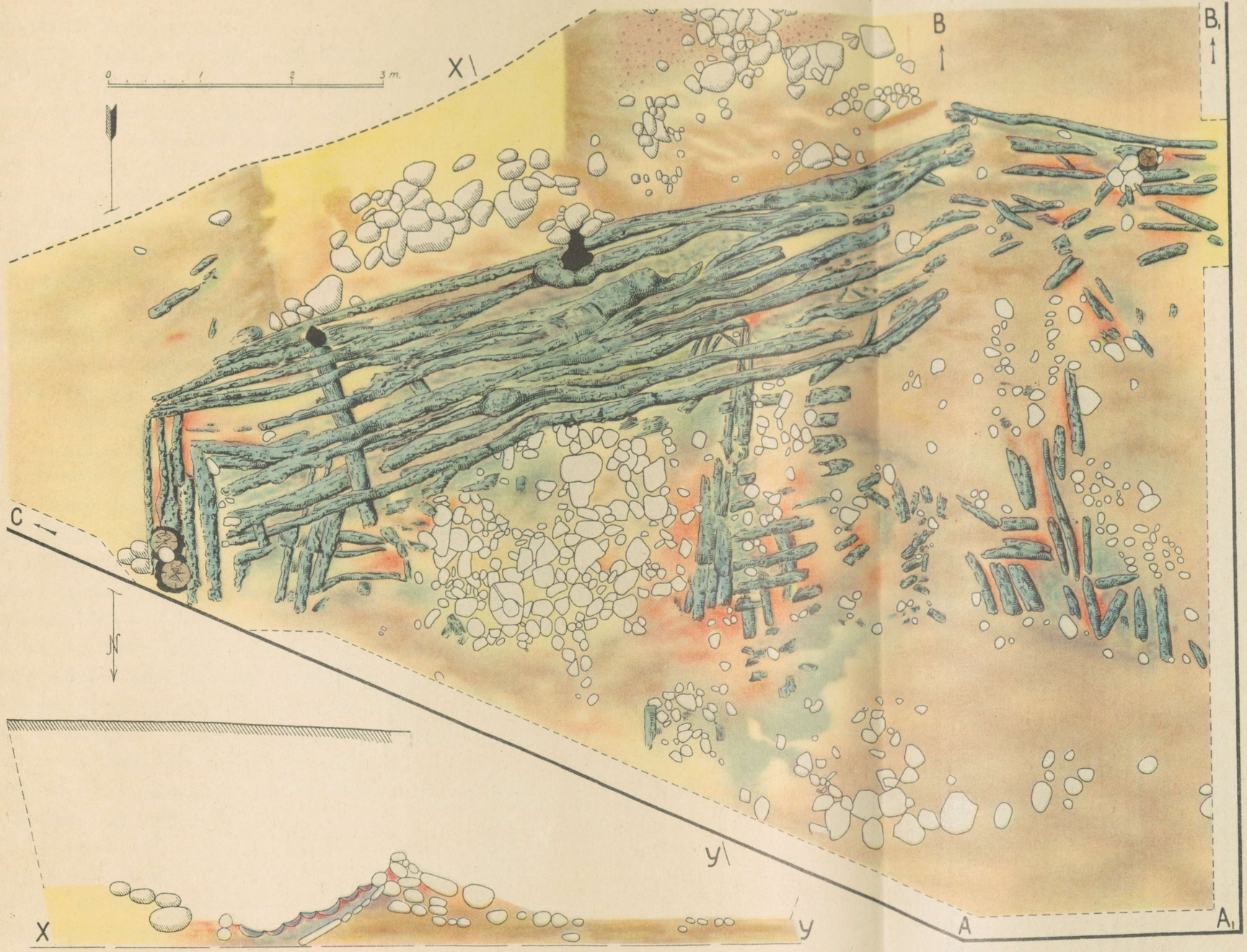

1. Põlenud palgid ja postid
2. Postiaugud
3. Kivid, põlenud
4. " põlemata
5. Liiv
6. " tumedam
7. " söesegane
8. " põlenud
9. Kruus
10. Savi

read (plaanil R—R) lasusid enam-vähem rööbiti 1—2 m kaugusel üksteisest (joon. 99). Neist kaugemal linnuse keskosa poole jatkus juba loodis õuepind, millel leidus üksikuid tukke ning põlenud kive. Siit kaevandiku õueosast ja äsjamainitud vallitaguste palgiridade vahelt saadi rohkearvuliselt leide, samuti toidujäänustena äraheidetud loomaluid, mis kõik seda osa kui linnuse päriseluala tähistasid, Vallilael tuli seevastu vaid üksikuid harvu leidesemeid nähtavale. Ainult vallipealse sisekülje keskosas (plaanil märgit. P-ga), kus leidus rohkem kive, esines põlemisrusude vahel leidegi veidi sagedamini. Vallitaguste ja õuepealsete leidude seas on rida ammunoole-otsi, millest järgneb, et see kindlustusjärk põlvneb Muistse Vabadusvõitluse päevilt.

Kirjeldatud ehitisjäänuseist sügavamal oli nii õue- kui vallipealsel heledam liivakiht, milles esines leide kui ka puujäänuseid silmapaistvalt vähe. Niipalju kui selles tukke ja põlenud kive leiduski, esinesid need korratult, ilma nähtava plaanita. See liiv moodustas selge vahekihi kõnesoleva ja II ehitusjärgu vahel.

III ehitusjärgu rusude asetuse järgi paistab, et õueosa on meie kaevandi kohal olnud lage, ilma ehitisteta. Otsekohe valli taga on nähtavasti piki valli asunud palkehitisi, millest on järel 2 pikka tukkide rida (plaanil ja lõikeil: R). Need ehitised on olnud toeks valli siseküljele ja, nagu järgneb nende kohalt saadud leidudest, ühtlasi ulualuseks linnusesolijaile ja nende varale. Ka mööda valli välisäärt peab olema käinud rõhtsaist palkidest sein (plaanil: V—V). Millised muidu võisid olla vallipealsed ehitised, on raske arvata. Läti Henriku jutustusest 1215. a. piiramise kohta kuulsime, et Lõhavere linnuse vall oli ülemises osas olnud tehtud puust ja mullast. Kuigi see teade näib käivat mõne vanema kindlustise kohta, on mõeldav, et siin pärast 1215. aastatki on tarvitatud sama ehitusviisi. Seejärgi võiks seespool valli välisääre seina olla olnud liivakuhjatis. Kuid niisugune ehitus eeldab, et ka valli siseäärel oli pikutikäiv palksein, mis teatud vahemaade järele pidi olema ristseinte kaudu ühendatud välise pikiseinaga. Et vallipealsed varustised on olnud moodustatud liivatäidisega palkseintest, tundub mitmeti tõenäosena. See seletaks kõigepealt liiva erakordselt tugeva valgumise õue kultuurkihile pärast linnuse hävimist, s. o. liiva kooshoidvate seinte põlemist või kõdunemist. Teist sama palju liiva kui õuele valgus muidugi välisnõlvast alla. Ka võiks järsk süsine astang, mida näeme valli värvilisel lõikel A—C (V-ga märgitud välisotsal),

Joon. 103. Turbamättaid välisnõlvas valli liiva varisemise takistamiseks.

olla tingitud sel kohal algupäraselt järsku tõusnud puuseinast. Kahjuks pole vallipealse siseääre seinast midagi alal. Võib-olla on see tõusnud plaanil ja lõikel P-ga tähistatud põlenud rusude kohast. Sel juhtumil oleksid vallipealsed puuehitised olnud 5—6 m laiad. Jung ütleb 1880. a. kaevamisel leidnud olevat kõvakspõlenud, seinapalkide vahelt maha langenud saviribasid. Neid meie kaevandijaos ei esinenud.

Palkidest mullatäidisega vallikonstruktsioon on tavaline Poolas ja Ida-Saksas uuritud Lõhavere kantsiga samavanuseil slaavi linnuseil [3]. Et seintevaheliste mullamasside surve seinu laiali ei ajaks, läbistavad neid risti valli sisse asetatud ankurpalgid. Ankurpalgi välisesse, seinast välja ulatuvasse otsa on jäetud tugev oks, mis hoiab seinapalke välja vajumast. Lõhaveres sääraseist ankurpalkidest seni pole jälgi. Siin täitsid nende aset vist ülalmainitud ristseinad.

Millest aga on pärit algul kirjeldatud risti üle vallipealse lamavad tukid? Paistab, et neid võib seletada kahel viisil. Need võivad olla mõnest varasemast põlemisest üle jäänud palgijäänused, mis järgmisel valli kõrgendamisel on ehitajate poolt lastud korrapäraselt peene valliliiva sisse, et see paremini koos püsiks. Ühtlasi olid nad täiteaineks. Mõnes kohas ümbritses vallilael neid tukke puhas liiv, mis paistis neile pärast põlemist peale kuhjatud olevat.

Joon. 104. Kaevajad II linnuse vallitaguseid rususid puhastamas.

Sääraseis tingimusis leitud tukid võivad väga hästi olla tahtlikult valli sisse laotud sideaineseks, eriti kus need esinesid mitmes kihis pealistikku. Kuid enamasti leidus nende tukkide ümber põlenud liiva ja süsi, millest nähtus, et seal need puud olid oma praegusesse asukohta langenud põledes. Niisuguseid põlemisel risti üle valli ja seejuures korrapäraselt, paralleelselt langenud puid võiks pidada vist küll ainult omaaegsete vallipealsete puuehitiste laejäänuseiks. Sest mõni põrand, millele ka võiks mõelda, ei tule siin küsimusse. Kuna lagi arvatavasti oli kaetud mätastega ja hulga heitematerjaliks toodud kividega, siis pole selle poolpõlenud osade sisselangemine ja mätaste all summutatult kustumine ning säilimine võimatu. Kuid juhtumil, kui need palgid on pärit laest, tuleb arvestada, et linnuse kõige hilisema vallipealse puuvarustise lae tukid pidid jääma pinnale ega võinud sattuda sügavale valli liiva sisse, nagu neid tegelikult leitakse. Meenutatagu, et vallilaelt pealegi hulk liiva on sajandite kestel ära valgunud. (vrd. lk. 151). Seepärast võivad vallipealse liivas leiduvad põlenud palgid olla pärit mitte kõige nooremast, vaid ainult eelmisest, vanemast puuvarustisest. Kui kuskil valli praeguse lae keskosas peaks

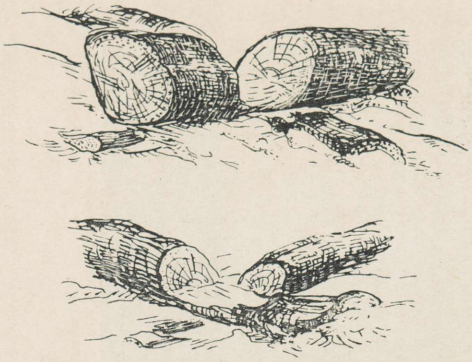

Joon. 105. Hammasnurki II linnuse vallitaguse seina käänakul idast põhja poole (tahv. XIII märgit. „a").

olema säilinud midagi kõige hilisemaist puuehitistest, siis võiks seda olla väga vähe.

Sellega, et vallipealselt kõige hilisemate puuehitiste söed on ära uhtnenud ja nende all hakanud välja tulema vanemaid süsi, sobib ka värvide vaheldus vallilt õuele valgunud liivas. Selle kõige alumine must, süsine osa (värvilisil lõikeil *c*) võiks olla oma värvuse saanud kõige hilisemate vallipealsete puuvarustiste sütest; vahepealne osa (lõikeil *b*) on pruunim, sisaldades enam puhast liiva ja võiks seega olla enamikus pärit vallilt allavalgunud, puuvarustisi täitnud liivamaterjalist; kõige pealmine kiht (lõikeil *a*) on jälle mustem, süsisem, mis võiks olla tingitud sellest, et vallipealse täiteliiva alt hakkas uuemal ajal juba vanemate puuehitiste süsi välja tulema ja õuele valguma.

Linnuse II, keskmine ehitusjärk — plaanid tahv. XII ja XIII, lõiked tahv. XV. Pealmisest kihist sügavamale jõudnud, tuli kaevamisala vähendada. 1938. a. kaevandiku kaguäärest jäeti maha umb. 3 m laiune vööde, nagu seda näitavad kõnesoleva ehitusjärgu plaanid. Kaevamisala kirdeäärt (A—C) mööda võeti siiski paari meetri laiuselt põhjani läbi kraav kogu kaevandiku külje algses pikkuses.

Umb. 1,5—1,75 m sügavuses, praegusest pealispinnast arvates, hakkasid valli alt välja tulema korrapäraselt lasuvad puujäänused. Aegamööda koorus piki kogu III järgu valli sisejala alust välja lapiti mahalangenud puusein (joon. 102, tahv. XII). Selle alumised palgid olid veel algupärasel paigal, kohati isegi mitmes korras pealistikku. Nagu näha värvilisest plaanist, on see sein teinud kooskõlas valli kõverusega käänaku umb. joone A—B kohal ja teise sellest umb. 10 m võrra ida pool. See sein oli omal ajal

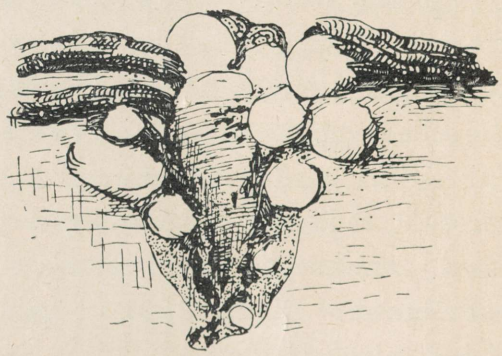

Joon. 106. Lõige läbi vallitaguse seina 3. postiaugu (vrd. plaani tahv. XIII). Kahel pool ülal seina aluspalgid.

LÕHAVERE.

II (ja I) ehitusjärk.

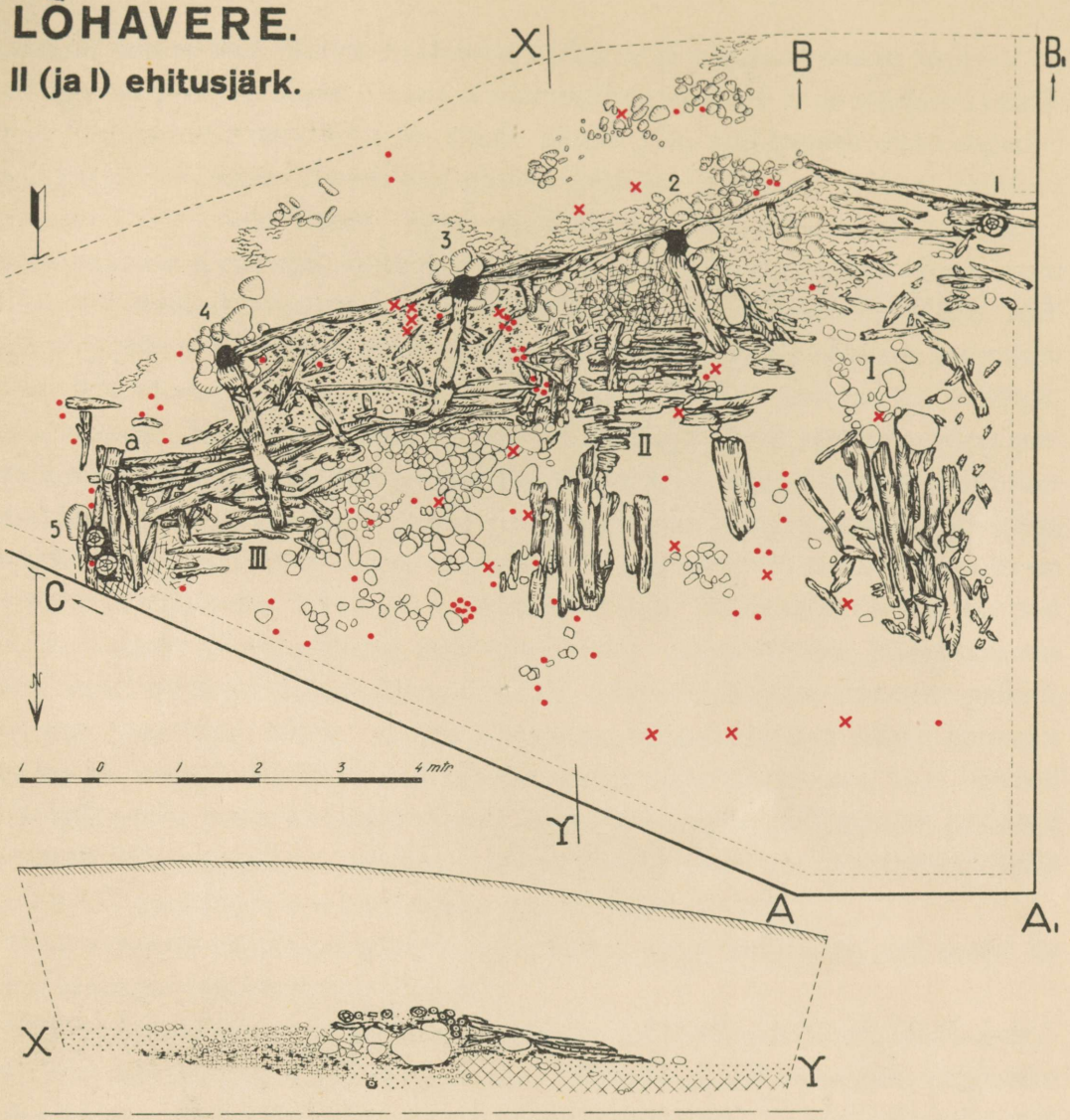

1 Põlenud palgid. 2 Postid plaanil ja palgid lõikel. 3 Postiaugud.

4 Kivid, põlenud. 5 Kivid, põlemata. 6 Söed ja tuhk. 7 Sõnnik.

8 Savi. 9 Punakas liiv (lõikel). 10 Põlenud liiv (lõikel). 11 Kruus (lõikel).

12 Hall söesegane kiht (lõikel). 13 Söed ja süsised kihid (lõikel).

14 Savinõude killud. 15 Metall- ja muud leiud.

katnud II linnuse valli püstloodis tõusvat sisekülge ja toetunud temast seespool olnud tugevate postide najale. Viimased olid osaliselt säilinud ja on märgitud numbritega 1—5 plaanile tahv. XIII. See plaan näitab pilti, mis avaneb mahalangenud seinapalkide alt nende äravõtmise järele. Linnuse põlemisel tõukas valliliiva surve seina õue poole ümber. Igast seinapalgist oli nüüd alal ainult paari sentimeetri paksune söestunud, kumera kooriku taoline sisekülg, kuna väline, vastu valliliiva asetsenud põlemata külg ja südamik olid ära kõdunenud. Üldse leidsime palgijäänuseid seinast mitte vähem kui 15 tükki, igaüks põlenult keskmiselt 17 sm läbimõõduga. Seega oli palke säilinud ühtekokku enam kui 2,5 m kõrgusest seinaosast. Seina algupärane kõrgus pidi muidugi olema veel mõnevõrra suurem, sest ülemised palgikorrad põlesid vist täiesti ära. Seina tugipostid olid kaevatud kuni 90 sm maa sisse ja samal viisil, nagu seda praegugi tehakse, kividega kinni kiilutud (joon. 106). Kõige idapoolsemas augus (nr. 5) leidus 2 kuni 30 sm jämedust okaspuuposti, asetsedes veidi üksteise taga. Nähtavasti oli siin üks post hakanud vajuma ja siis püstitati talle teine lisaks. Seina esimese, läänepoolsema käänu kohal asetsesid läänest tulevad palgid otsapidi ida poole minevate palkide otste taga ilma mingi liiteta. Teises, idapoolses nurgas olid aga palgid hammastega kokku lastud. Hambad olid raiutud umbes trapetsikujuliselt, ülalt laiemad ja lameda põhja poole kitsamad (joon. 105). Siit nurgast põhjasuunas jatkuvast seinaosast seisis nurgakonstruktsiooni ja kahekordse posti (nr. 5) toetusel terve rida alumisi palgikordi veel pealistikku (vt. ka lõiget A—C).

Valli seespoolt püstloodis puuseinaga katmine, nagu Lõhaveres, on teada ka mõnel noorema raua-aja slaavi linnusel [4].

Valli muldkeha koosnes ülemises osas samast helekollasest liivast, mida mainisime juba eelmise ehitusjärgu kirjelduses. Välisnõlvale oli peene liiva valgumise ärahoidmiseks kihiti vahele laotud turbamättaid, mis olid toodud siitsamast mäe alt orulammilt (vrd. lõikeid ja joon. 103). Sügavamal tuli vallis heleda liiva all vastu segasest, pruunjas- ja punakas-kollasest liivast tuumik, mis hiljem osutus vanema, I linnuse valliks. Kuna seda aga kohe ära ei tuntud, kaevati osa sellest läbi koos II linnuse õuepoolse kihiga (vrd. lõikeid tahv. XII ja XIII). Seetõttu on ka vallist väljaspool mahalangenud seina saadud leiud, mis tegelikult korjati I linnuse vallipealselt, sattunud II ehitusjärgu plaanile. Kõnesolevale ehitusjärgule endale kuuluv hele valliliiv ei sisaldanud peaaegu mingeid leidesemeid.

Joon. 107. Arvatav leease II linnuse vallitaguses (pildist. kaevandiku kirdeservalt). Tagumiselt äärelt osa pealmisi kive ära võetud.

Kaevandiku kesklaiuses näitas nii maaslamav sein kui ka selle ees olev valliosa tugevat vajumist. Vallis avaldus see vajumine selles, et siin hele liiv, mis muidu lõppes kõrgemal, ulatus sügavale alumiste, tumedamate liivakihtide sisse (vt. plaan tahv. XII kaguserva X-i vastas).

II kindlustusjärgu heledast liivast valliseljal olnud puuvarustiste jäljed on tähistatud eriti selgesti kaarja tukkide horisondina värvilisel lõikel A—B T-ga märgitud kohas. Puuvarustiste ehitusviisi kohta ei saa aga senileitud tugevasti söestunud tukkide järgi midagi öelda.

Vallitaguses oli otsekohe vastu mahalangenud seina seisnud mitu vähemat palkehitist, mis plaanil tahv. XIII märgitud I—III. Need on olnud ulualuseiks inimestele ja loomadele, ühtlasi aga ka kaudseks toeks valli sisekülge katvale seinale. Neist leidusid veel vaid okaspuutukkide lasud, mis nähtavasti vallitaguse seina ümberlangemisel olid tõugatud oma algsest asendist õue poole. II hoone umb. 20 sm jämedustest söestunud seinapalkidest oli üks säilitanud samasuguse nurgahamba nagu neid leidsime vallitaguse seina nurgalgi (joon. 105). Selle hoone põhja kohalt leiti 5—7 sm paksune kiht poolpõlenud lamba- või kitsesõnnikut. Selle proovid vaadati läbi Ülikooli väikeloomakasvatuse ja

taimebioloogia asjatundjate poolt ja leiti neist peale kõrsviljaõlgede puru osja ja soopihla osi, peeni lepa- ja pajuraagusid ja lisaks peenikene kuusetüvi. Puuoksi võidi loomadele tuua nii aluseks kui lehtede närimiseks. Samas sõnnikus oli karme kitse- või lambavillu. Kummaga neist loomadest siin on tegemist, pole nende jäänuste järgi võimalik öelda. Nagu nägime, kõneleb Läti Henriku kroonika Lõhaveres vaenlasele langenud sõjasaagi hulgas esijoones lambaist. Et peale lammaste siin hobuseidki on olnud, selgub sõnnikust leitud hobusejõhvist ja II hoone nurga ligidalt saadud suitseist (joon. 115). Sõnniku all oli maa kaetud umb. peasuuruste munakividega. Nagu sellele juhtis tähelepanu dr. G. Ränk, on meil uuemalgi ajal lautade põhju täidetud kividega. Samasugust kitse- või lambasõnnikut leiti ka valli sisekülje idanurgas olnud III hoone kohalt. Kuna vaevalt on mõeldav, et ainult piiramise ajaks varjule toodud loomadest oleks jäänud nii palju sõnnikut, et sellest midagi võis säilida meie päevini, tuleb tahtmata arvata, et siin on loomi hoitud ja järelikult inimesigi elanud püsivamalt. Olid need ainult valvurid või asus siin muid elanikke, peab jääma lahtiseks.

Joon. 108. Linnupeaga luuese I linnuse vallist. Ligikaudu $^1/_1$.

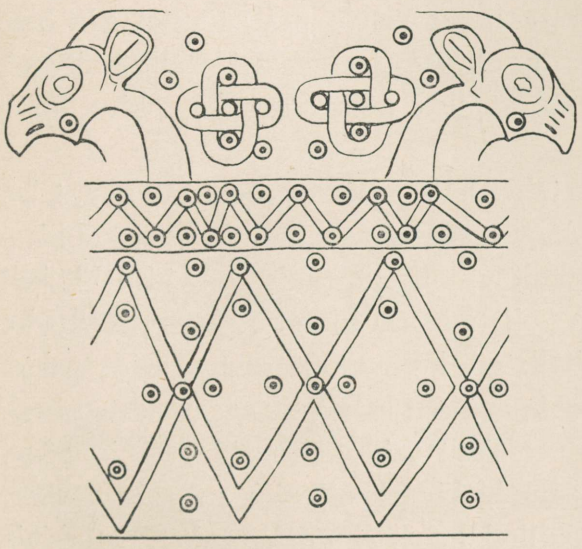

Joon. 109. Ülalpildistatud luueseme pinnailustised (osaliselt täiendatud).

Maaslamava vallitaguse seina keskosa all lasus paks kord süsi ja tuhka, milles eriti 3. posti kohal esines mitmesuguseid leide. Sealt saadi ms. puupange raudsang joon.

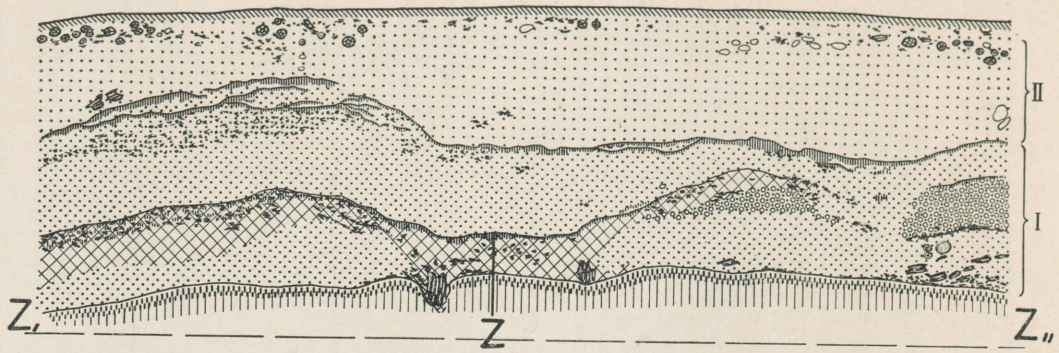

Joon. 110. Pikilõige läbi valli keskosa. Lõikesuund, märkide seletused ja mõõt, vt. tahv. XIV. — I, II vastava linnuse kihid.

117. Selle läheduses olid põrsaluud olekus, millest paistis, et see loom seal vist linnuse põlemisel otsa oli saanud. Vallijalast mõnevõrra õue poole paljastus II ja III hoone rusude vahel suurem kogu põlenud kive, mis umb. nelinurkselt piirasid nende vahele jäävat, põlenud liivaga täidetud lohku (joon. 107). Kivide asetuse järgi oleks siin võinud olla suurem leease, kuigi pole ka võimatu, et need kivid vallipealseilt varustisilt pärinesid ja vaid juhuslikult sääraselt maha olid langenud. Igatahes olid need kivid maas olnud enne vallitaguse seina ümbervajumist, sest selle põhjakülg lamas nende peal, tõustes siin õige tunduva kühmuna üles. — Muu õuepealne oli, nagu hilisemalgi kindlustusjärgul, tasane, samuti leidus seal segamini mitmesuguste põlemisrusudega kive, potikilde ja mõningaid metallesemeid.

Linnuse I, vanim ehitusjärk — plaan tahv. XIV ja lõiked joon. 110 ning tahv. XV. Olles tunginud eelmisest ehitusjärgust sügavamale, tuli õuel segatud liivakruusa vahekihi järele vastu uus selge kultuurhorisont, mis värvilisil lõikeil tähistatud *g*-ga. Selle järgu väljakaevamist juhatas suuremas osas O. Saadre üksi. Õuepinna must, tihedasti kinnitallatud kultuurkiht osutus veidi paksemaks kui II linnusel ja esines valli poole osaliselt kahes, liivaga eraldatud horisondis. Selles õuepealses kihis leidus peamiselt vaid vähemaid süsi ja nõge, kuna suuremaid tukke peaaegu ei esinenud, kivegi oli siin suhteliselt vähe. Leidudest olid, nagu kõrgemalgi, potikillud kõige arvurikkamad. Kultuurkihis tuli õhukeselt leeteliiva nähtavale ja siis järgnes juba mäe punakas puudutamata liiv (värvilisil lõikeil: *h*).

LÕHAVERE.

I ehitusjärk.

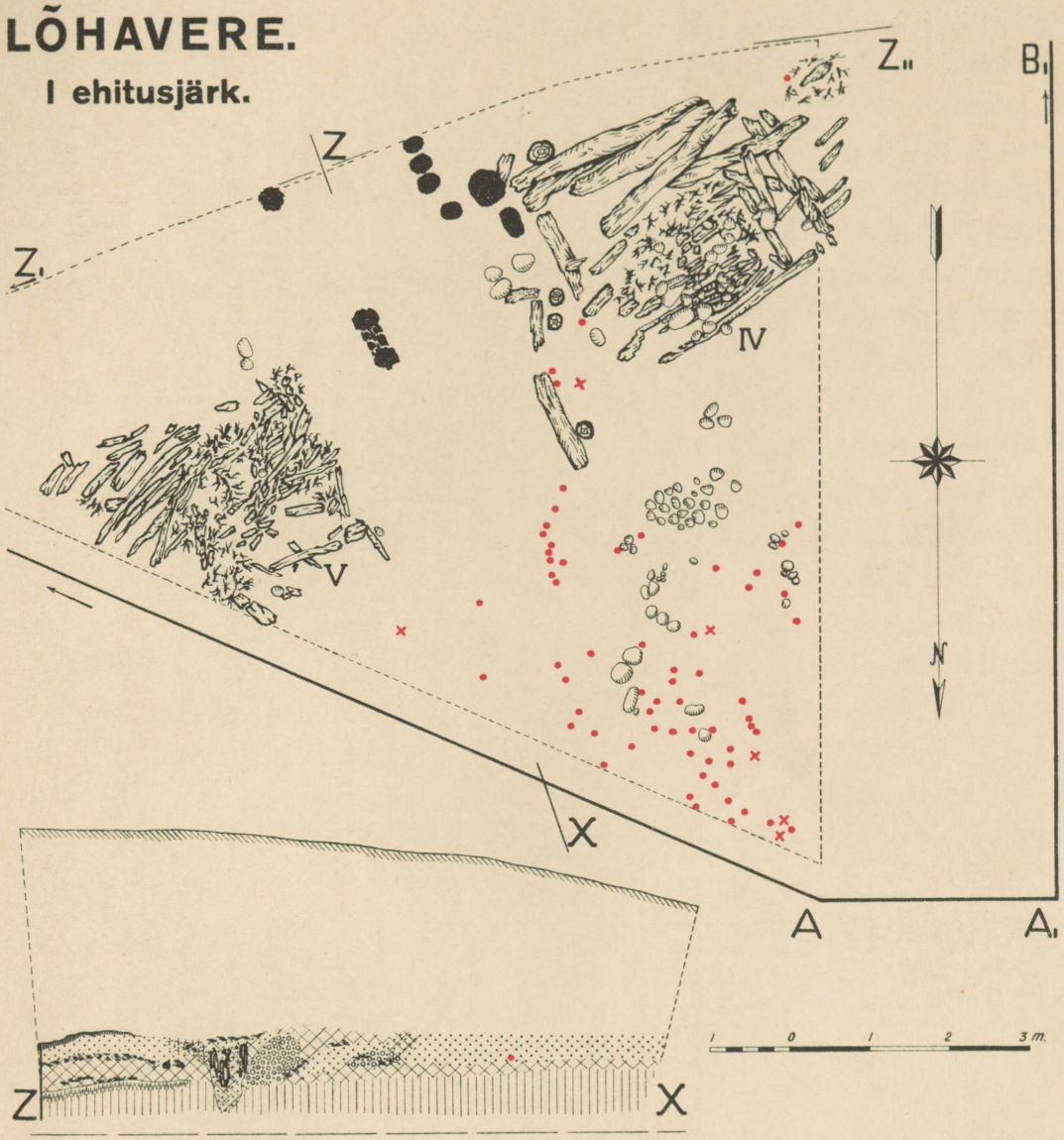

1 Põlenud palgid. 2 Postid. 3 Postiaugud. 4 Kivid, põlemata. 5 Põlenud risu.

Lõikel: 6 Hele liiv. 7 Tumedam liiv. 8 Põlenud liiv. 9 Kruus.

10 Hall, söesegane kiht. 11 Söed ja süsised kihid. 12 Leetunud liiv. 13 Turvas.

14 Puudutamata põhi. 15 Palgid. — 16 Savinõude killud. 17 Metall- ja muud leiud.

Vall asetses, nagu juba ülal tähendatud, II linnuse valli all. I ehitusjärgu vallihari oli 60 sm kuni 1 m allpool praegust pealispinda, näidates idasuunas aeglast tõusu. Olles kuhjatud tumedamaist liivakihtidest, millede vahele oli laotud turbamättaid, eraldus see vall väga selgesti talle heledast liivast peale ehitatud II linnuse vallist. See tumedam liiv pärines vist linnuse loodeotsa vastast mahakaevatud seljaku künniselisest jatkust. Alumises osas oli valli kuhjamiseks tarvitatud kruusagi ja kaevandiku kesklaiuses leidus vallis ka mitmes suuruses põlemata kive (vrd. plaane tahv. XII ja XIII, kus väljaspool lamavat seina on kaevamine ulatunud juba I linnuse valli). Valli omaaegsel pealispinnal leidus eriti idapoolses osas söepuru, vrd. joon. 110. Siit-sealt saadi vallilt ka mõni leidese, ms. hoburaudsõlg joon. 124. Esimesest söesegasest kihist umb. 0,5 m võrra sügavamal tuli vallis vastu teine tume, süsi, turbapuru ja mitmesuguseid kõdunenud orgaanilisi jäänuseid sisaldav kiht. Sellestki saadi mõningaid leide, ms. linnupeaga luuese joon. 108. Paistab, et I linnusel on võinud olla kaks ala-ehitusjärku, millest alumine söesegane kihistus vallis võiks esindada vanemat, pealmine nooremat. Kahjuks olid omal ajal vallil seisnud puuehitised samuti nagu õuepealsedki täielikult söeks põlenud, jätmata järele suuremaid tukke. See asjaolu ja samuti täitsa selge ühenduse puudumine valli süsiste horisontide ja õuepealse tumeda kultuurkihi vahel ei luba esialgu öelda midagi kindlamat ei I ehitusjärgu puuehitiste laadi ega selle võimalikkude alajärkude kohta.

Kaevandiku lääneosas tuli valli sisejala all, ida pool aga vallitaguses õueosas, umb. 2,5 m sügavuses pealispinnast arvates, vastu punaseks põlenud liiva. Selles paljastus plaanil IV-ga märgitud kohas umb. 4 × 3 m suurusel pindalal rohkesti põlenud palke ja nende vahel söestunud oksi, poolpõlenud kuusekäbisid, isegi kuuseokkaid ja muud risu. See põlenud puude lasu oli mõnevõrra kallak mäenõlva poole. Lõunaküljel asetsesid selles mitu kuni 30 sm jämedust kuusepalki osaliselt nagu seina moodi pealistikku (joon. 111). Palgid ja oksad näitasid paiguti veel selgeid raiumisejälgi, ms. olid mõnedel okstel otsad kiilutaoliselt teravad, samuti nagu võib näha tänapäevalgi põigiti läbiraiutud puudel. Sellest hoolimata polnud palkidel leida mingeid märke nurgahambaist, mis osutanuksid, et need palgid algselt oleksid olnud liidetud seinaks. Punaseks põlenud

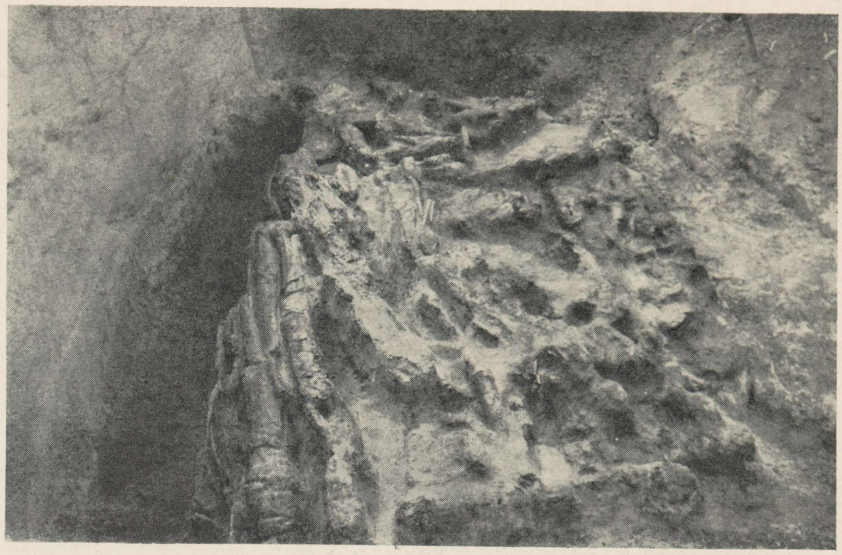

Joon. 111. Vallialune põlenud puude ja risu hunnik IV (pildist. ida poolt, vrd. tahv. XIV).

liiva seas ilmnes nende palkide ümber ka halli, Linnamäe kõrvalt, orulammi turbakihi alt võetud sooliiva.

Teine sarnane umb. 2,5 × 3,5 m pindalaga palkide ja risu hunnik tuli välja kaevandiku kirdeääre vastast (joon. 112, plaanil märgitud V-ga). Puude hulgas näis siin olevat ka söestunud kände. Liiv nende puujäänuste ümber oli kuni 1 m paksuselt punaseks põlenud. Nii okstest kui muist tukkidest jäi mulje, nagu oleksid need põlenud liiva all ummuksis. Kummagi rusuhunniku all tuli varsti vastu puudutamata mäepind, moodustades V-ga märgitud risuhunniku all selge astangu. Vastupidiselt tavalisele leiurohkusele hoonetealustes ei saadud kirjeldatud põlenud puulasude kohalt leidesemeid. Ainult IV rusuhunniku tukkide alt tuli üks juhuslik potikild välja.

Mõlema rusuhunniku vahel ilmus nähtavale kuni 70 sm sügavusi postiauke, mis kahes korratus reas läksid lõuna-kagusuunas mäenõlva poole. Kahjuks ei lubanud piiratud aeg ja ainelised võimalused jälgida, kui kaugele mäenõlvale need postiaukude read jatkusid. Postiaukude ridade vahet täitis sügavamale, kuni mäe algupärase pealispinnani, samasugune pruunjas-hall, söe- ning turbapuru ja kõdunenud puuraasukesi sisaldav liiv, nagu see kirjeldatud rusuhunni-

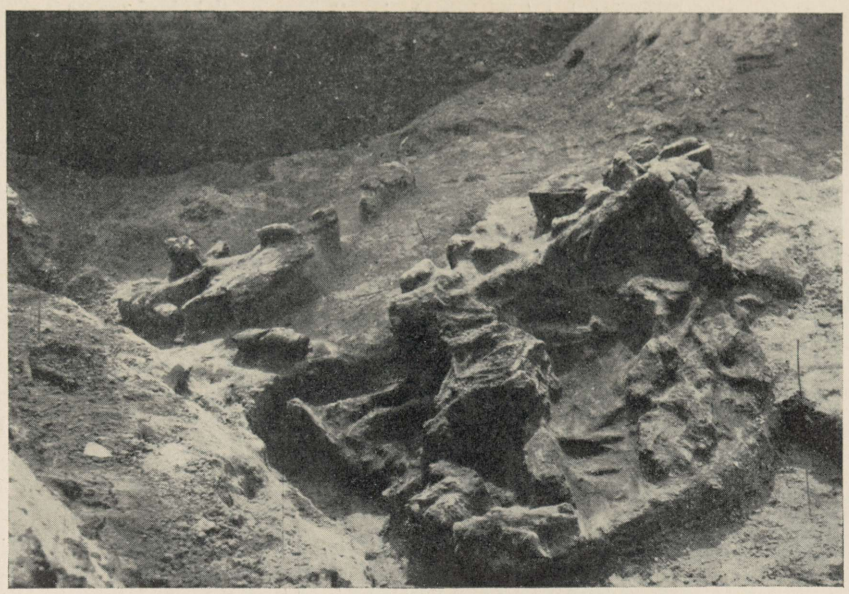

Joon. 112. Põlenud puude ja risu hunnik V, valli all (pildist. kaevandiku kirdekaldalt).

kute kohal vallis kõrgemal esines ja seal omaaegset vallipealset tähistas. Postiaukude ridade kohal oli see kiht ilmsesti alla vajunud (joon. 110). See vajunud söesegane liiv jatkus nõlva poolt tulles rusuhunnikute (V ja IV) vahel kuni nende sisekülgi mõtteliselt ühendava jooneni; kaugemal õuepealsel seda enam polnud. Et postiridade vahel oli toimunud vajumine, ilmnes ka nõost II ehitusjärgu maaslamava seina keskel ja vallis väljaspool seina (lk. 158). Vajumine pidi toimuma pärast II ehitusjärgu palkseina ümberlangemist, seega III linnuse ajal või hiljemgi. Vallis oli siin kohal veel praegugi õõnsusi. Jõudnud valli kaevamisel umbes keskmise linnuse õuepinna tasemele, vajusid kaevajad tihti ootamatult kuni üle põlvede neisse õõnsustesse sisse.

Rusuhunnikud IV ja V polnud mitte palkhoonete tukid, vaid ilmsesti ainult mäe algupärase ääreosa tõstmiseks ja tasandamiseks tarvitatud täitematerjal. Tänapäevalgi kasutatakse ju mõnikord hagu ja puid maa täiteks. On ka teada, et puutäidist on muinasajal tarvitatud linnuste ehitamisel väljaspool Eestitki. Nii on näit. Leedus tuntud Apuole linnuse valli sisse olnud lastud tugevaid puutüvesid [5]. Lõhavere I linnuse ehitamise eel kasvas selle aluseks valitud sel-

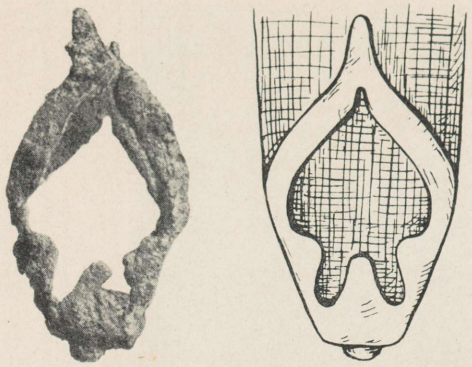

Joon. 113. Rauast mõõga-tupeots, leiuolekus ja restaureeritult. $^3/_4$.

jakul ja ümbruseski kahtlemata puid, mis tulid maha võtta ja siis loomulikult ära kasutati Linnamäe ääreosade ja vallialuse täitmiseks. Paistab, et neid täitepuid on söestatud tahtlikult, et nad nii ruttu ei kõduneks. Et süüdatud puude täielikku põlemist ära hoida, on neid süttimise järele kaetud mätaste ja liivaga, ühe sõnaga põletatud ummuksis, nagu näitasid kaevamisel tehtud tähelepanekud. Säärane menetlus pidi sepasöe miilamisest ja tõrvaajamisest kindlasti hästi tuntud olema. Me ei leidnud märke selle kohta, et rusuhunnikute vahelised postide read oleksid võinud kuuluda mingile sissekäigule, nagu alguses kalduti arvama. Küsimuse lähem kaalumine viis meid otsusele, et neidki tuleb seada ühendusse mäeääre üleskuhjamisega ja vastava täiteainese sidumisega. Kuna postide kohal allavajunud hallis liivas oli rohkesti kõdunenud puuraasukesi, paistab siin kasutatud olevat põlemata puid. Vist on neid laotud koreldi, hõredalt, jättes alla õõnsusi, mis puude kõdunedes hiljemini sisse langesid ja selle valliosa vajumise põhjustasid. Postid pidid arvatavasti takistama puude nõlvast alla vajumist.

Leiud. Leidude arv — veidi üle 670 numbri — pole suhteliselt kuigi suur. Kui võrrelda seda näit. väikese Peedu linnamäe 570 numbriga ja meelde tuletada, et siin on töötatud 5—6 korda kauemini kui Peedul, ilmneb Lõhavere leidude vähesus õige kujukalt. Leidainesest moodustab, nagu linnuseil alati, kõige suurema osa keraamika. Muid esemeid, rauast relvaosi, kivist ja luust tarberiistu, pronksist ja klaasist ehteid jm. on ühtekokku ainult mõnikümmend numbrit.

Relvaosadest andis Lõhavere linnus 1 mõõga-tupeotsa, 1 heiteoda-otsa ja rea nooleotsi. Mõõga-tupeots joon. 113 on meil seni ainulaadne nii vormilt kui materjalilt. See on nimelt rauast, kuna neid siiani on leitud ainult pronksist. Vist pole omal ajal rauast tupeotsad olnud nii haruldased nagu nad on leidude hulgas, kuid olles võrdlemisi õhukesed, on rauast eksemplarid maas enamasti täiesti läbi roostetunud. Lõhavere tupeotsale pole naabermailtki teada vasteid.

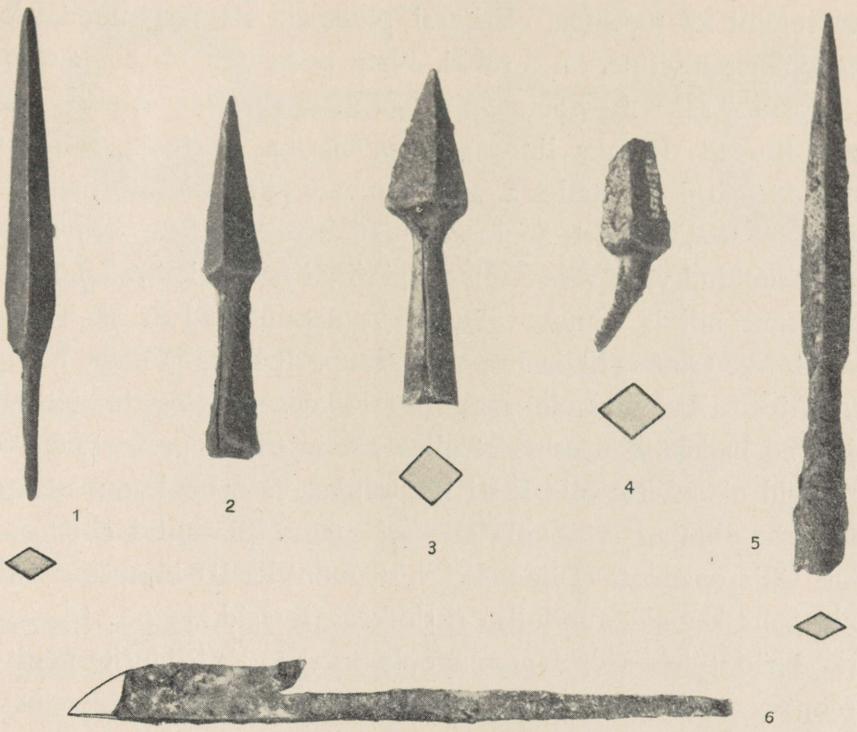

Joon. 114. Rauast käsivibu nooleotsi (1, 5), ammunoole-otsi (2—4) ja heiteoda-ots (6). Umb. $^{7}/_{10}$.

Arvatavasti on selle kuju ühenduses mõnede Saaremaalt ja liivi-läti alalt leitud läbistatud ja allapoole nipuga lõppevate tupeotstega, mis vist põlvnevad viikingite kultuurist ja kuuluvad 11. sajandisse [6]. Lõhavere tupeots leiti III kindlustusjärgu rusudest ja kuulub seega meie noorimate leidude hulka.

Heiteoda-ots, joon. 114:6, noataolise tera ja ühepoolse kisuga, oli Eestis ja muilgi Läänemeremail hästituntud vorm. See on võrreldes teistega siiski kaunis väike eksemplar. Oma kisuga pidi see koos pika varrega kinni jääma vastase kilpi ja selle käsitsemist raskendama. Lõhavere odaots nagu tupeotski leiti III linnuse vallitaguseist rusudest.

Kõige enam huvi pakuvad Lõhavere relvaosadest nooleotsad, kuna nad lubavad teha mõningaid olulisi järeldusi linnuse kasutamisaja kohta. Nad jagunevad kahte rühma: pikad, saledad, rootsuga või õõnega terad, nagu joon. 114:1, 5, ja lühemad ning tugevamad otsad, nagu joon. 114:2—4, mis enamasti on

õõnega, harvemini ka rootsuga. Esimesi, pikemaid terasid, milledel leht harilikult on ristlõikes rombiline, on 6 tükki. Neid peetakse üldiselt käsivibu nooleotsteks. Sarnaseid saledaid nooleotsi on ka meie varemais leidudes, näit. Jõhvi kihelkonnast Illukalt, Irboska linnamäelt ja üks ka Tartust. Illuka nooletera näib kaasleidude järgi otsustades a. 1200 ümbert pärit olevat. Samuti on neid teada väljaspoolt Eestit, Lätist, Soomest, mõni isegi Rootsist. Nooleotsi on seni kirjanduses käsiteldud väga vähe. Oleme pärinud nende kohta andmeid naabermaade muinasuurijailt ja saanud väärtuslikke näpunäiteid dr. B. Thordeman'ilt Stokholmis, dr. V. Ginters'ilt ja hra A. Karnups'ilt Riias ja mag. J. Leppäaho'lt Helsingis. Niipalju kui pikkade, rombilise lõikega nooleotste leiusuhted on teada, paistavad nad kõikjal esinevat alles 12. sajandist peale. Lõhaverest leitud eksemplarid ei tarvitse olla Eesti päritoluga, vaid on koguni tõenäosemalt lastud linnusesse piirajate, võib-olla sakslasi saatnud läti-liivi abivägede poolt. Nad kaevati välja enamasti II linnuse kihist, mõni ka III linnuse rusude vahelt.

Lühemaid ja raskemaid, ruudulise ristlõikega terasid, joon. 114 : 2—4, on 7 eksemplari. Neid tuleb arvata ammunoole-otsteks. Ristisõdurite poolt Idamailt Lääne-Euroopasse toodud tugeva teras- või sarvvibuga amb ehk vibupüss hakkas 12. sajandist peale levima üle kogu meie mandri [7]. Baltimaile tõid ammu 1200. a. paiku saksa ristisõdurid. Nagu kuuleme Läti Henrikult, kasutasid eestlasedki Vabadusvõitluse lõpu poole sakslastelt ülevõetud ambe. 12. ja 13. sajandil tõmmati ammuvibu vinna alles kahe käe jõul. Ammuvibu jõu järkjärgulise tõstmisega tuli aga selleks hakata tarvitama erilisi abinõusid: 14. sajandist alates vöö küljes olevaid haake, hiljem sellekohast vinnakkangi ja viimati isegi liitplokki. Laskejõu suurenemisega muutusid ka nooled ja nende terad raskemaks. Seepärast võib ammunoole-otste kaalust teatud määrani järeldada nende vanust, nooremad on vanemaist tublisti raskemad. Ka olid vanemad, rõngassoomuse läbistamiseks määratud noolte otsad peenemad ja teravamad, kuna need plaatsoomuse tarvituseletulekuga 14. saj. keskel muutusid lühemaks ja tüsedamaks; peen pikk tera jooksis nimelt vastu plaati kergesti kõveraks. Käsivibu nooleotste kohta on arvatud, et nende kaal ei ole võinud oluliselt ületada 25 gr. Suurema kaalu juures poleks nende raskus enam olnud õiges vahekorras käsivibu jõuga ja nad oleksid kaotanud laskekaugust ja läbilöögivõimet. 12.—13. sajandi ammunoole-otste kaal oli umbes sama mis käsivibu omadelgi või ületas seda alles

Joon. 115. Suitsed, rauast. $^{3}/_{5}$.

vähe, tõustes umb. 35 gr-ni. Keskaja lõpuks suurenes see enam kui kahekordseks. Lõhaverest leitud saledate käsivibu nooleotste raskus kõigub 10—18 gr. vahel, lühemail tüsedail ammunoole-otstel 14—22,5 gr. piirides. Käsivibu pikkadest, voolsatest nooltest olid ammunooled ligikaudu poole võrra lühemad. Kuna nool, et hästi vastata ballistilistele nõuetele, pidi olema teatud tasakaalus, siis oli ka ammunoole-tera lühem.

Et lühemad, ruudulise ristlõikega nooleotsad meile on toodud 13. sajandi algul peamiselt maaletungivate sakslaste poolt, näitab nende terade järjekindel esinemine linnustes, millede ümber sel ajal teadupärast on võideldud. Nii on neid Eestis leitud Muhu Linnuse maalinnast ja Varbolast (joon. 140:2), Lätis Askradist (Aizkraukle), Mežotnest (Mesothen) ja Talsi (Talsen) linnusest. Läti linnuste kaevamistel on neid saadud ikka kõige hiliseimast, 12.—13. sajandi leiukihtidest. Põhjalikult läbiuuritud Daugmale linnus Riia ligidal, mis oli maha jäetud enne sakslaste tulekut, pole andnud ühtki säärast nooletera. Samasuguseid nooleteri on teada Ida-Preisist orduaja linnuseist. Soomest ega Rootsist nooleotsi, nagu joon. 114: 2—4, seni ei tunta.

Kuna ambu meil varemini ei tarvitatud, on selle nooleotste esinemine Lõhaveres üheks kõige kindlamaks tõendiks, et sel linnusel on võideldud Muistse Vabadusvõitluse päevil. Suurem osa tüsedaid ammunoole-otsi korjati siin üles III ehitusjärgu rusudest. See järk näikse seega iseäranis ägeda ambumise osaliseks saanud olevat. Üks eksemplar,

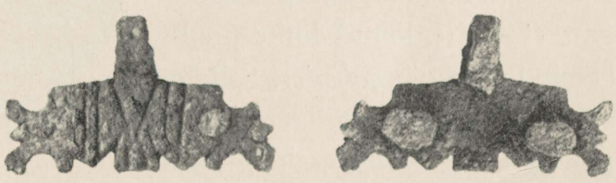

Joon. 116. Rauast naast, aasaga ülaservas (mõlemalt poolt). $^{2}/_{3}$.

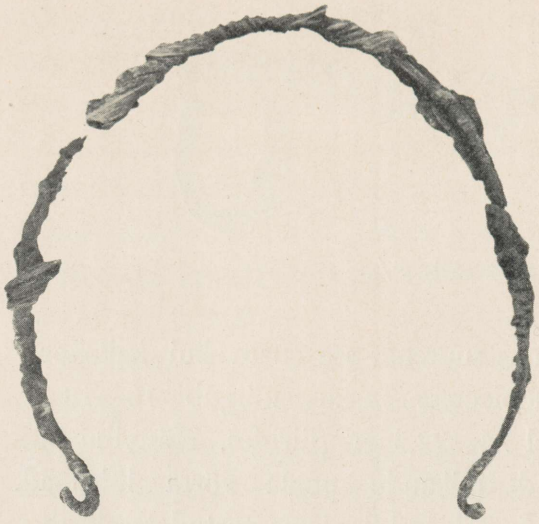

Joon. 117. Ämbrisang, rauast, külgeroostetunud puidusüüdega. Umb. $^{2}/_{5}$.

nagu joon. 114:3, leiti II linnuse vallitaguse seina palkide vahelt ja üks teine selle järgu õuepealselt.

Viimaksmainitud tera esines küll nii kõrgel, et see võiks olla sattunud sinna ka hilisema linnuse ehitustööde või muusuguse mulla segamise puhul. Igatahes paistab nende leidude järgi võimalik olevat, et II linnuski on pärit võitluste ajast sakslastega.

Mitmesuguseist tarberiistadest ja -esemeist on leidude seas nuge ja terariistade ihumiskive (joon. 118). Viimased on mag. Orviku arvamuse kohaselt tavalisest keskdevooni liivakivist. Ehitistest oli maha langenud mõni raudnael ja -konks. Teiste raudesemete seas mainitagu ka *hobuseriistade* osi. II linnuse vallitagusest leitud suitseid kujutab joon. 115. See praegugi tavaline rõngastega suuraua kuju on väga vana ja esineb üsna samasugusena juba pronksiaja lõpul. Hobuseriistade või sadularihmade juurde tohiks kuuluda rauast, pealispinnalt soontega ilustatud, aasaga naast joon. 116. Täpsemaid paralleele pole sellele esialgu teada. Võib ainult öelda, et sedamoodi, sageli ms. hõbedaga kaunistatud hoburiistade osi on leitud Edela-Kuramaalt ja Lääne-Leedust. Nende kaugemad eeskujud on arvatavasti pärit Doonaumailt, võibolla kuulsailt ungari ratsanikelt. Koos muude tarbeasjadega olgu loendatud ka kaevandiku idanurgast (C—C_1) leitud luust poolkerakujuline *värtnakeder*. Sellele väga tavalisele vormile on vasteid nii meie kivikalmeist kui ka teistelt linnustelt, ms. Peedult ja Irust (joon. 34, all).

Joon. 118. Liivakivist tahk. Umb. $^{1}/_{2}$.

Puust ja metallist nõud. Puuämbrid olid muinasaja majapidamises sama tavalised nagu uuemagi aja talupoja riistade hulgas. Ja samuti nagu tänapäeval, varustati muistegi neid tihti raudsangadega. Peenest neljakandilisest rauast sang, joon. 117, saadi Lõhaverest II linnuse ümberlangenud seina alt. Sellele on külge roostetunud ja seeläbi alal hoidunud mingi lehtpuust ämbri puidusüüsid.

Joon. 120 kujutab ühe 1937. a. saadud pronkskausi või -katla ääreosa. See nõu paistab olnuvat püstakate seinte ja kõrvalepainutatud pakseneva servaga. Keskosas on äär paigatud. Paik on ümber ääre painutatud ja kitsa pronksplekiribaga läbi „õmmeldud". Kui suur ja millist kuju see nõu tervena on olnud, ei luba säilinud katkendid öelda. Samalaadilisi pronksnõusid esineb alates rooma rauaajast kuni keskajani nii Kesk-Euroopas kui Põhjamailgi [8]. Eestiski polnud pronksnõud nooremal raua-ajal haruldased. Neid on tavalisesti välismailt ostetud ja nad kuulusid muistse talu hinnalisema vara hulka, mispärast neid korduvalt on leitud aardeis koos hõbeesemete ja -müntidega.

Savinõud on vastupidiselt teistele linnustele, kus valdav osa keraamikast oli käsitsi vormitud, Lõhaveres peaaegu eranditult valmistatud pottsepa-kettal. Nad pole siin mitte, nagu toimus varemini, igas majapidamises oma naiste poolt tehtud, vaid ilmsesti sellekohaste meistrite poolt suuremal arvul valmistatud ja levitatud. Sellest oleneb ka, et savinõud on meie linnuse kõigis kolmes kihis oma kujult võrdlemisi ühtlased. Kõige suurem osa neist tuleneb vormi ja tehnika poolest nn. slaavi keraamikast, mis nooremal raua-ajal oli levinud üle keskmise, ida- ja põhjapoolse Euroopa. Meie seniste leidude seas on siiski üsna vähe jälgi nõudest, mida võiks nimetada otseselt slaavipärasteks. Tüüpilistest slaavi lainejoonega ilustatud savinõudest on olemas ainult 1 katkend. Slaavi keraamika kõige lähemaiks vasteiks on mõned peamiselt I linnuse kihist leitud killud, millede kumer ülaosa on treitud sooniliseks. Nad on väljaspoole kaarjas-lehtritaoliselt laieneva äärega, mille alune on tugevasti sisse soonitud, joon. 119 : 1. Oma üldkujult on need nõud pidanud sarnanema joon. 100 kujutatud potile. Neid nõusid on mõnevõrra varieeruvais teisendeis leitud mitmelt poolt Lõuna-Eestist. Nimetatagu Setumaad, eriti Irboska linnamäge, kalmeleide Alatskivilt ja Kobratust Tartu ligidalt jne. Samuti tuntakse neid liivi kalmeist ja linnuseist. Kas kirjeldatud profiiliga keraamika on valmistatud Lõhavere ümbruses või on sinna toodud mujalt, peab jääma lahtiseks. Selle keraamikaliigi leidumine ühtlaselt kogu

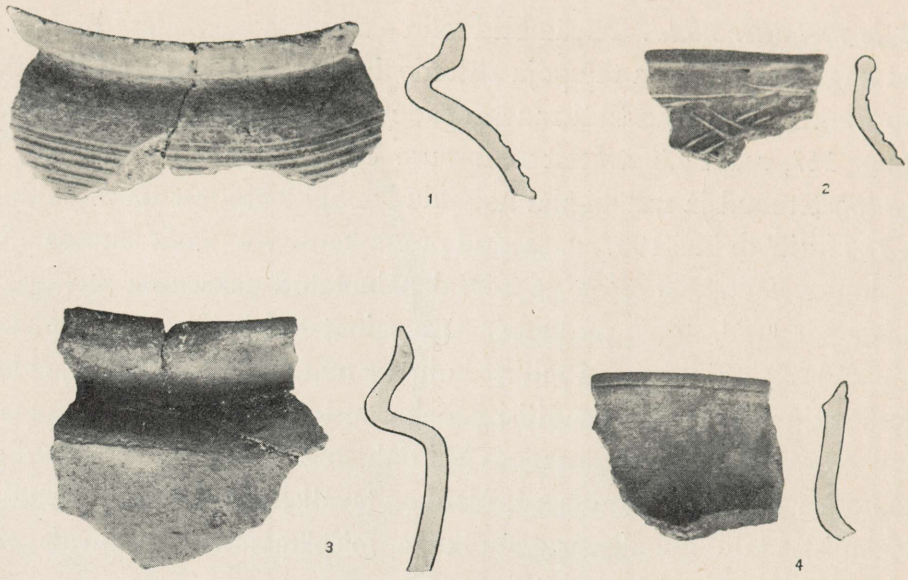

Joon. 119. Savinõude kilde. Umb. $^1/_2$ ja $^2/_3$ (2).

Lõuna-Eestis meenutab igatahes väga uueaegsete savinõude levimist Setust samale alale. On vaevalt põhjust kahelda, et suureviisiline savinõude valmistamine on slaavlaste poolt toodud Setumaale juba kauges minevikus. Ja kuna meil on Setust selgeid märke, et juba käesoleva aastatuhande algul see kodutööstusharu seal on õitsenud, siis pole midagi imelikku mõttes, et vahest juba tol kaugel ajal rändas „potisetusid" naabrusesolevaisse Eesti osadesse, müütades oma tooteid. See teeks mõistetavaks, kuidas kõnesolevad savinõud esinevad üle meie maa laialdaste alade silmapaistvalt ühtlasel kujul.

Eelmise rühma variandiks on püstakamate seintega nõud, mille avar lehtriline suuäär on ülaosast eraldatud sügava ringsoonega, joon. 119 : 3. Seda liiki kilde on ainult mõni üksik II ehitusjärgu kihist.

Kõige arvurikkamalt on esindatud nõud, millest kaht on õnnestunud kildudest kokku seada, joon. 100 ja 101. Neid iseloomustab püstakas serv, mis nõu ülaosast on lahutatud ainult lameda ringsoonega. Ülemine äär on treitud sissepoole kallakaks, kusjuures siseküljele on tavalisesti tekkinud kerge ringikäiv volt või hari, vrd. joon. 121. Nagu näitavad meie pildid, esineb nende nõude seas kõrgemaid ja madalamaid variante, üldkujult sarnanevad nad kõik aga

Joon. 120. Pronksnõukatkendid. Umb. 1/3.

äsjakirjeldatud slaavi nõudele. Käesoleva liigi lihtsustatud teisendeiks tuleb vist lugeda kõrgema ja sirgema servaga nõusid, millest Lõhaverest on olemas küll ainult mõni üksik kild, joon. 119:4. Täpseid vasteid Lõhavere püstservalistele nõudele, nagu joon. 100, 101, pole meil seni mujalt olemas. Servakuju poolest meenutab neid üks Märjamaalt Kasti koolimaja õues olevast kalmistust leitud väike kumer nõu. Samast kalmistust on leitud ka mõni kõrgem, püstakas servatükk, mida võiks võrrelda joon. 119:4 kujutatud killuga. Sarnaseid kõrgema, püsti või veidi lehtri moodi tõusva äärega nõude kilde on olemas ka Kodavere kihelkonnast Alatskivilt ja Savastverest. Kuigi kogu see Lõhaveres rohkearvuliselt esinev nõudeliik kahtlemata on arenenud slaavi keraamikast, on võimalik, et selles tuleb näha mingi Kesk-Eesti eriarengu tulemust, sest kaugemalt me seda esialgu ei tunne. Selle poolt, et siin võiks olla tegemist kohaliku arenguga, näikse kõnelevat ka asjaolu, et meie linnuse kõige nooremas kihis on püstservalised nõud, joon. 100, 101, täiesti domineerivad. Lihtne, kõrge servatükk, joon. 119:4, leiti muide vanima ehitusjärgu kultuurkihist.

Nooremast raua-ajast on nii Kesk-, Põhja- kui Lääne-Eesti kalmeist võrelise või plettmustriga ilustatud savinõude kilde. Nende hulka kuulub ka Lõhavere keraamikast üks tükk, joon. 119:2. Tähendatud kild on leitud II linnuse rusude alt, pärinedes vahest koguni vanimast ehitusjärgust.

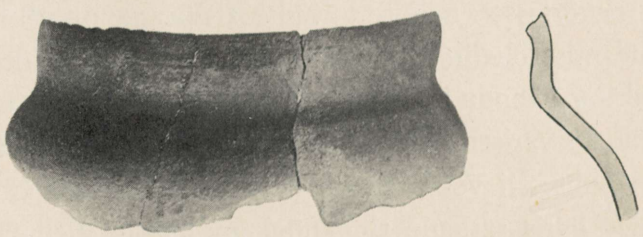

Joon. 121. Savinõukatkend. Umb. 2/5.

Lõhavere keraamika vanuse lähemaks määramiseks ei saa

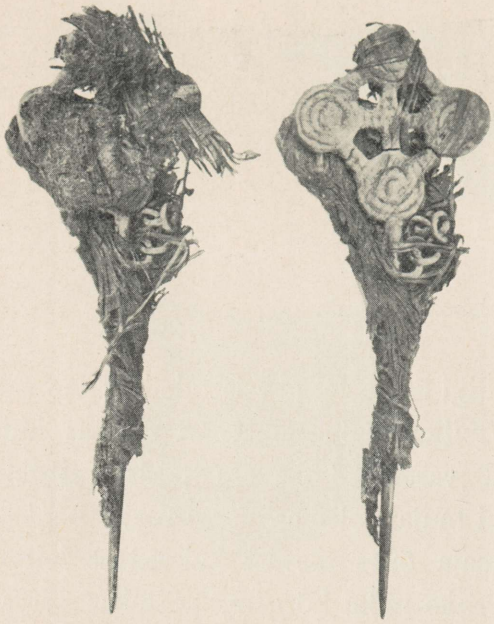

Joon. 122. Heinakõrtesse mähitud pronksnõel leiuolekus ja pärast osa rohu kõrvaldamist. $^2/_3$.

me kahjuks mujalt tuge. Sest niipalju kui meil seda on muudes leidudes, on see ainult umbmääraselt dateeritav.

Oma jagu huvi pälvivad samadele nõudele kuuluvate kildude leiuolud. Joon. 101 kujutatud poti killud korjati III linnuse vallitaguseist rusudest näit. 70—120 sm sügavuselt ja kuni 2 m üksteisest eemalt. Joon. 100 pildistatud suurema nõu tükid saadi umb. ruutmeetriliselt alalt. Kummastki oli muist tükke liivas ja on seetõttu jäänud telliskivi-kollaseks, teised olid aga vallitaguste hoonete palkide vahel põlenud mustaks, osalt koguni mõraliseks ja kobruliseks. Sellest tuleb järeldada, et nad on purunenud kas lühemat aega enne üldist katastroofi või vahest ka alles hoonete varisemisel. Sest nende killud on olnud maapinnal koristamata, sattudes jaolt põlevate palkide alla, kuna osale katkendeile on nähtavasti peale valgunud valliliiva, hoides neid tulest puutumata. Võrdlemisi suured erinevused mõne nõu katkendite leiusügavuses võivad johtuda ka segamisest varanduste päästjate poolt. Sest on täiesti loomulik mõtelda, et linnuse hävimise järele selle varemeist püüti üles otsida ja välja tuua kõike, mil veel väärtust oli.

Ehteid pole meie linnusest mitte palju. Siiski on iga ehitusjärgu kiht andnud mõne. Viimse linnuse vallitaguseist rusudest tuli välja soorohtu, nimelt tarnakõrtesse mähitud väike ristpeaga pronksnõel joon. 122. Nõelale tekkinud vaseroheline oli rohukõrred säilitanud. See rinnanõel on ilmsesti sissepakituna toodud linnamäele varjule. Olles mõnes vallitaguses hoones, on see ehitiste varisemisel jäänud mulla alla ja niiviisi ühes rohuga säilinud. See nõel on puhteesti vorm, mida muistsel iseseisvusajal on kantud nii mandril kui saartel. Päris sarnane rinnanõel on leitud Virumaalt Kadrina kiriku eest surnuaialt koos hoburaudsõle ja laiateralise sõjakirvega; mõlemad viimased on pärit

umb. 1200 ümbert või 13. sajandist. Kaunis pronksnõela lähedalt leidsime samadest rusudest suurema raudnõela, joon. 123. See oli murdunud pooleks ja murrukohad ära roostetunud. Ometi tohiksid mõlemad kõrvutileitud osad nõnda kokku kuuluda, nagu nad meie pildil on ühte sobitatud, ega põlvne nad vist kahest eri eksemplarist. Alumisel osal on säilinud poolmurdunud aas kettide külgekinnitamiseks. Seegi nõel esindab vana tuntud eestipärast tüüpi. Tavalisesti on säärased nõelad või vähemalt nende pea pronksist, üleni rauast nõel esineb siin esmakordselt. Algselt oli sedalaadi nõelte pea kaksikristi kujuline, hiljemini ühendati ristide harud isekeskis põigitikäivate vahetükkidega. Käesolev nõel on juba täiesti degenereerunud arenemisaste, mis väga hästi võib kuuluda 13. sajandisse. Sel määral mandunud kaksikristpeaga nõelu on kaunis vähe. Üks eksemplar on teada Muhust Viiraküla kalmistust, teine Põhja-Lätist [9]. On huvitav, et Viirakülastki on koos sellise suure hilise nõelaga toodud muuseumisse teine vähem, joon. 122 vastav rinnanõel. Need vähemad nõelad võivad muide olla kaasa mõjunud Lõhavere raudnõela peakuju moodustumisele.

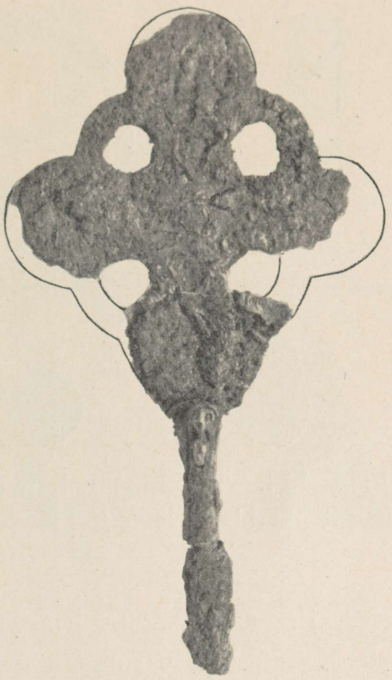

Joon. 123. Rauast rinnanõel, katki. $^3/_4$.

Pealmisest kihist pärineb veel katkine pronksist vööpannal, joon. 124, paremal, ja rida värvitust või rohekas-sinisest klaasist helmeid, joon. 124, all. Esimesele on paralleele ms. samast Kasti koolimaja kalmistust Märjamaal, kust ülal esitasime vasteid Lõhavere keraamikale. Edasi leiti vallitaguste ehitiste rusudest hulk pronkstraadist spiraaltorukesi (vrd. joon. 143:5). Vist oli seal ära põlenud või kõdunenud mingi spiraalidega kaunistatud rõivaosa.

II linnuse varemeist saadi rida ehteosi peamiselt ümberlangenud seina alt. Neist oleks kõige esmalt mainida joon. 125, ülal paremal, pildistatud inglistinast läbistatud plaadike, mis on otsekui 4-st üksteisega liidetud aasast moodustatud. Ühelt küljelt on see täiesti lame, teiselt poolt ümbritseb iga auku hari. Samasugu-

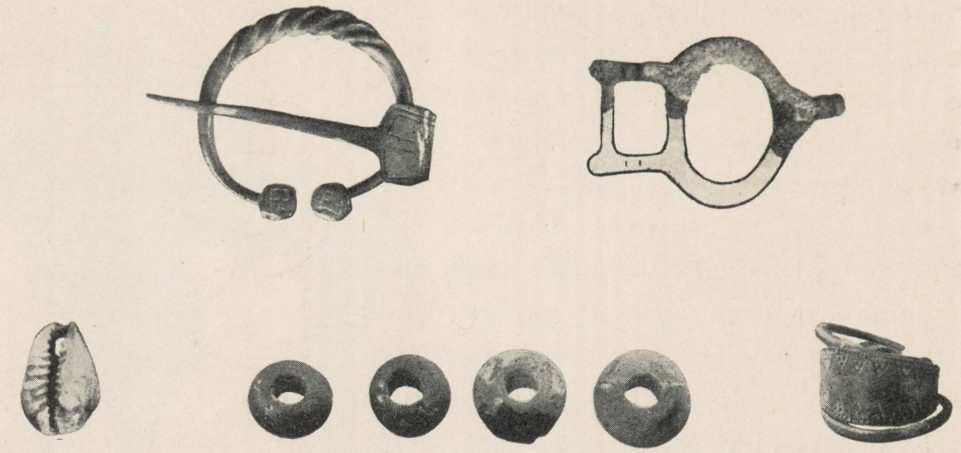

Joon. 124. Pronksist hoburaudsõlg, vööpannal (täiendatud) ja sõrmus (all nurgas); kauriteokarbist helmes ja klaashelmeid (kaks vasemat rohekas-sinised, teised värvita). Umb. $^3/_4$.

seid tina-aasakesi on varemini leitud Põhja-Tartumaalt Maarja-Magdaleena kihelkonnast ja Virumaalt Lüganuse kihelkonnast, Maidlast. Kummaski nimetatud kohas on nad tulnud päevavalgele koos muinasaja lõppu kuuluvate esemetega. Maidla leid sisaldab ms. 12. sajandi lõpu hõbemünte [10]. Selle järgi on see leid dateeritud 1200 ümber või 13. saj. algusse. Nende aasakeste otstarve on teadmata. Oleks mõeldav, et nad on olnud mingeiks pealiseiks, rõivastele või vööle õmmeldavaiks ehteiks. Samast kihist on pärit kolmnurkne ripats, joon. 125, all, mis paistab olevat välja lõigatud mõnest lamedast käevõrust. Õhukesed, lamedad käevõrud olid meil moes muinasaja lõpul ja keskajal. Edasi saadi II linnuse kihist laia keskkeermega spiraalsõrmus, nagu joon. 124, paremal, ja ripatsina kantud kauriteokarp, joon. 124, vasakul. Pildistatud sõrmus ise ja teine kauriteokarp leiti kõrgemalt, III ehitusjärgu rusudest. Kumbki neist ehteist esineb nii nooremal raua-ajal kui keskajal.

Vanimas, I linnuse kihist tuli esile väändunud kaarega pronksist hoburaudsõlg, joon. 124, ja pronksist S-kujuline ripats, joon. 125. Esimene leiti vallilt, teine õuelt. Väändud või kärpelise kaarega hoburaudsõlgi on teada nii Eestist kui naabermailtki muinasaja lõpust ja ajaloolise aja algusest. Meie sõlele kaunis sarnaseid hõbedasi eksemplare on meie keskaja aareleidudes. S-kujuline ripats leiti ka Varbolast (joon. 143:2). Märjamaa Kasti koolimaja kalmistust on välja

kaevatud väike rihmakeel, mille esimene ots on täpselt meie ripatsi kujuline, teises otsas lõpeb see aga lameda lisandiga, mis on lõhestatud rihmaotsa vaheleneedimiseks. S-kujulisi ripatseid on ka Saaremaa hilismuinasaegsete leidude seas. Kaunis samakujuline ehe nagu Lõhaverest on Ülik. Arheoloogia Kabinetis Lätist Võnnu linna ligidalt. Sel on küljes tükk pronksketti, mille põhjal seda tuleb arvata rinnaehteks. Meiegi ripats võib ühes temale juurdekuuluva rauast varrasahelikuga olla rinnaehteks.

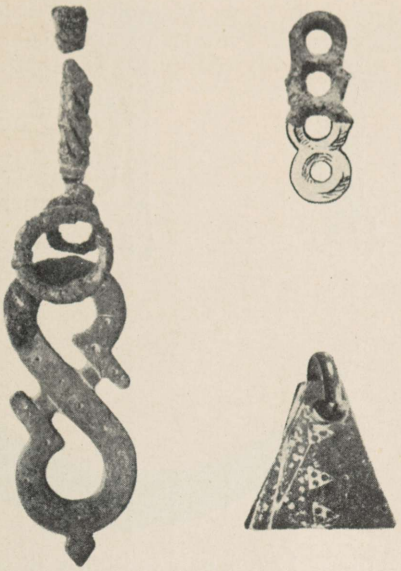

Joon. 125. Pronksist S-kujuline ja kolmnurkne ripats (esimene rauast ketilülidega) ja tinast naastukene (täiendatud). S-ripats $^{2}/_{3}$, teised suurendatud $^{3}/_{2}$.

Tualettasju, amulette ja muid luuesemeid. Linnuse noorimast kihist saadi joon. 126 pildistatud kammiosa. Luukamme on teada juba mitmeid aastasadu vanemaist leidudest kui seda on Lõhavere omad. Neid on eriti ka Skandinaaviamais valmistatud ja naaberaladele, ms. Läänemere idarannikulegi välja veetud. Ajaloolisist allikaist kuuldub, et 1200. a. paiku Väina suudmesse tulnud väliskaupmehed tõid peale muu kaasa kamme. Küllap vist neid siiski on valmistatud ka omal maal. Vanemad, ühepoolsete piidega kammid olid üldiselt laiemad, nooremal ajal muutus aga nende seljaosa kitsamaks. Niisugused kammid käisid oma piidega sellekohaseisse tuppedesse. Meiegi katkend on tõenäoselt pärit tupest, mitte aga kammi enda seljast, mis järgneb sellest, et tal on olnud neediaugud ainult otstes, kuna kammi seljatükil pidi olema auke keskosaski. Sest viimase needid pidid kinni hoidma tervet rida kitsaid kõrvutiasetsevaid põdrasarvest plaadikesi, millede ühte külge olid saetud piid. Samasuguseid pikkade, keskelt

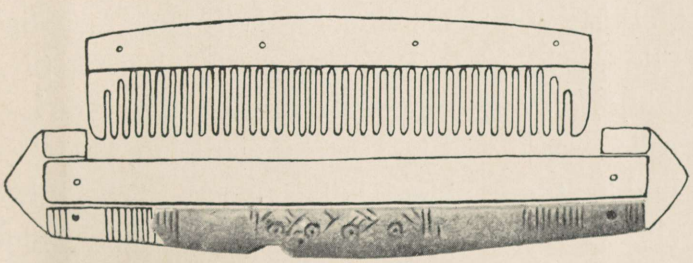

Joon. 126. Luust kammitupe seljaosa juurdejoonistatud täiendusega. $^{4}/_{5}$.

Joon. 127. Kuke või kana tiivaluust ripats pronksrõngakesega, vurriluu (katki), luulabidakene (katki) ja ripatsina kantud metsseakihv (katki). Umb. $^3/_4$.

plettmustriga kaunistatud seljaosadega kamme on leitud Lätist Daugmale linnusest ja Rootsist Sigtunast. Viimases näikse üldse olevat laialdaselt harrastatud kammide valmistamist. — Luust labidakene, joon. 127, vasakul, on rinnas kantud ripats ja ühtlasi arvatavasti tualettese, mille õiget otstarvet siiski veel ei teata. Võib-olla oli see kõõmakõõvitsakeseks? Sarnaseid, kuigi vormilt mõnevõrra varieeruvaid luulabidakesi on nii Eestist kui naabermailt leitud vareminigi.

Metsseakihv, joon. 127, all, on ühes otsas pooleni säilinud augu järgi otsustades olnud ripatsiks. Teine sarnane, kuid koduseakihvast tehtud ripats saadi 1937. a. kaevamisel. Kiskjate, nagu hundi, karu, koera hambaid samuti ka sigade kihvu kanti juba kaugest esiajast peale amulettidena, kaitseabinõudena. Nende tugevate loomade hambais ja kihvades arvati olevat jõudu, mis nende atribuutide kandjale pidi andma tugevust ja kaitset mitmesuguste pahade mõjude ja õnnetuste vastu. Kahjuks pole meie rahvaluulekogudesse seni saadud andmeid selle kohta, mille vastu nimelt seakihvad meie vanarahva arvates pidid andma kaitset.

Uudisena nähtub Lõhavere leidudest, et meil juba muinasajal on arvatud kukke või kana, tõenäosemalt esimest, eriliste võimetega linnuks, kelle luid seepärast on peetud kaitsevahendeiks. II linnuse kihist leiti nimelt kuke (või kana) tiivaluu, joon. 127, vasakul, mille küljes olev pronksrõngake ilmutab, et seda on kantud ripatsina. Mitte kaugelt sellest saadi veel teine samasugune luu, kuid ilma rõngata. Ripatsitena on neid luid kantud muidugi kui amulette. Selle kohta, mida rahvausund kukest arvab, on meile tänuväärselt teateid muretsenud hr. R. Viidalepp. Meie rahva seas on kukk väga populaarne ilmade ettekuulutajana ja üldse ennustajana, peale selle aga ka pahade vaimude peletajana. Näib,

LÕHAVERE.

Lõiked läbi valli.

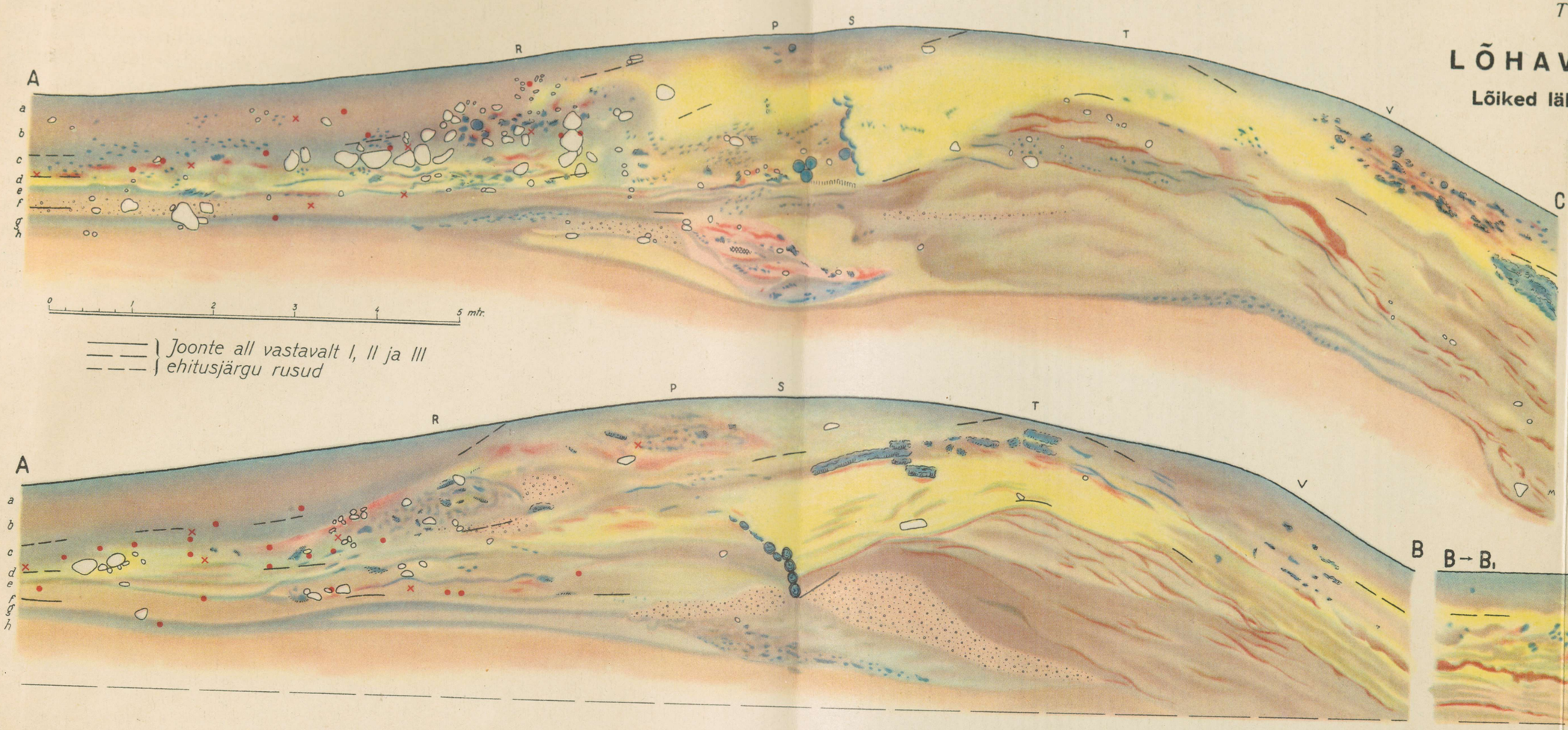

et muistegi ta luid on kantud kõige paha peletamiseks. M. J. Eiseni kogutud andmeil maetud vanasti kukk maja nurgakivi alla. Majaelanikkude kaitsmiseks haiguste ja õnnetuste vastu olevat Saksas maetud kuke pea, süda ja parem jalg läve alla. Saksa vanale rahvausundile on tuntud ka kukeluude kandmine amulettidena [11].

Vist on olnud usundilise tähendusega, mitte aga ainult ilustiseks ka röövlinnupeaga luuese joon. 108. See tundmata otstarbega asi leiti valli kõige alumisest söesegasest kihist ja kuulub seega vanima ehitusjärgu leidude hulka. See ese on tehtud põdra toruluust, kusjuures liikmekohta on kasutatud pea väljavoolimiseks, teine ots aga on ära õõnestatud. Selle õõnega on ta nähtavasti käinud varre otsa, nagu võib järeldada kahest õõne serva ligidal olevast naela-august. Pinda ilustavad muilegi luuasjadele sageli sissesirgeldatud silmad ja süvendatud joontest siksakk-muster. Kukla taga on kummalgi pool olnud ristamisi üksteisest läbi põimitud ovaalidest ornament, mis eri aegadel mujalgi ilmub kaitsemärgina, ripatsina jne. Voolimisel kõrgemaks jäetud silmatera ümber lõigatud ringsüvendis on mingit sinakas-halli massi — mag. H. Tamme keemilise analüüsi järgi vist mingit peene liivaga segatud vaiku. Pea üks külg on tugevasti kulunud, ms. on ühe kõrva koht täiesti tasandunud. Seega on seda tarvitatud nii, et see pikemat aega end kuhugi vastu on hõõrunud. Meie linnupeale seisab üsna lähedal Karjalast leitud pronksist, putkega röövlinnupea, mida lähemalt on käsitelnud Soome muinasuurija C. A. Nordman. Ta on neile esemeile leidnud vasteid kõigepealt Ida-Venest, bolgarite alalt praeguse Kaasani linna ümbrusest, ühe aga ka Ungarist ja ühe Ojamaalt. 1938. a. suvel on üks samalaadne linnupeaga pronksese välja kaevatud Lätiski Mežotne linnusest [12]. Uldise sarnasuse juures on peaaegu kõigile neile linnupeadele omane, et nad kannavad igaüks oma alale iseloomulikku pinnaornamenti, millest järgneb, et nad enamikus on valmistatud omis leiupiirkonnis. Meie eksemplarile on kujult kõige sarnasem Karjala linnupea, kuid selle õõne ilustiseks on tüüpiline karjala ornament. Kuigi linnupea iseendast meie muistses, valdavalt geomeetrilises ornamentikas on erandlik nähtus, sobib Lõhavere luueseme pinnaornament väga hästi meie muude ilustistega ja nii võiks seegi luuese olla omal leiualal, s. o. Eestis, valmistatud. Karjala linnupea kuulub 12.—13. sajandisse. Oma suure sarnasuse tõttu sellega tuleks meie oma arvata sama vanaks.

Luuleidudest oleks veel mainida vurriluu, joon. 127, ülal keskel. Samasuguseid vurre on üsna tihti leitud ka teistelt linnustelt (vrd. joon. 140:3) nii meil, Lätis, Poolas kui ka Saksa endises slaavi osas. Neid on ka Rootsi raua-aja asulaleidude hulgas. Nad kõik on, nagu uueaegsed vurridki, sealuust. Nende sagedane esinemine linnuseil tekitab küsimuse, kas nad on olnud ainuüksi laste mängukannideks või on neid muiste ajaviiteks kasutanud vanemadki inimesed.

Looma- ja kalaluud on määratud mag. J. Lepiksaare poolt. Kõige sagedamaiks osutusid koduloomade luud. Märgitagu iga looma nimetuse järele, mitmel korral selle luid on määratud. Nii esines siga (15, ms. ka põrsast), lammast või kitse (14), veist (5, ms. ka vasikaid), hobust (2), koera (1), kana (8), põtra (5), jänest (2), metssiga (1), oravat (1), saarmast (1), ahvenat (8), särge (3, ka roosärge), haugi (2). Teiste seas leidus isegi 1 hülgeluu.

Kokkuvõte. Seni saadud leidude vanuse järgi on Lõhavere I, vanim linnus ehitatud 12. sajandi lõpp-poolel, võib-olla alles 1200 paiku. Linnuse alla võetud seljakuosa on piiratud äärelt valliga, mis tõusis kuni 1,5 m üle keskosa pealispinna. Mäel kasvanud puud ja võsa on ära kasutatud ääreosa täitmiseks, kusjuures puumaterjal on osalt söeks miilatud. Iseäranis tüse on puutäidis vastu kaevandiku kirdekülge, kus mäeveer on enne lõplikku laskumist moodustanud astangu. Ainult kaevandiku kesklaiuse kohal polnud puutäidis söestatud ja seal oli siis ka vallialune puude kõdunedes tublisti vajunud. I linnuse vall oli kuhjatud peamiselt pruunjas-kollasest liivast ja selle vahele laotud turbamätastest. See linnus on hukkunud tules, mis on põhjalikult hävitanud nii vallipealsed kui ka õue ehitised. Kuna siit ei leitud ammunoole-otsi, on see kindlustis hävinud kas enne Muistset Vabadusvõitlust või ära põletatud sakslaste poolt 1211. a., kus siin ei kuulu olevat võideldud. Vallis leiduva kahe söese horisondi järgi (joon. 110) on võimalik, et selle linnuse varemeis tuleb eraldada 2 ehitusjärku. Kuid see pole veel selge, vaid on rohkem küsimus tulevaste uurimiste jaoks.

Lühema vaheaja järele on mäele ehitatud II linnus. Selle vall püstitati helekollasest liivast otse endise valli peale. Oma siseküljega toetus nüüdne vall vastu püstloodis palkseina, mis oli ehitatud üle 2,5 m kõrgusena postide najale, endise valli sisejala kohale. Kuna valli sisejalg seega ei ulatunud kaugemale õuele kui eelmisel ehitusjärgul, olid kahe esimese linnuse õued umb. samasuurused. Valli sisekülje taga oli üksikuid vähemaid palkhooneid, kus ms. on var-

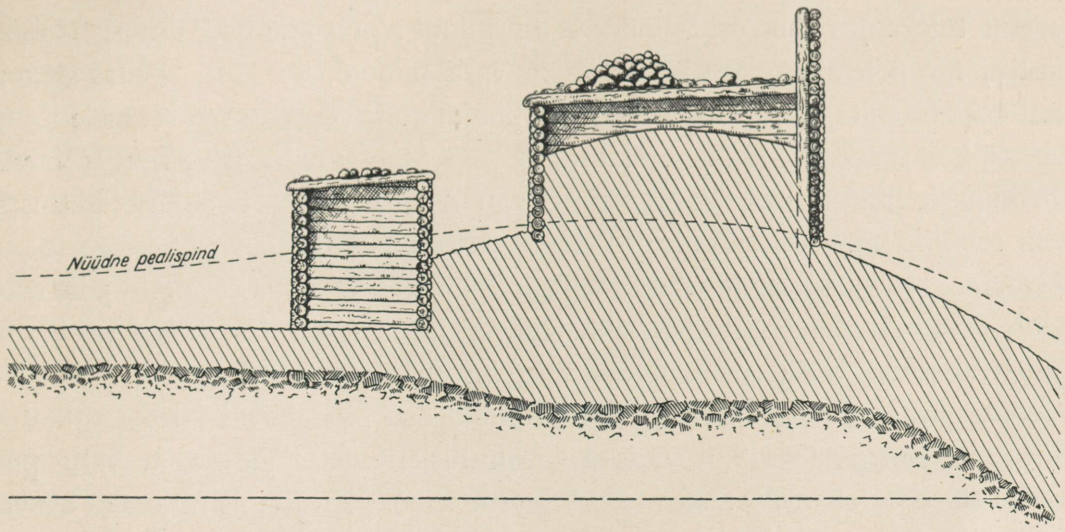

Joon. 128. Katse näidata läbilõikes III linnuse valliehitisi (vrd. lõiget A—C tahv. XV).

jul hoitud loomi. Vallilaelt tõusid vist samasugused puuvarustised, missuguseid võib oletada III linnusel. Selle kindlustise ümber on, otsustades paari ammunoole-otsa esinemise järgi, sõditud tõenäoselt Vabadusvõitluse päevil, ja see on vist sakslaste poolt põletatud. Missuguse sakslaste retke korral see toimus, ei võimalda senise piiratud kaevamise tulemused veel lõplikult öelda. Kuid on mõeldav, et see kindlustusjärk oli Lembitu linnuseks, mis pidi anduma sakslastele 1215. a., kuna mäe külje alla kuhjatud tuliriidast süttis osa vallipealset ja põles ära. II linnusele pidi süttimine tõepoolest olema eriti hädaohtlik, sest sel võis tuli vallitaguse seina hävitamisega viia kogu valli varisemisele. Seepärast oleks nimelt selle kindlustusjärgu alistumine tulehädaohu tõttu hästi mõistetav. Sel aastal piirati linnust suure väega, kusjuures sinna kindlasti lasti ka nooli, millede teri me kaevamisel leidsime. Läti Henrik ütleb küll, et sel korral ambe (balista) pole tarvitatud. Vist mõtleb ta aga seekord selle nimetuse all suuremaid heitemasinaid. Sest vaevalt on mõeldav, et sakslased oleksid hoidunud ambumast linnusekaitsjaid näit. nende katsetel tuleriita kustutada. Kuna sellest kindlustusjärgust on säilinud kaunis rohkesti mitmesuguseid jäänuseid, võib edaspidiseist uurimistöist loota selle hukkumisaja kohta rohkem selgust. Olles dateerinud ühe järgu, saaksime sellest palju tuge teistegi kihtide ea määramiseks.

Kui tulekahjus hukkusid linnusest harilikult ainult puuosad, järgnes II kindlustusjärgu põlemisele ka suur valliliiva varisemine õuele. Nii hävitas seekord tuli endiste ehitajate töö ja vaeva üsna põhjalikult. Kuid peagi on meie linnus uuesti, kolmandat korda üles ehitatud. Et see on toimunud varsti pärast II linnuse hukkumist, ilmneb selle ja III ehitusjärgu leiumaterjali täielikust ühtlusest. Kui eelmine linnus tõesti põletati 1215. a., siis oleks mõeldav, et kõige hiljem 1217. a., kui Lembitu juhatusel sakalased ühes teiste eestlastega olid jälle energiliselt valmistumas võitluseks sakslaste vastu, uuendati ka Lõhavere linnus. Laialivarisenud vallile on ehitatud uued tugevad puuvarustised ja valli taha ulualuste rida (vrd. joon. 128). Selle linnuse õue pindala oli laiema vallialuse tõttu mõnevõrra vähem kui endistel kindlustusjärkudel. Vallile ja valli puuvarustiste sisse on nähtavasti toodud juurde ka uut liiva (mis hiljemini on valgunud õuele ja nõlvale). Nagu ülal öeldud, järgneb Läti Henriku jutustisist, et 1223. a. Lõhavere linnuses on asunud saksa preestreid ja vist ka rüütleid. Seega näib, et 1217. a. võidu järele saksłased Lõhavere kantsi ei hävitanud. Nagu nähtub III linnuse kihist võrdlemisi sagedasti leitud nooleotstest (nüüd juba enamikus ammunoole-otstest), on sel linnusel kibedasti võideldud. Need nooleterad on vististi pärit kahest 1223. a. toimunud piiramisest. Allaandmisele tähendatud aasta augustis on järgnenud kas kohe või varsti Lõhavere linnuse lõplik põlemine. Tüüpilisi orduaegseid leide siit enam pole saadud.

Nagu algul märkisime, paistab Põhja-Sakala võrdlemisi hilja, alles 11. saj. ümber, kerkivat teiste Muinas-Eesti keskuste kõrvale. Vaevalt suutis see aga muinasaja lõpukski rahvatiheduselt võistelda meie vanemate asustus- ja kultuurialadega. Kõik kaevamisel saadud andmed näitavad, et ka selle piirkonna linnus Lõhaveres oli rajatud üsna hilja. Seda kinnitavad peale leidesemete piiratud ea ka nende vähesus ja samuti selle linnamäe tagasihoidlikud, vanemate linnuste omast märgatavalt mahajäävad mõõtmed. Ometi on Lõhavere Linnamägi meile mitmes suhtes ainulaadseks ajalooliseks allikaks ja mälestusmärgiks. Kuna Viljandi, Tartu ja Otepää ehitati ordu- või piiskopilinnuseiks ümber ja segati seekaudu omas kujus ja kultuurikihtides, on Lõhavere Linnamägi Lõuna-Eestis ainsaks muutmata ja rikkumata, ajalooliselt tuntud linnuseks Muistse Vabadusvõitluse päevilt. Olles tekkinud alles lühemat aega enne seda, oluliselt üles ehitatud aga selle kestusel, säilitab Lõhavere Linnamägi järelpõlvedele selle meie

rahva suure heitluse mälestusi otsesemalt kui mitmed teised sellest ajast teadaolevad kohad. Seepärast võimaldavad kirjeldatud vana kindlustise ehitised ja leiud täiendada ja uuesti valgustada mõndagi Vabadusvõitluse kohta käivaist ühekülgseist jutustistest. Kui viimaseist võidakse saada teatud määrani mulje, nagu oleks meie rahvas olnud ebateadlik tolleaegsete sündmuste ja pingutuste tähtsuses, ainult puhuti ning vähese üksmeelega end kogunud, et selle järele jälle langeda passiivsusse ja lasta sündmustel areneda omasoodu, siis meie linnus annab uusi teateid just ka sellest vahepealsest tegevusest ja pingutusest, millest kroonikad midagi ei tea. Meie näeme siit, kuidas sõdade vaheaegadel meie rahvas end on valmistanud kaitseks, teostades uute, üha tugevamate kindlustiste ehitamist, mida nende tööde suurust ja selleks kasutada olnud lühikest aega arvestades on võidud läbi viia ainult arvurikaste meeste eesmärgis teadlik ja organiseeritud tahe. Me teame, et need polnud tavalised rahulikud jõudeajad, kus Lõhavere linnust tuli uuendada, vaid selleks on leitud ettevõtlikkust ja korraldatult kogunetud pärast mitmeid raskeid kaotusi. Võib kujutella masendust, mida tõid allajäämised, nagu neist Läti Henrik jutustab, kus korduvalt ühise vaeva ja lootustega püstitatud kants jälle suitses ahervaremena, varjule toodud vara oli kaotatud, külad-kodud põletatud, paljud kaitsjad ja omaksed langenud, kus oli nähtud samuti varisemas naaberkihelkondade ja -maakondade vastupanu. Ometi leiti endas ikka jälle üritlikkust ja tahet ühiseks kaitsetööks ning linnus kerkis jälle varemeist, kuni veel oli ehitajaid ja kaitsjaid.

Lõhavere Linnamäel on eriline tähtsus selle poolest, et me teame selle vanema, Lembitu nime, kes on juhtinud selle ehitamist, organiseerinud kõiki selle ümber toimunud ettevõtteid ja õhutanud ikka uuesti leegitsema seda võitlustahet, mille tunnistajana see kants seisab. Lembitust sai 1217. a. kõigist maakondadest koondunud suure maleva kokkukutsuja, mandri-eestlaste vabadusvõitluse-aegse suurima ühisettevõtte korraldaja. Sellena püsib tema nimel meie rahva kõigi generatsioonide austus. Lembitu kants lähendab meile ka selle mehe isikut, kellest me muidu teame ainult mõned napid laused. Olles ühe meie keskmise suurusega noorema linnuse käskijaks, mitte kuigi põlise ega suure keskuse juhiks, ei omanud ta mingit traditsioonide poolt toetatud tugevamat seisukohta. See asjaolu veenab meid lisakord, et sel mehel pidid olema erakordsed võimed, kui siiski

just temast tõusis meie rahva laialdaste jõudude koondaja ja võitlusmeele hingestaja noil saatuslikult raskeil aegadel.

Lõhavere linnus pole mitte ainult tavaline allikas eestlaste muistsest sõjalisest oskusest ja rahulikust tööst, vaid ühtlasi ka tunnistaja oma aja põlve murdmata mehemeelest ja vabadusarmastusest, sellest vaimust, mille kehastajaks on Lembitu nimi. Tahame loota, et järgnevail uurimistöil jatkub üha enam õnne, aga ka oskust loetavaks teha seda pärandust, mida see mälestussammas hoiab.

H. MOORA ja O. SAADRE.

1 Jungi teadaanne on avaldatud Õpet. Eesti Seltsi Aastaraamatus (Sitzungsberichte) 1880 (Tartus 1881) lk. 136 jj. Vrd. ka *J. Jung* Muinasaja teadus Eestlaste maalt II (Tartus 1898) lk. 224 jj. — Schiemanni kaevamistest ilmus ülevaade ajalehes „Felliner Anzeiger" 1880, 6. aug., nr. 29 ja uuesti 1895, 11. okt., nr. 41. Kavatsetud pikem aruanne jäi ilmumata.

2 Teist „ohvrikivi" näidatakse põhja pool Putku oja orulammi „Peomäele" mineva teeraja ääres. See on aga tegelikult pooleli väljaraiutud veskikivi.

3 *A. Brackmann* u. *W. Unverzagt* Zantoch. Eine Burg im deutschen Osten (Leipzig 1936) joon. 11, 38.

4 Nõnda Zantoch'is. Vrd. eelmainit. teos, lk. 97.

5 *F. Balodis* Die lettischen Burgberge nach d. Grabungen d. letzten Jahre. Suom. Muinaismuistoyhdist. Aikakauskirja XL (Helsinki 1934) lk. 207 ja joon. 1. — Vallialuse puudega täitmine on väga tavaline slaavi linnuseil Ida-Saksas ja Poolas.

6 *B. Nerman* Die Verbindungen zwischen Skandinavien und d. Ostbaltikum. K. Vitterh. Hist. och Antikvitets Akad. Handlingar 40:1 (Stockholm 1929) joon. 96.

7 *R. Příhoda* Zur Typologie u. Chronologie mittelalterlicher Pfeilspitzen u. Armbrustbolzeneisen. Sudeta VIII (Reichenberg 1932) lk. 43 jj.

8 *E. Kivikoski* Vaskikattilalöytöjä Pohjois-Savosta. Aarni VI (Kuopio 1934) lk. 45 jj.

9 *R. Šnore* Dzelzs laikmeta latviešu rotas adatas. Latv. Aizvēstures Materiāli I (Rīgā 1930) tahv. XXI: 11.

10 *A. Friedenthal* Ein Verwahrsfund aus d. Anfang d. 13. Jh. Beiträge z. Kunde Estlands XIII (Tallinn 1928) lk. 140 jj.

11 Vrd. *M. J. Eisen* Eesti vana usk. Eesti mütoloogia IV. (Tartus 1926) lk. 275 jj. *H. Bächtold-Stäubli* Handwörterbuch d. deutsch. Aberglaubens III (Berlin-Leipzig 1930—31) märksõna „Hahn".

12 *C. A. Nordman* Karelska järnåldersstudier. Finska Fornminnesfören. Tidskrift XXXIV: 3 (Helsingfors 1924) lk. 175 j. *F. Balodis* Latviešu starptautiskie sakari ap 1000. g. pēc Kr. Latv. Vēstures Inst. Žurnals III (1939) nr. 1, joon. 6. Vrd. Kulturhistoriska studier tillägn. N. Åberg (Stockholm 1938) lk. 115 jj. (*Nerman*).

VARBOLA JAANILINN

Muistne Varbola linnus, rahvasuus tuntud „Jaanilinna" nime all, asetseb 60 km kaugusel Tallinnast lõuna-edela poole, praeguse ja ka vana Harju-Lääne piiri lähedal, Nissi kihelkonna Varbola valla Põlli küla juures olevas riigimetsas. See on põlispuudealune kivist ringvall (joon. 129), mille kõrgus ja mõõted nüüdki, üle poole aastatuhande pärast linnuse hävimist, on silmapaistvad ning mõjuvad.

Kuigi varaajaloolisis allikais, kõigepealt Läti Henriku kroonikas, sagedasti mainitud, oli muistne Varbola linnus sattunud vahepeal unustusse, samuti nagu oli sajandite jooksul unustatud eesti ajaloo muidki mälestusmärke ning sündmusi. Alles 18. saj. lõpul sai linnus meie maa õpetatud üldsusele uuesti tuttavaks omaaegse Nissi õpetaja J. A. Andreä ning krahv L. A. Mellin'i kirjutiste kaudu ajakirjas Nordische Miscellaneen aa. 1785 ja 1788. Hiljem on kants, arvestades selle silmapaistvat suurust ning suhteliselt head alalhoidumist, olnud korduvalt käsitlusaineks [1], kuid peamiselt deskriptiivsest seisukohast.

Linnusekirjeldus. Varbola linnuse lähema asukoha maastiku valikul on olnud mõõduandvad looduslikud tingimused. Linnus asetseb põhja-loodest lõuna-kagusse kulgeva, ümbruskonnast kuni 8 m kõrgema loodusliku seljaku põhja-loodeotsas (vt. plaani tahv. XVI ja joon. 131), kusjuures linnuse välisnõlvade ehitamisel on eriti põhjas, osaliselt aga ka läänes ning idas ära kasutatud seljaku loomulikku langust. Kuna aga kõnesoleva seljaku nõlvad polnud suurema linnuse seisukohalt veel küllaldaselt kõrged ning järsud ja kuna pealegi linnuseks kavatsetud ala oli vastu lõunat üldse ilma loodusliku kaitseta, siis piirati seljaku ots kogu ulatuses kunstlikult ehitatud ringvalliga. Niimoodi valliga ümbritsetud linnuseõu, kujult ebakorrapäraselt ovaalne, on põhja-kirdest lõuna-edelasse kuni 204 m pikk ja ristipidi 125 m lai. Koos valliga ning kohati selle jalal oleva kraaviga võtab Jaanilinn enese alla kokku üle 5 ha suuruse maa-ala, millest ligi

Joon. 129. Jaanilinna vallihari (pildist. H. Moora 1921).

2 ha kuulub linnuseõuele. Viimane on peale umb. 1 m kõrguse astmelise tõusu kirdeosas üldiselt tasane. Linnuseõue kesk- ja lääneosa, mis hiljemalt 18. saj. lõpust alates kuni käesoleva sajandi alguseni on olnud künni all, on suurelt osalt lage (vrdl. joon. 133). Muidu on aga linnus, eriti selle vall ning vallikraav, tiheda võsa ning metsa all, mis suuresti raskendab ülevaate saamist linnuse ehitusest.

Linnusevall, 580 m ümbermõõdus, on seestpoolt 2—5 m kõrge, harjal 1—4 m ja jalal 20—30 m lai. Valli väliskülge on suurelt osalt raske eraldada linnuse aluseks oleva loodusliku seljaku veerust. Mõlemad, vall ja selle all olev veer, kokku moodustavad põhjas, läänes ning idas 7—10 m kõrguse linnuse välisnõlva. Seevastu lõunas ja edelas, kus linnuse tõus on saavutatud peamiselt kunstlikult ehitatud valli abil, on viimase väline ja seespoolne kõrgus umb. võrdsed, nimelt 6 ja 5 m. Valli praegune kuju, läbilõikes ümardatud tipuga kolmnurga taoline, on tekkinud valli varisemise kaudu. Algupäraselt on vall nähtavasti olnud laotud paeplaatidest kuiva müürina, nagu seda näitab suurema puu vari-

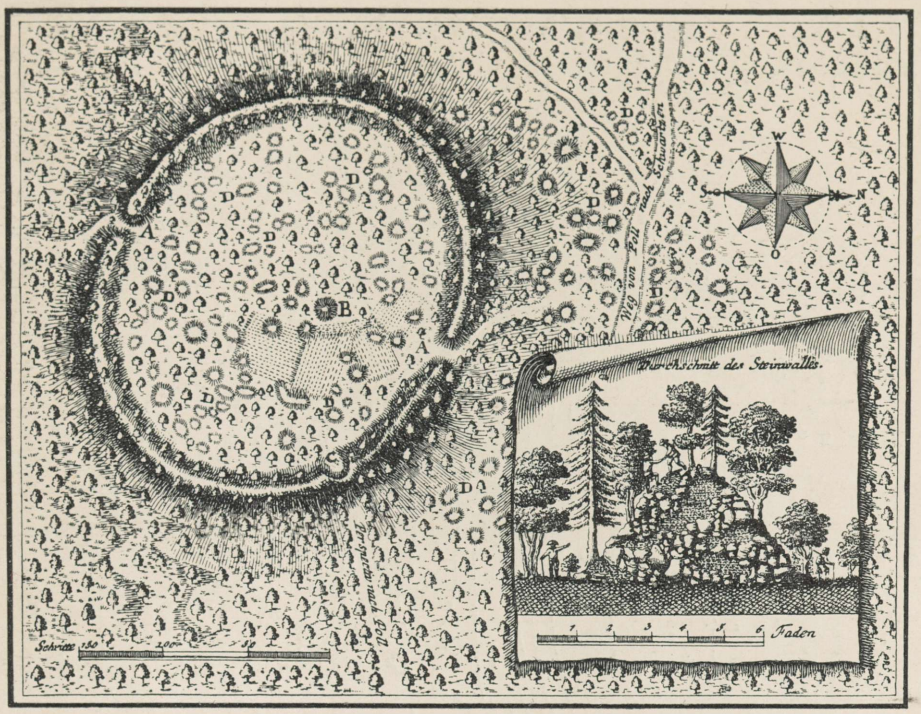

Joon. 130. Jaanilinna plaan, valmistatud 1786. a. krahv L. A. Mellin'i poolt.

semise tagajärjel tekkinud paljand valli lõunaosas (joon. 132). Analoogiliselt on olnud ehitatud ka Iru linnuse vall (joon. 37, 39). Kivivahede täitematerjaliks on Varbolas samuti nagu Iruski kasutatud kruusa, kusjuures Varbolas on müür, nagu nähtub mainitud paljandist, laotud olnud mitte püstloodis, vaid varisemise vältimiseks märgatava kallakuga. Kas laotud paemüüri leidub ainult linnuse valliosas või olid nõlvad üleni sarnaselt kindlustatud, peaksid selgitama edaspidised uurimised. On tõenäone, et linnuse välisnõlvade ehitamisel on ära kasutatud ka siin mitmel pool väljaulatuvat looduslikku paat (vrdl. plaanil tahv. XVI P-ga märgitud kohad), raiudes linnuse välisnõlva otseselt sellesse. Praeguse ümara harjaga valliks varisenud kivimüüri peal oli omal ajal selle lisaks arvatavasti veel mingi puuvarustis, mille üksikasjalikumat ehitust me praegu küll ei tunne, kuid mida võime umbkaudu rekonstrueerida analoogiate põhjal muude linnustega. Tsemendist märkposti püstitamisel 1938. a. valliharjale linnuse lõunasektoris, mille juures valli keskjoonest vähe sissepoole kaevati 1 m suurune

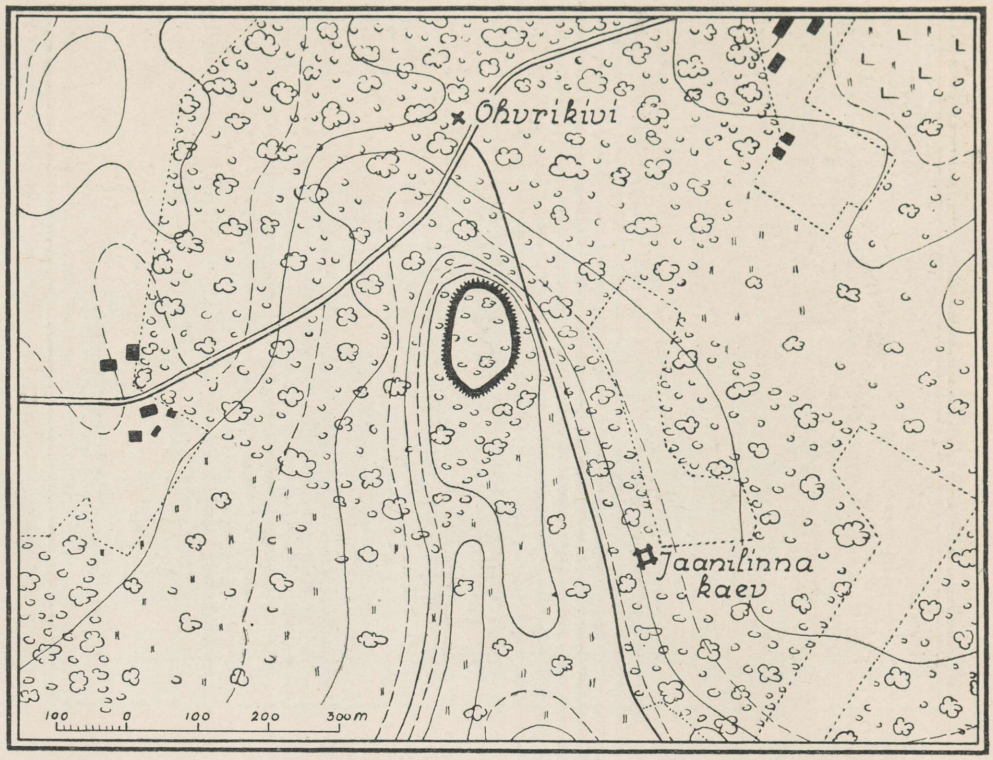

Joon. 131. Varbola linnuse asendiplaan. Samakõrgusjoonte vahe 4,2 m.

ja kuni 65 sm sügavune auk, esines siin umb. 40 sm sügavusel, kasvanud huumuse ning põlenud paekivi segakihi all võrdlemisi tugev tuhakiht. Viimane on tõenäoselt tunnuseks omal ajal kivivallil olnud ja tules hävinud ulatuslikumast puukonstruktsioonist.

Lõunas ja idas eraldab linnust jatkuvast seljakust peale valli ka veel selle välisjalale kaevatud kraav, mis on kohati veel selgesti nähtav. Vallikraavile lisaks leidub lõunas, peamiselt eelmisele rööbiti, mitmes reas asetsevaid lühemaid vallining kraavijatkusid. Osalt samasuguseid auke, valli- ning kraaviosi paneme tähele ka läänevalli jalal sissekäigu kõrval. Need inimkäe kaudu sündinud ja linnusega otseselt seotud moodustised ei kuulu arvatavasti ometigi selle kaitsesüsteemi, vaid neil on olnud, nagu veel kuuleme allpool, eriotstarve.

Linnusel on olnud nähtavasti kaks sissekäiku, üks idas, teine läänes. Kumbki on praeguseni tarvitusel. Eriti idapoolne sissekäik näib olevat säilinud algu-

Tahv. XVI

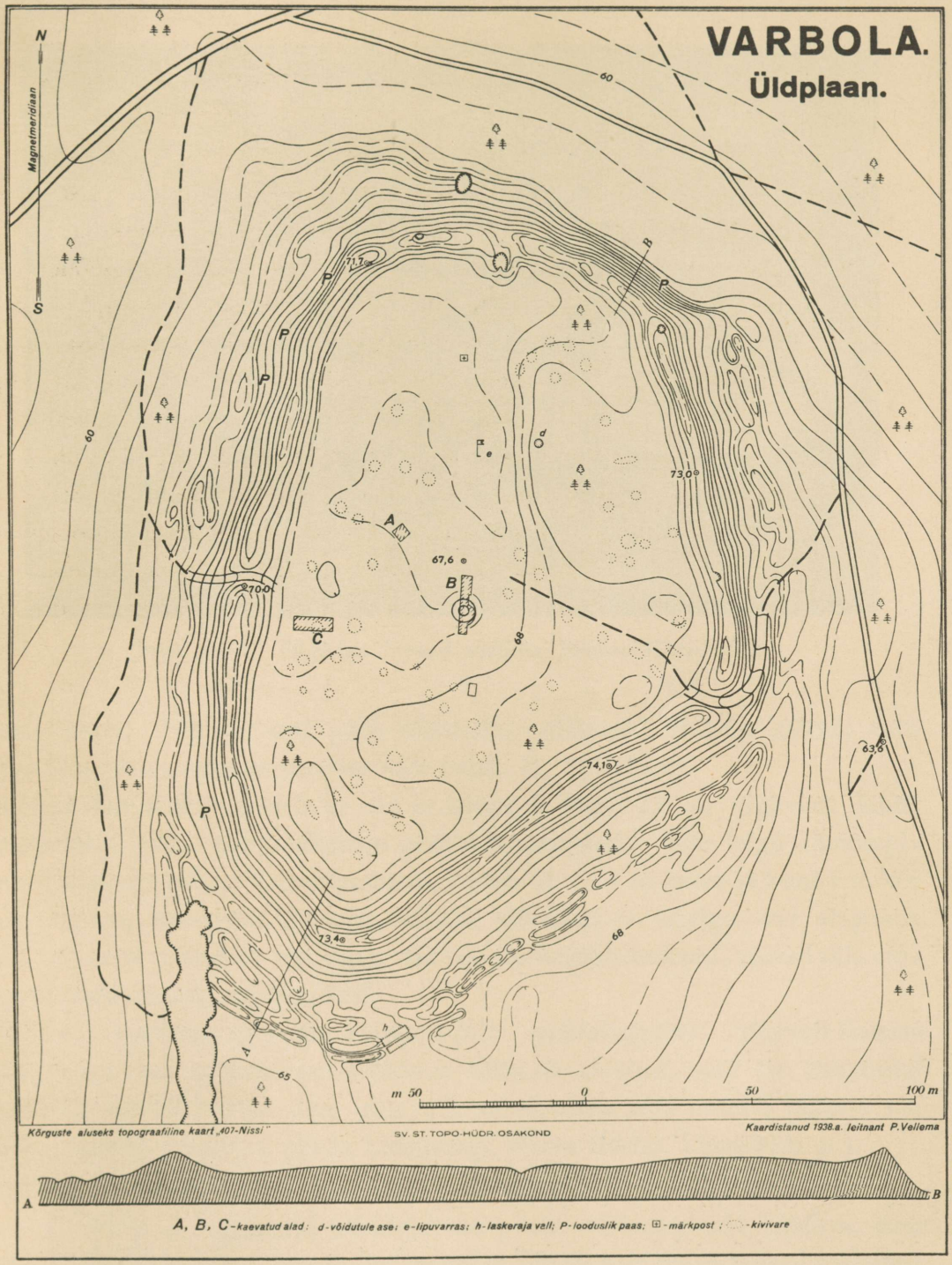
VARBOLA.
Üldplaan.
N
S
Magnetmeridiaan
60
68
65
71,7
70,0
67,6
73,0
74,1
73,4
63,6
A
B
C
P
d
e
h
m 50
0
50
100 m
Kõrguste aluseks topograafiline kaart „407-Nissi"
SV. ST. TOPO-HÜDR. OSAKOND
Kaardistanud 1938.a. leitnant P. Vellema
A, B, C - kaevatud alad: d - võidutule ase; e - lipuvarras; h - laskeraja vall; P - looduslik paas; ⊞ - märkpost; - kivivare

Joon. 132. Müürina laotud valliosa linnuse lõunaküljel.

pärasel kujul. Tee viib seal, põiki läbistades vallikraavi, libamisi mööda vallinõlva üles, jättes viimase paremat kätt (vrdl. lk. 54 öeldut).

Linnuseõue keskel asetseb 10—11 m laiune ja kuni 2,8 m sügavune lehtritaoline lohk, mida rahvatraditsioon peab kaevuasemeks. Üle kogu linnuseplatoo, rühmitudes näilise korrapärasuseta, leidub 61 2—4 m laiust ja kuni 1 m kõrgust, enamasti ümarikku kivivaret, millede tähendus on esialgu veel selguseta, kuid milledest vähemalt osa, nagu näitasid kaevamistulemused, võivad olla omaaegsed majaasemed, ahjuvaremed.

Varbola Jaanilinn ei kuulu ehitustüübilt puhtakujuliste ringvall-linnuste hulka, nagu seni andmete puudulikkuse tõttu on arvatud, vaid see moodustab segatüübi neemiklinnuse ning ringvalli vahel, nagu rida muidki hiliseid suuremaid mandri linnuseid (Pada Linnamägi, Põlva Rosma Linnamägi jt.).

Kaevamiste käik. Varbola linnusel pole varemini sooritatud teaduslikke kaevamisi. 1938. a. sügissuvel allakirjutanu peale mõnesuguseid kahtlusi, mida esile kutsusid peamiselt linnuse ka uurimise seisukohalt erakorralised mõõtmed,

alustas siin vastavat tööd. Kaevamised kestsid lähemale kuu aega keskmiselt 12 inimese osavõtul. Plaanistajatena ning lähemate kaastöölistena toimisid kaevamistel üliõpilased R. Allpere ja S. Kaart.

Tähtsamad probleemid, mida töid alustades asetati, olid: 1) kas ja mis iseloomuga kultuurkiht leidub linnusel, 2) kas vastavad tõele juhuslikkudest kaevamistest pärinevad andmed haudade olemasolu kohta linnuse keskosas ja mis seoses võiksid need olla linnusega, 3) kas rahvatraditsioon, mis linnuseõuel olevat lohku peab kaevuasemeks, on põhjendatud ning — jaataval korral — missuguse ehitusega on kaev. Viimane küsimus pakkus huvi eriti seepoolest, et selgemini eraldatavaid kaevuasemeid pole Eesti muistsetes linnustes säilinud kuigi rohkesti ning ühtki neist pole seni lähemalt teaduslikult uuritud. Ülesseatud uurimiseesmärkide kohaselt alustati kaevamist enam-vähem üheaegselt kolmes eri kohas: kaevandik A-ga linnuseplatoo lääneserval, kus 1930. a. kiigeposti auku kaevates oli leitud inimluid (vt. plaani tahv. XVI), kaevandik B-ga eelpool kõne all olnud arvatava kaevuaseme kohal, kaevandik C-ga läänevalli jala lähedal.

Kalmistu. Kaevandik A suurus oli 4 × 4 m. Kuna siin on varem olnud põld, oli pealmine liivasegase huumuse kiht 0—25 sm ulatuses kündmisel segatud. Sellele vaatamata saadi juba siitki rida leide, samuti tuli 15—45 sm vahemaal ilmsiks mitu inimkolpa ning nende juures korratus asendis luid. Alates 65 sm sügavusega hakkas esinema terveid luustikke (vt. joon. 134), mis kordusid ka madalamal. Kuna kaevatud alal juba 90—100 sm sügavusel tuli vastu looduslik paas, osutus kultuurkiht siin suhteliselt õhukeseks. Sellele vaatamata võidi kaevandiku 16 ruutmeetri suurusel alal — kas tervena või ka ainult osaliselt kaevandikku ulatuvatena — eraldada 30 eri luustikku. Silmas pidades luustikkude korrapärast asetust ning arvu, on ilmne, et siin on tegemist omal ajal intensiivselt kasutatud kalmistuga. Täiskasvanute luustikkude kõrval esines ka laste omi. Kõik maetud olid asetatud selili ning peale kahe erandi peaga läände. Otsustades arvukalt ettetulevate kirstunaelte ning mõnede säilinud lauatükkide järgi, oli enamik laipu maetud laudkirstudes. Tähelepanuväärne on, et matmiseks kasutada olnud väikesele sügavusele vaatamata olid surnud maetud pealistikku 3—4 eri kihis, kuid nii, et eri kihtide luustikud olid rühmade kaupa kohakuti, moodustades sel viisil kalmistu ulatuses enam-vähem selgesti eraldatavaid üksikhaudu. Luustikkude juures esinevad panused, näit. kinnise kaarega vasest vitssõlg (joon.

135) kui ka eriti leidudena saadud kümmekond münti dateerivad kalmistu suhteliselt hiliseks, 16. ja 17. sajandisse. Hilise ajaloolise kalmistu olemasolu muinaslinnuses on seni Eestis ja ka naabermaades ainulaadseks juhuks. Edaspidised üksikasjalikumad uurimised peavad näitama, kas kalmistul, mis näib olevat maaalalt küllalt ulatuslik, on ka vanemaid, varajasse keskaega või koguni muinasaega tagasiulatuvaid osi, nii et matmine linnuses põhjeneks sel juhul vanal pärimusel. Teiselt poolt on aga ka võimalik, et poolkristlik „külakalmistu" on alles hilisemal ajaloolisel ajal asutatud kantsi ühenduses lugupidamisega vana linnuse vastu maarahva poolt.

Kokku saadi kaevandik A-st 115 savinõukildu ning 111 muud leidu. Leidudest kuulus enamik panustena luustikkude juurde, st. olid ealt hilised, kuid viimaste kõrval tuli kaevandikust mitmesugustest sügavustest välja ka vanemaid, tõenäoselt linnuse kasutamisaegsesse kultuurkihti kuuluvaid esemeid, mis leiavad eraldi käsitlemist järgnevas.

Kaevulohk — kaevandik B. Et saada tarvilikku pidet arvatava kaevu ehituse selgitamiseks, alustati kaevamist kaevulohu ülemisel serval 4 × 6 m suuruse kaevikuna (vt. joon. 136). Selgus, et kultuurkiht oli siin samuti nagu muudeski linnusel kaevatud kohtades suhteliselt õhukene. Juba 80—110 sm sügavusel tuli kaevulohu servapealse kaevandi põhjaküljel puutumata kihina esile steriilne paekruus. Kuid ühtlasi oli kultuurkiht siin kaevandik A ja C omaga võrreldes mõnevõrra lahkuminev. Eriti juhime tähelepanu kaevandi profiilis joon. 136 esinevale segatud paerüha (paeklibu) vahekihile, mis oma äärjoontes — suurima paksusega keskel ning kaevulohu ja sellest vastupidises sihis õhenevate otstega — omab kuhjatud kihi iseloomu. Selle kihi keskel esinev auk on ilmselt hilisemat päritolu. Samas ühenduses väärib märkimist lade suuremaid, ebakorrapäraselt lasunud paelahmakaid, mis kaevuservale rööbiku vöötmena läbistas kaevandikku 30—75 sm sügavusel (vt. plaani joon. 136). Nii segatud paerüha kiht kui ka nimetatud paelahmakad pärinevad tõenäoselt sügavamate põhjakihtide kuhjamisest kaevulohu servale kaevu ehitamise puhul.

Kaevandik B põhjaservas, kaevulohu äärest ainult umb. 3,5 m eemal, satuti 50—85 sm sügavusel 4-le luustikule, milledest 3 tervenisti ulatusid kaevandikku. Luustikkude asetus ning neile kaasa antud panused tõendavad, et meil siin on tegemist kaevandik A-s juba üksikasjalikumalt paljastunud ajaloolise kalmistu

Joon. 133. Vaade Jaanilinna õue läänepoolmikule kirdest. Tähtedega on märgitud 1938. a. suvel kaevatud alade asukohad.

osaga, mis niisiis ulatub eelpoolnimetatud kohast vahenditult kaevulohuni. Peale hiliste leidude saadi kaevandik B kaldaosast ka rida vanemaid, muinasaegseid esemeid. Eesmärgiga lähemalt selgitada oletatud kaevu ehitust pikendati kaevamiste kestel kaevandik B 3 m laiuse ning 12 m pikkuse kraavina risti üle arvatava kaevulohu, laiendades seda vastavalt lohukontuurile kaarjalt idasihis. Kaevamiste alates moodustas kaevuase peaaegu ümara äärekontuuriga ja kuni 2,8 m sügavuse, lamedalt lehtritaolise süvendi (vt. profiili joon. 136), mille nõlvad olid kaunis ühtlaselt kaetud muldkattega ning vähemal määral lahtiste kividega. Lohu põhjas oli kiht sinna loobitud lahtiseid kive. Peale lohku varisenud ja heidetud mulla ja kivide eemaldamist paljastus lohu põhja- ning idaseinas laotud kivivooderdus (joon. 137), mis teeb vastuvaidlematuks mingi kaevu- või tsisternitaolise ehitise olemasolu kõnesolevas kohas . Nagu võib järeldada seni osaliselt väljakaevatud kahe seina omavahelisest asendist ning mõõtmeist, kujutab ehitis põhiplaanilt tõenäose murtud nurkadega nelinurga, võrdlemisi suure, üle 4 m ulatuva läbimõõduga. Vooderdusest on põhjaseina oma, vähemalt seni

Joon. 134. Linnusel kaevandik A kohal paljastunud ajalooline kalmistu (põhja sügavus 65 sm).

vabastatud ülemises osas, laotud paeplaatidest, kuid ühtlasi ajajooksul juba tugevasti murenenud (joon. 137, keskkohast vasakul). Idaseina vooderduse moodustavad osaliselt siinkohal läbiraiutud looduslikud paekihid (joon. 137, keskkohast paremal). Nii kaevu kuju, selle lähema ehituse kui ka sügavuse peaksid veel lähemalt selgitama edaspidised uurimised.

Kaevulohu põhjast kui ka lohunõlvadelt saadi rida leide, nende hulgas kümme 15.—17. sajandi münti. Nii suure arvu hiliste, linnusel oleva kalmistuga umbes samaaegsete müntide sattumine kaevu kultuurkihti ei tohiks olla juhuslik. Tõenäoselt tuleb neid arvata ohvriandideks, mis on tahtlikult pillutud kaevu seoses linnuses toimunud matmistega või ka muul juhul. Kaevude, eriti allikate ja muude veekogude pühakspidamine on meie rahvausundis üldlevinud ning kohati veel püsinud tänapäevani.

Tulease. Kaevandik C andis suhteliselt kõige enam linnuse kasutamisaega tagasiulatuvaid leide, samuti pakkus huvi siin väljakaevatud arvatav tulease. Kaevandik, mille suurus oli 4 × 12 m, hõlmas ka üht linnusele iseloomulikku kivivaret (vt. tahv. XVI). Kaevandi kultuurkihis, mis koosnes oluliselt huumuse seguga peenesõmeralisest liivast, võis eraldada ebaühtlase paksusega ja tumedama värvusega pealmist ning heledamat, vähem segatud alumist osa (vt. profiili tahv. XVII). Välja arvatud kivivareme osa, mille juures peatume järgnevas eraldi, esines 25—30 sm sügavusest peale pea kogu kaevataval alal mitmekordne ebaühtlane lade vähemaid paekive (vt. plaani tahv. XVII). Kivilade oli üldiselt tihedam kaevandi lääneosas, vastu valli. Kivide vahel esines, eriti kaevandiku idapoolel, ka söestunud puujäänuseid, kuid seevõrd katkendlikult, et nende paigutusest ei saadud teha konstruktiivseid järeldusi. Kogu kultuurkihis tuli ette savinõukilde, põlenud ja põlemata loomaluid (viimaseid kohati tihedamalt pesadena koos) ning muid leide. Leidudest polnud enamik kultuurkihiga stratigraafiliselt lähemalt seotud, vaid need moodustasid peamiselt juhuslikult maapinda sattunud üksikleide.

Kaevandikku kuuluv kivivare oli 3,5 m läbimõõduga ning kuni 0,6 m kõrge. Selle maapinnast üleulatuv osa, koosnedes vähemaist ning keskmise suurusega pae- ja raudkividest õhukese kasvanud huumusest täitega vahel, näis olevat juhuslikult kuhjatud. Vareme maapinnast 15—20 sm sügavuses asetseva põhja kujundasid kuni kolmes kihis pealistikku asuvad suuremad ning keskmise suurusega pae- ja raudkivid. Kogu vareme alal, eriti aga selle keskel, leidus rohkesti sütt. Vareme keskel, kus mitmed kivid olid põlemisjälgedega, leidus kivide vahel nagu mingi leeaseme-taoline süvend. Vareme põhjana esinev kivilade lõppes järsku ning kaunis ühtlaselt, umb. 40 sm sügavuses, kuna kaevandiku muus osas oli kivikogumikke ka veel sügavamal (vt. tahv. XVII alumist plaani). Vareme põhja all leidus 40—60 sm sügavuses suurema laiguna rohkesti sütt, nõge ja loomaluid, muidu koosnes siin kultuurkiht, nagu samas sügavuses kaevandiku muulgi alal, huumusesegasest liivast. Arvestades siis vareme, eriti selle põhjaosa ehitusega, on tõenäone, et see moodustab endast linnuseaegse tuleaseme, millele on hiljem peale kuhjatud juhuslik kivihunnik. Kas asetses oletatud tulease omal ajal linnuseõuel lahtiselt või mõnesuguse katuse all, on raske otsustada. Mäletame eelnevast, et kaevandikus, ka vareme otseses läheduses,

esines söestunud puu- ning palgijäänuseid, samuti leidus varemest umb. 2 m edelas postiauku meenutav vähemate kividega piiratud lohk (vt. plaani tahv. XVII), millest näis vareme sihis post püsti asetatud olevat, kuid kõik need andmed pole siiski piisavad tõstatatud küsimuse otsustamiseks.

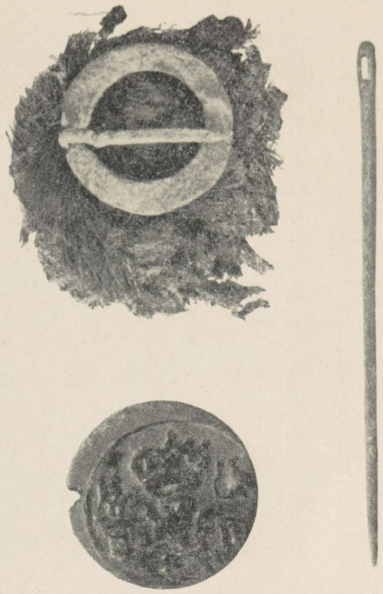

Joon. 135. Kalmistuleide. $^1/_1$.

Kuigi siis kaevandik C juba oma väikese ulatuse tõttu ei võinud anda rohkemaid tagajärgi, oli sellel linnuse edaspidise uurimise seisukohalt siiski kaks märkimisväärset tulemust. Nimelt näitas kaevamine, mille juures keskmiselt ainult 50—90 sm paksusest kultuurkihist 48 ruutmeetri ulatuses esile tuli 121 muinasleidu ning 387 savinõukildu, et linnuse kultuurkiht on suhteliselt leiurikas, teiselt poolt tegi see usutavaks rahvatraditsiooni, et linnuses olevaid kivikangruid, või vähemalt osa neist, tuleb pidada maja- või tuleasemeiks.

Leiud ja nende vanus. Linnusel 1938. a. kaevatud 124 ruutmeetri suurusest alast uuriti kaevandik A-s ja C-s lõplikult läbi 64 m² suurune osa, kuna kaevandik B-s jäi töö pooleli. Leide saadi kogu kaevamisalalt kokku 281 eset ja 527 savinõukildu, peale selle koguti ning võeti kaasa ka leitud looma- ning inimluud. Leitud esemete koguarvust kuulub enam kui kolmandik, nimelt 100 hilisajalooliste hulka, ligi 100 eset on vanuselt määramatud, kuna ülejäänud tohiksid olla muinasaegsed ja varakeskaegsed. Et just viimaksnimetatud vanemad leiud omavad linnuse ajaloo seisukohalt kaaluvama tähenduse, käsitleme neid järgnevas rühmade kaupa lähemalt.

Linnuselt leitud *töö-* ning *tarberiistade* hulgas mainitagu kõigepealt kaht tulerauda, nimelt üht lüürataolist tuleraua-katkendit ning teist ovaalse rõnga kujulist, mis näivad leiustratigraafilisil põhjusil kuuluvat siin linnuseaegsesse kihti, kuigi mõlemad vormid on Eestis ja naabermail olnud üldtarvitusel ka hiljemini, peaaegu meie päevini. Tulelöömiseks on kasutatud linnuselt saadud tulekivikilde (joon. 140:5). Enamasti linnuste ning asulate kaevamistel leita-

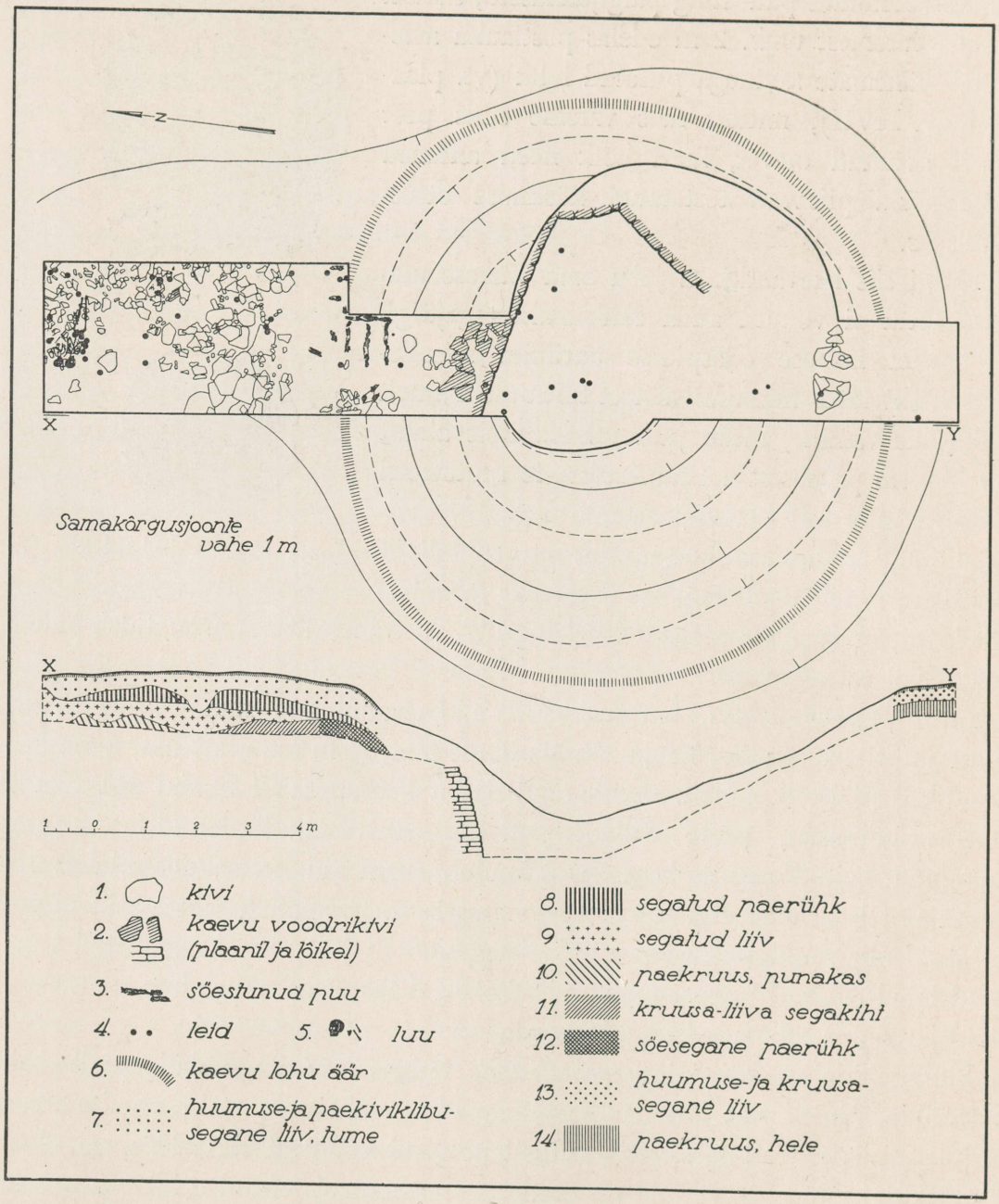

Joon. 136. Kaevandik B (kaevulohu) plaan ja lõige.

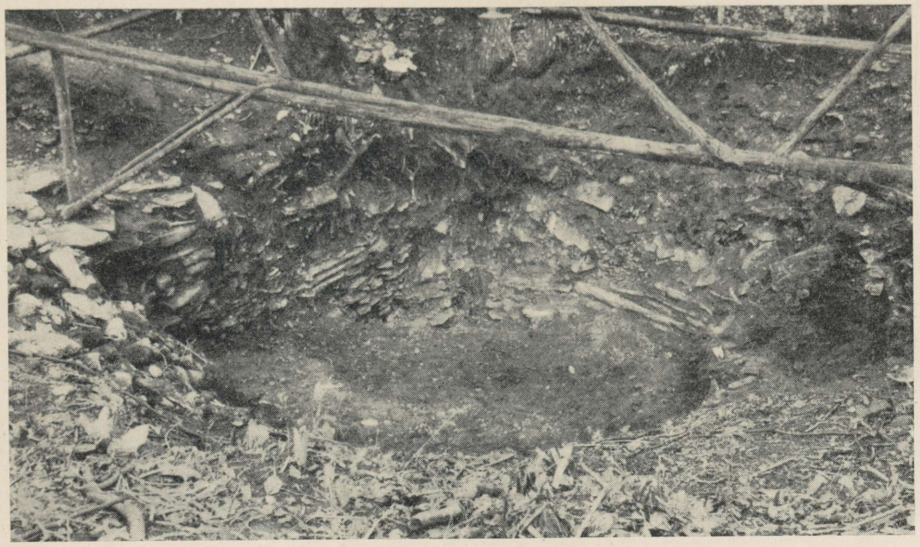

Joon. 137. Kaevulohu põhja- ja idakülje paekivivooderdus peale selle osalist lahtikaevamist.

vaid kolmnurkse lõikega tahkusid esines ka Varbolas 5 eksemplari (joon. 140: 6). Mainimist väärivad tarberiistade hulgas ka kaks ümara läbilõikega, pinnalt siledat, 3,5 ja 4 sm läbimõõduga kivimunakat, kasutatud arvatavasti viljajahvatamiseks või arstimite hõõrumiseks, nagu selliseid on leitud ka Asvast (joon. 9: 2) ja Irust. Suuremat huvi pakuvad kaevandik C-st leitud 3 metallisulatamise tiigli katkendit põletatud savist (joon. 139 paremal). Arvatavasti on need kõik sama tiigli katkendid. Seestpoolt siledate tiiglitükkide välispind on tules osaliselt šlakistunud, ka leidub ühe küljes sulanud pronksi jälgi. Kõnesolevate tiiglite kuju ja suurust näitab joon. 139 avaldatud pilt, kus kujutatud üks mujalt leitud terve eksemplar. Olles meie kodumaal tuntud juba alates varajasest metalliajast (vt. lk. 41), kuulub käsiteldava kujuga tiigel eriti noorema raua-aja vormide hulka. Tõenäoselt meeste varustise hulka kuuluvaist tarbe-esemeist leiti linnusel raudtraadist keeratud ketilüli (joon. 140: 4) ja suurem neljakandiline raudpannal (joon. 143: 3). Kahekorra asetatud raudtraadist kokkukeeratud, kummagis otsas aasaga varustatud pikemaid varrasahelaid ning neist koosnevaid ketikatkendeid tuntakse noorema raua-aja leidude hulgas Kesk- ning Lääne-Eestis, eriti aga Saaremaal, kus need esinevad

enamasti koos hiliste leidudega. Samasugused ketilülid on tuttavad ka liivlaste noorema raua-aja kultuuris, kust see vorm tõenäoselt ongi levinud Saaremaale ning Lääne-Eestisse. Kuid liivlaste vastavad ketid on eranditult pronksist. Oma otstarbe poolest on need enamasti lühikesed, paarilülilised ahelikud olnud kinnituskettideks vöö küljes rippuvaile esemeile, nagu noatupele, tulerauale jt.

Relvadest leidus Varbolas ainult 2 nooleotsa [2], nagu suuremate relvade leiud on olnud üldse haruldased muudeski linnustes, sest nende kadumine või ka juhuslik sattumine maapinda on üldiselt raskemini eeldatav kui mitmesuguste vähemate tarberiistade mahajäämine. Meil muinasaja lõpul tarvitusel olnud kahest eri nooleotsa liigist, käsivibu ning ammu omast, on juba lähemalt juttu olnud eelpool (lk. 165 jj.), samuti on juba seal üksikasjalisemalt peatutud nende noolte erineva kuju juures seoses nende ballistiliste omadustega. Varbola nooleotsaleiud esindavad mõlemaid mainitud liike. Laia, lameda, rootsu sihis põlvetaoliselt kitseneva teraga ots (joon. 140:1) kuulub käsivibu-noolte hulka. Kuju poolest vastavaid nooleotsi pole Eestis seni leitud. See on arvatavasti idapoolse päritoluga vorm, kuna samasuguseid otsi esineb seal laial alal alates Gnezdovo kalmistuga Smolenski ligidal kuni Siberini [3]. Pole võimata, et see nooleots pärineb Novgorodi vürst Mstislav'i sõjaretkest Varbola alla a. 1212 (vt. lk. 207) ning on tema vägede poolt lastud linnusesse. Teine Varbolas leitud nooleots (joon. 140: 2), putkega ja tugeva, läbilõikes neljakandilise teraosaga, kuulub 13. sajandi esimesel poolel tarvitatud ammunoolele. Need varasemad ammunooled, millele on iseloomulik sihvakam ja enam-vähem terava otsaga kuju, olid määratud eelkõige sel ajal kantud rõngasraudrüü läbistamiseks. Neid nooleotsi on Baltimaile toonud arvatavasti sakslastest ristisõdurid, ms. on neid Eestiski leitud kõigepealt paikadest, kus on olnud tol ajal võitlusi, nagu Muhu Maalinnast ja Lõhavere Linnamäelt.

Seoses tarberiistadega mainitagu ka linnuselt saadud *keraamikat*. Varbolas on seni iseloomulikke, suuremaid savinõukilde leitud vähe, ka paistab savinõukildude koguarv olevat suhteliselt väiksem kui neid on saadud teistelt uuritud linnustelt. Enamik leitud keraamikakildudest kuulub käsitsi, ilma pottsepa-kettata valmistatud koredapinnalistele, ilustamata nõudele (vrd. joon. 141:2). Vähemal määral esineb eelmiste kõrval ka siledapinnalisi, tumehalle ja mustjaid

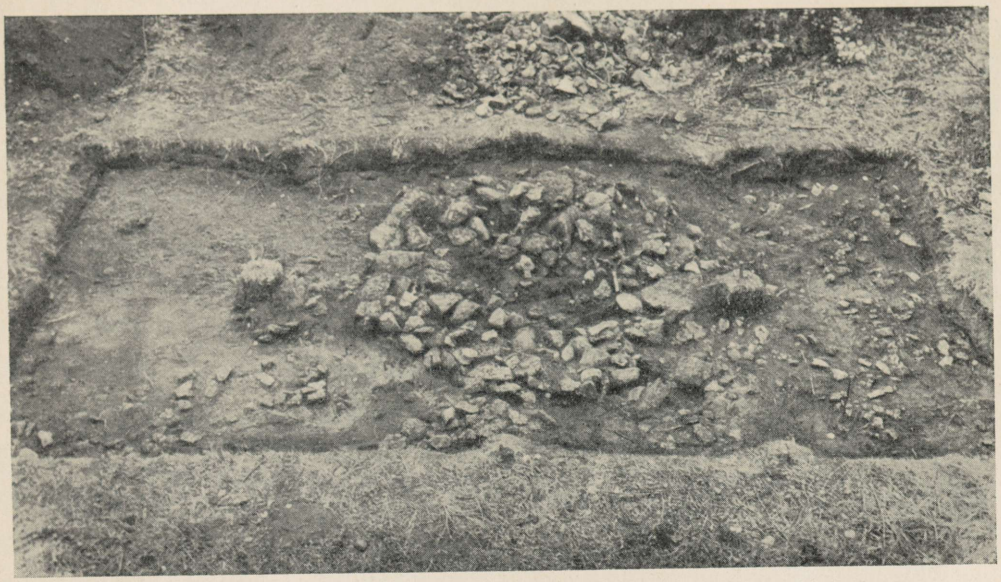

Joon. 138. Linnuseaegne tulease kaevandik C-s.

tükke. Õige vähearvuliselt on esindatud ka treitud keraamika (joon. 141:4). Viimane tuli Eestis tarvitusele alles suhteliselt hilja, võib-olla alles 12. sajandil. Joon. 141:1, 3 on kujutatud kaks Varbolast leitud kildu ilustatud savinõudest. Esimene neist on kaetud nöörornamendiga; see ilustamisviis põlvneb juba vanemast ajast ning on Loode-Eestis jäänud rudimentaarselt püsima muinasaja lõppsajanditeni (vt. lk. 87). Teine savinõudest on olnud, nagu näitab säilinud katkend, külgedelt piiratud geomeetrilise põimitud mustriga.

Küllalt suure osa linnuselt saadud leidudest moodustavad *ehted*. Ristikujulisele kaelaripatsile, joon. 142: 2, leidub paralleele nii Eestis kui ka naabermail. Enamasti kuuluvad need ripatsid hiliste, 11. sajandist kuni keskaega ulatuvate leidude hulka. Samuti hiline on ümarik võreline kaelaripats joon. 142: 1. Olles idapoolset algupära, esineb see Eestis eriti sagedasti Narvataguse ning Iisaku 12.—13. saj. kääpais. Naiste rinnakeedest leidus Varbola linnuses mitmeid katkendeid (joon. 142: 6). Kuna keed esinevad läbi kogu noorema raua-aja, siis pole nende üksikud ketikatkendid ea poolest lähemalt määrateldavad. Tõenäoselt kee külge on olnud kinnitatud kaksikspiraalripats trapetsitaoliste lisanditega joon. 143: 1. See on iseloomulik läti-liivi ehe, mis Eestis tuleb ette harva.

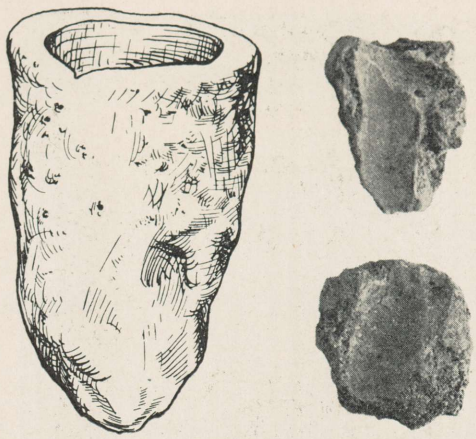

Joon. 139. Tiigel metalli sulatamiseks, leitud Savastverest Kodavere kihelk., ning kaks samasuguse katkendit Varbola linnuselt. Umb. $^2/_3$.

Olles läti-liivi alal tuttav keskmisest raua-ajast kuni varaajalooliste sajanditeni, ei muutu see ehtevorm üldiselt kujult, mispärast ka Varbolas leitud eksemplari iga pole võimalik lähemalt kindlaks teha. Siiski jätab see ripats ennem varasema kui hilisema vormi mulje. Muistse Eesti naiste rõivastuse juures, eriti seelik-sõbade ning üleviskerätikute ilustamiseks rohkesti tarvitatud pronkstraadist spiraale on vähemalt 10 eksemplaris leitud ka Varbolast, neist ühel juhul neid koguni kokkuroostetunult terve kogumik (joon. 143: 5). Arvatavasti samuti naisterõivastuse juurde on ripatsina kuulunud linnuselt leitud pronksist kuljusekene ning pronksist õõneskettakene joon. 143: 4, praegu keskelt kokku murdunud. Kaevamisel saadud sõrmustest nimetatagu kõigepealt kaht kinnist, pakseneva keskosaga pronkssõrmust (joon. 142: 4). Need esindavad hilist, tõenäoselt muinasaja lõppu kuuluvat degenereerunud vormi sõrmusest, mis alates 10. ja 11. sajandiga on tavaline Baltimaades, Skandinaavias ning ka Venemaal. Eelmisele kahele sõrmusele lisaks leiti Varbola linnusest veel joon. 142:3 kujutatud tugevasti laiendatud keskkilbiga ning vaheliti käivate lahtiste otstega pronkssõrmus. Kirjeldatud sõrmusekuju esineb Eestis õige üldiselt 12. ja 13. sajandi aareleidudes, m. s. on kaks sarnast sõrmust saadud ka Muhu Maalinna aardest, mis tõenäoselt pärineb linnuse langemise ajast a. 1227. Degenereerunud kujul, mille peatunnuseks on keskkilbi tugev laienemine, tuntakse kirjeldatud sõrmusekuju Eestis ka veel keskajal, 14. ja 15. sajandist. Varbolast leitud sõrmust tulebki selle hilise kuju tõttu pidada varakeskaegseks, 13. sajandi teise poolde või 14. sajandisse kuuluvaks.

Käevõrudest esineb leiumaterjali hulgas kolmest pronkstraadist keeratud lahtine võru (joon, 142:5) ning 2 sarnase katkendit. Ka see võrutüüp, nähtavasti idapoolset algupära, on suhteliselt hiline. Eestis tulevad need ette muinasaja

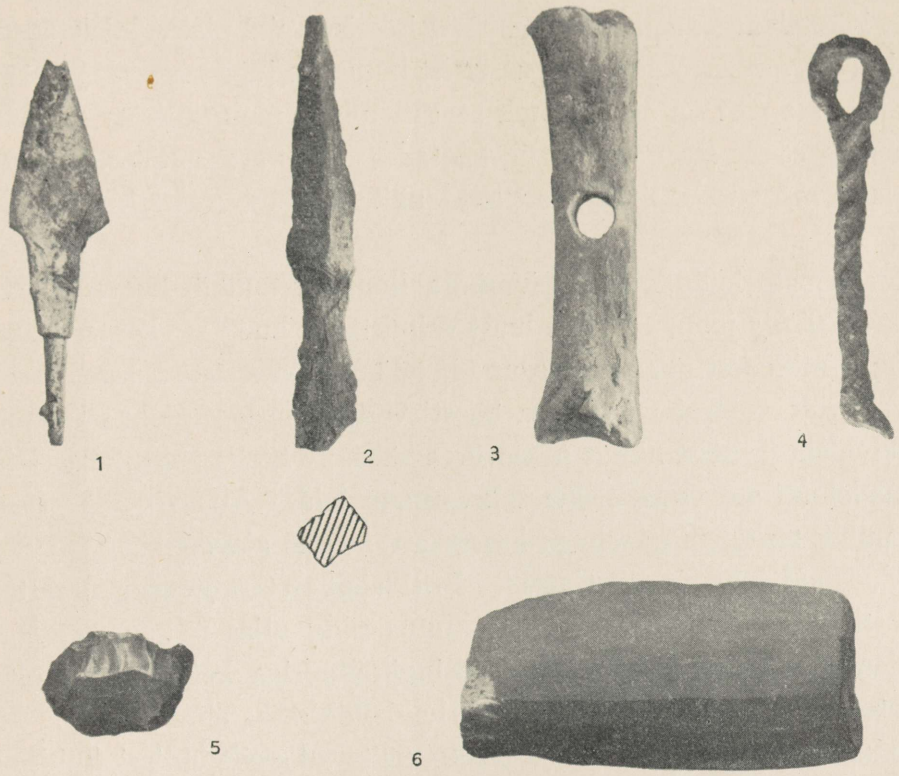

Joon. 140. Nooleotsad (1, 2) ja varrasaheliku lüli (4) rauast, vurriluu, tulekivikild ja tahk. Umb. $^{6}/_{7}$ (1—5) ja $^{5}/_{9}$ (6).

lõpul ning ka veel ajalooliste leidude hulgas, 12. kuni 15. sajandini. Tõenäoselt ehete hulka tuleb arvata ka pronksist S-kujuline, kummagis otsas stiliseeritud maopeaga lõppev ripats joon. 143: 2, leitud kaevandik B põhjaosast. Ligemale samasugune, rauast varrasaheliku külge kinnitatud ese on leitud ka Lõhavere Linnamäelt (joon. 125). Kuna ka meie ripatsi ülemise keeru poolt moodustatud aas on keskel silmnähtavalt kulunud, on seegi nähtavasti olnud kinnitatud mingi metallrõnga või -aasa külge. Selliseid ripatseid tuntakse noorema raua-aja teiselt poolelt nii Eestis kui ka naabermail, kusjuures neid on arvatavasti kantud rinnaehetena (vrd. lk. 175).

Kaevandik B-st leiti kaevamisel 75 sm sügavusel sea sääreluust valmistatud vurr (joon. 140:3), nagu sarnaseid juba varem oli saadud Irust ja Lõha-

verest. Käsiteldav ese pidi siis muistsel iseseisvusajal olema laialt tarvitusel nii Eestis kui ka naabermaades, nagu sellest kuulsime juba eespool (lk. 178). Pole võimata, et see riist on algupäraselt seotud mingi muu, näiteks sakraalse ülesandega ning et see alles ajajooksul, kaotades oma varema tähenduse, on muutunud laste mänguasjaks, nagu selliseid näiteid leidub muidki varases kultuuriloos.

Erakordsemate leidude hulka Varbola linnuselt kuulub kaevandik C-st ilmsiks tulnud *täring* joon. 144. See luust valmistatud kuup — kergesti ümardatud nurkadega, milledest üks on murdunud, tahkudel varustatud sisseuuristatud silmadega arvult 1—6-ni — on pea täiesti vastav samasugustele praegusaja laste mängukividele ja neist ainult mõnevõrra vähem. Eestis ning ka teistel Ida-Baltimaadel on see esmakordne sellesarnane leid. Algupäraselt rooma kultuuri kuuluv täring ning sellega kaasaskäiv meeste ajaviitemäng on Põhjamaadel kodunenud juba 6. saj. alates [4]. Eriti laialt on täringumäng hasartmänguna nähtavasti levinud olnud viikingiaja rahutus ning uljas miljöös, mille tõenduseks leiamegi vastavaid mängukive viikingikultuuriga kokkupuutes olnud aladel, alates Ukrainast ning Saksamaast kuni Põhja-Skandinaaviani [5]. Mõlemad viimatimainitud leiud, vurriluu ja täring, näitavad meile ühtlasi, kuidas linnuste leiumaterjal on mitmekesisem ning võiks öelda „elulähedasem" võrreldes usundiliste traditsioonide poolt piiratud ning kindlaks määratud kalmeleidudega.

Lühidalt kokku võttes Varbola linnuselt leitud esemete vanust, võime öelda, et leidude hulgas ei esine seni ühtki, mis oleks vanem kui a. 1100, kuid enamik leide kuulub suhteliselt hiliste, 12. ja 13. saj. vormide hulka, üksikud näivad ulatuvat ka 13. saj. teise poolde või koguni 14. sajandisse. Leidude vanuse poolest seisab siis Varbola seniuuritud linnustest kõige lähemal Lõhaverele, kus esines rohkesti treitud keraamikat ning hiliseid, 12. ja 13. saj. leide. Peedul ning Irus ilmsiks tulnud vanemat keraamikat ning keskmise raua-aegseid ning varaviikingiaegseid leide ei tunta Varbolast seni üldse.

Linnuse ehitamine. Leidude põhjal oleme õigustatud väitma, et Varbola linnus on tõenäoselt ehitatud noorema raua-aja teisel poolel, s. o. peale 1000. a. ning on püsinud tarvitusel muinasaja lõpuni, või koguni ka veel ajaloolise aja alguni, s. o. 13. ja 14. sajandini. Ajaloolisi andmeid Varbola linnuse kohta on meil vene kroonikate ning Läti Henriku teadete näol ka alles suhteliselt hili-

VARBOLA.

Kaevandik C.

Ülemine plaan
1—40 sm sügavuseni.

Alumine plaan
41—90 sm sügavuseni.

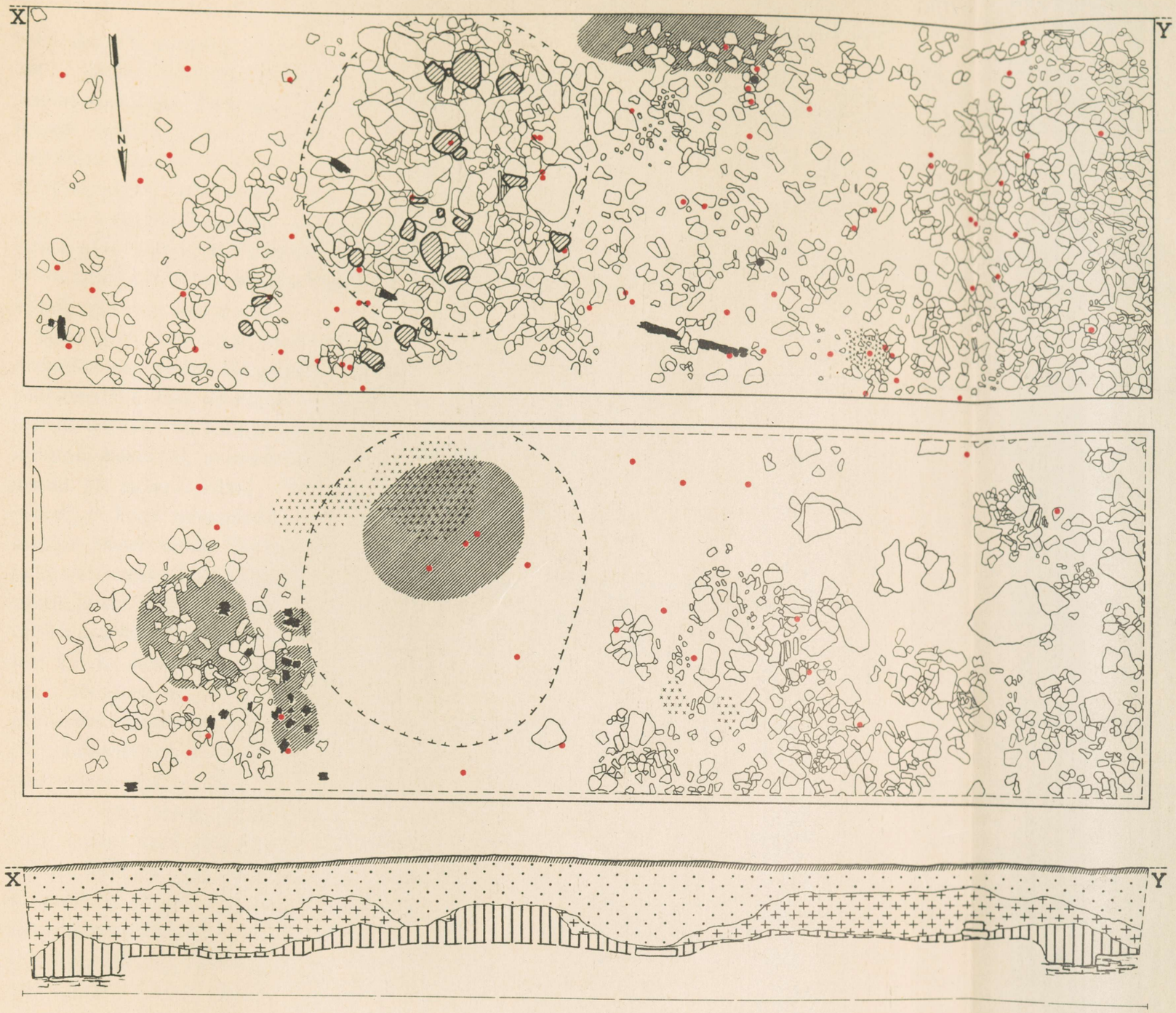

1. *kivi*
2. *põlenud kivi*
3. *tuleaseme piir*
4. *leid*
5. *postiauk*
6. *puujäänused*
7. *rohkesti loomaluid*
8. *söerohke ala*
9. *huumusesegane liiv*
10. *segatud liiv*
11. *steriilne paekruus*
12. *paekivid (lõikel)*
13. *põhipaas*

1 0 2 3m

sest ajast, 13. sajandist. Tõsi küll, Ynglingasaga teadet kuninga Dagr'i sõidust 700. a. ümber Vorva'sse Reiðgotamaale, kuhu tema läks oma varblast otsima, on viidud ühendusse Varbolaga, kuna selle vanem kohalik nimekuju „Varbjala" ilmselt tuletub sõnast varblane ning ka vene kroonika nimetab Varbolat *Воробьевъ Носъ* (= varblase nina), *городъ Воробiиный* (= varblase linnus). Kuid Ynglingasagas edasiantud varblaseloo ühtesattumine Varbola nimega võib olla ka juhuslik, liiati kui asustusajaloolistel põhjustel, nagu seda näeme järgnevas, pole usutav, et Varbola linnus oleks tekkinud juba keskmisel raua-ajal, 7.—8. sajandil, millal selle ümbruskond oli praeguste andmete põhjal alles suhteliselt hõredalt asustatud.

Kaart joon. 145 annab meile ülevaate Varbola linnuse lähema ümbruskonna maastikulisest pildist tänapäeval. Valgete laikudena tähistatud suuremate põllumaade kõrval on eraldi ära märgitud metsad, madalad niidud ja sood. Samale kaardile on kantud Varbola kantsi ümbruskonnast tuntud esiajaloolised kinnismuinasvarad, muinasleiud ning Taani Hindamisraamatu järgi siin esinenud 13. sajandi külad. Tutvudes kaardile kantud vastavate andmetega, näeme, et kogu kõnesoleval alal, mis enda alla võtab ligemale 475 ruutkilomeetrit, esineb ainult üks vanema raua-aja kalme Hageri Mikkuril. Keskmise raua-aja muistised puuduvad käsiteldaval alal seni täiesti. Kuna muististe levik suuris joonis ühtlasi tähistab omaaegse asustuse levikut ning tihedust, peame eelöeldu põhjal Varbola ümbruskonna kohta jõudma järeldusele, et see nii vanemal kui ka keskmisel raua-ajal oli veel õige hõredalt asustatud, ning pole seega tõenäone, et linnus võinuks juba siis ehitatud olla. Muinasaja viimasest perioodist, nooremast raua-ajast, tunneme sellest piirkonnast nii kinnismuistiseid, kalmeid kui ka üksikleide juba tunduvalt rohkem [6]. Kui meie aga lähemalt silmas peame Taani Hindamisraamatu järgi kaardile märgitud 13. saj. külade [7] ning praeguste põllumaade vastastikust levikut, siis näeme, et need väga suurelt osalt ühte langevad. Muinasaja lõpuks oli siis linnuse ümbruskonnas juba suur osa põlluks sobivast alast viljuse alla võetud ning ühtlasi siis ka asustuse tihedus endisega võrreldes märgatavalt tõusnud. Asustuse tiheduse tõusu tuleb aga ka muinasaja lõpul pidada ainult suhteliseks. Varbola ümbruskonna kultuurmaastikul oli muinasajal, nagu on ka veel tänapäeval, teatud eriilme. Näeme kaardil, kuidas see on praegugi veel üldiselt hõredalt asus-

tatud, viljuse alla võetud maastiku osad, kaardil olevad valged laigud, moodustavad ainult nagu saari ja täppe ulatuslikumate metsade ning soomaade vahel. Veel ebasoodsam pidi see vahekord põllu-, metsa- ja soomaade vahel olema muinasajal. Tõepoolest, kui me võtame Varbola linnuse lähema ümbruskonna umb. 5-kilomeetrilise raadiusega, siis leiame muinasaja lõpul sellel üle 75 ruutkilomeetri suurusel maa-alal ainult 5 vähemat küla: Varbola, Kirivere, Ubasalu, Ohulepa, Ohukotsu, kokku 44 adramaaga. Kui muistset eesti adramaad samastada umbkaudu normaaltaluga, ning ühele adramaale arvata keskmiselt 6—8 elanikku (vrd. lk. 122), siis leiame, et Varbola kantsi lähemasse ümbruskonda kuulus muinasaja lõpul ainult 5 küla kokku umb. 44 taluga ning 250—350 elanikuga. On pikemata mõistetav, et säärane elanikkude hulk ei võinud Varbola linnust ei ehitada ega ka vajaduse korral seda kaitsta. Kantsil pidi siis olema mingi laiem tagamaa. Kui me selt seisukohalt uuesti pöördume juba korduvalt tsiteeritud kaardi (joon. 145) poole, paneme tähele, et linnusest 6—15 km kagusse ning loodesse asus 13. sajandil piki muistse maakonna piiri rida suuremaid küli. Linnusest loodesse kohtame Käbiküla 23 adramaaga ning Kustjat 17 adramaaga. Linnusest kagusse leiame peale juba mainitud Ohukotsu 14 adramaaga ka Jalase 14 adramaaga ning Kabala koguni 30 adramaaga. Jääb mulje, nagu oleks Varbola linnus ehitatud kahe suuremate külade rühma poole vahemaa peale, et hädaohu korral olla võrdselt kättesaadav kummaltki poolt. Kuid linnust ei kasutanud ju lõppeks ka ainult selle lähemad külad, milledele, tõsi küll, pidi paratamatult langema suurem koormis selle ehitamisel ning korrashoiul, vaid linnusega oli kaitse mõttes kindlasti seotud laiemgi ala, nn. „linnuskond", mis hõlmas osa kihelkonnast või ka kogu kihelkonda. Kaardil (joon. 146) on ära toodud ajaloolistel andmetel rekonstrueeritav Varbola kihelkond 13. sajandil. Sissepoole kihelkonna piire märgitud külad annavad ühtlasi ettekujutuse kihelkonna asustuse ulatusest kõnesoleval ajal. Taani Hindamisraamatu järgi oli 13. sajandil Varbola kihelkonnas kokku 59 küla 480 adramaaga. Nagu nähtub kaardist joon. 146, oli tihedamalt asustatud, seega ka jõukam kihelkonna põhjaosa, kuna kihelkonna lõunapool (Järvakandi ümbruskond), oli kas osaliselt veel täiesti asustamata või ka ainult võrdlemisi hõredalt rahvastatud. Seejuures oli kihelkonnas, nagu teame, kaks linnust, mis arvatavasti olid ka samaaegselt kasutamisel, nimelt

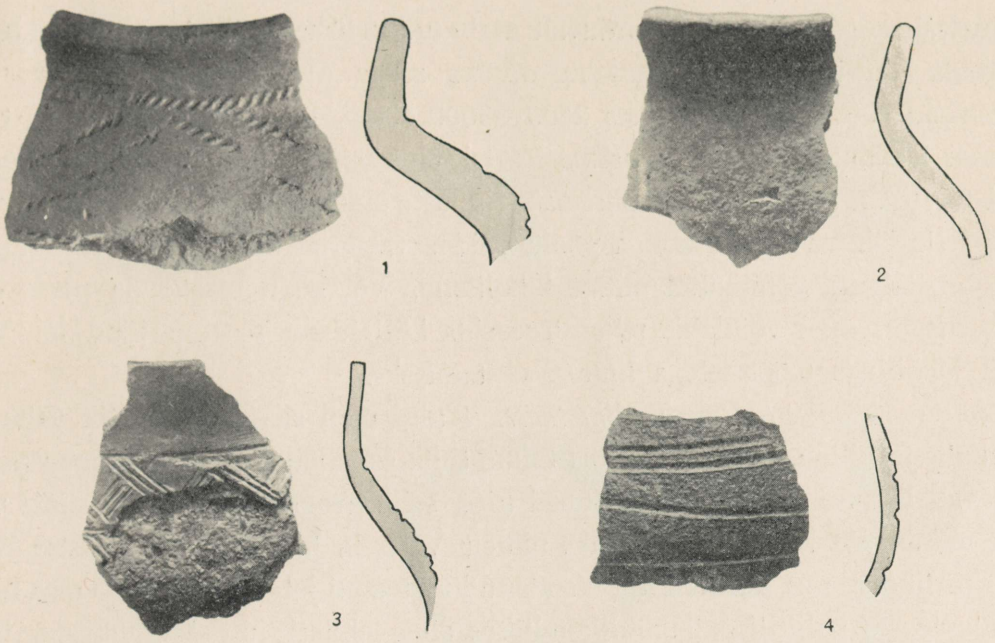

Joon. 141. Savinõukilde linnuse kultuurkihist. Umb. $^2/_3$.

Varbola kants loodes ning Keava Linnamägi kihelkonna kaguserval [8]. Linnuste omapärane asetus, mitte sügavamal kihelkonna sees, vaid selle perifeerias, võib ühelt poolt sõltuda asustusgeograafilisist tingimusist, ümbruskonnas olevatest suurematest küladest ja külade rühmadest, nagu seda juba märkisime seoses Varbola kantsi asukohaga. Kuid kaasa võisid siin mõjuda ka strateegilised põhjused, soov väljastpoolt ründavat vaenlast peatada juba võimalikult kihelkonna piiril. Kummastki linnusest viivad ju praegugi mööda tähtsad kaugeliiklemisteed: Keavast — Pärnu-Tallinna vana otseühendustee, Varbolast — tee Harjumaalt Sise-Läänemaale, missugustest liiklemissuundadest esimene oli kindlasti ning teine tõenäoselt samuti juba tarvitusel ka muinasajal. Et suuremad magistraalteed olid juba muinasajal ühtlasi tähtsamateks liiklemissuundadeks ka vaenlase salkadele, on rõhutamist leidnud juba eelnevas (lk. 12).

Varbola ning Keava linnuskondade omavaheline piir kihelkonnas kulges tõenäoselt Kabala-Ira-Rapla joonel. Varbola linnuse piirkonda kuulus siis, nagu juba mainitud, kihelkonna tihedamini asustatud ning jõukam osa, missugune tõsiasi end teataval viisil võib peegeldada ka mõlema linnuse omavahelistes

suurusvahekordades. Juba korduvalt mainitud allikate põhjal võime öelda, et Varbola kantsi oletatud linnuskond olnuks seega muinasaja lõpul umb. 300 adramaad suur ning käsitanuks 2500—3000 elanikku, arv, mis võib juba tulla tõsiselt küsimusse niihästi suurema kantsi ehitamisel kui ka selle kaitsmisel. Kui me lisaks arvestame, et suuremate linnuste ehitamine ei toimunud vist mitte üksi selle lähema ümbruskonna poolt, vaid arvatavasti mõnesuguse vastastikuse abi, nn. talgute põhimõttel mitme kihelkonna või kogu maakonna poolt ühiselt, siis on meil võimalik rekonstrueerida küllaldane reaalne jõud ka Varbola Jaanilinna mõõtmetega linnuse ehitamiseks.

Linnuse rajamise kultuurilooline taust. Kuigi meil siis on võimalik väita, et Varbola Jaanilinna ehitamine võis toime tulla selle lähema ümbruskonna poolt, tõstavad linnuse erakordsed mõõtmed ning selle geograafiline asend siiski veel üles mõningaid lisaküsimusi. Miks nimelt Varbola Jaanilinn kui muistse Eesti suurim linnus, mis sellisena on etendanud ka teatud juhtivat osa meie maa hilismuinasaegses poliitilises ja ühiskondlikus elus, ehitati just Harjumaale, ühte väiksemasse ning põllupinnalt vaesemasse maakonda? Oli Harjumaal kui Muinas-Eesti ligikaudu geograafilisel keskusel koos selle maa-alal asetseva Raiküla nõupidamiskohaga tõesti juhtiv asend Muinas-Eesti maakondade konföderatsioonis? Või oli esiajaloolise aja lõpul Põhja-Eesti ühiskondlikus elus tegureid, näiteks kaubanduslik läbikäimine, kolonisatoorsed ning sõjaretked Venemaale ja Soome, mis tingisid maa jõukuse olenemata kehvast põllupinnast? Neile ja mitmele teiselegi nn. Eesti viikingiajaga kui muistse Eesti aktiivsema ning jõulisema ajastuga seotud küsimusile vastamiseks pole meil praegu siiski veel küllaldaselt andmeid. Igal juhul polnud Varbola kants ainult piiratud lokaalsete funktsioonidega kihelkonnalinnuseks, vaid mandri üheks suuremaks muistseks keskuseks. Ühiskonnal, kellel oli võimalik püstitada sellist ehitist, pidi olema tarvilikku varalist jõukust kui ka tööjõudu. Lisaks nõudis linnus, mille tähtsam konstruktiivne osa oli tõenäoselt puust, seega siis suhteliselt kiiresti kõdunev, iga-aastasi pidevaid korrashoiu, järelevalve ning paranduste kulusid. Jäid need kulud, mis linnuse mõõtmetega arvestades ei võinud olla väikesed, kogu ulatuses ebaproduktiivse koormisena linnuse ümbruskonna kanda? Või pidas end linnus teatavas ulatuses ise ülal, olles püsivalt asustatuna ka mõnesuguse kaubanduse ning käsitöö keskuseks, nagu olid seda hiljemini ajaloo-

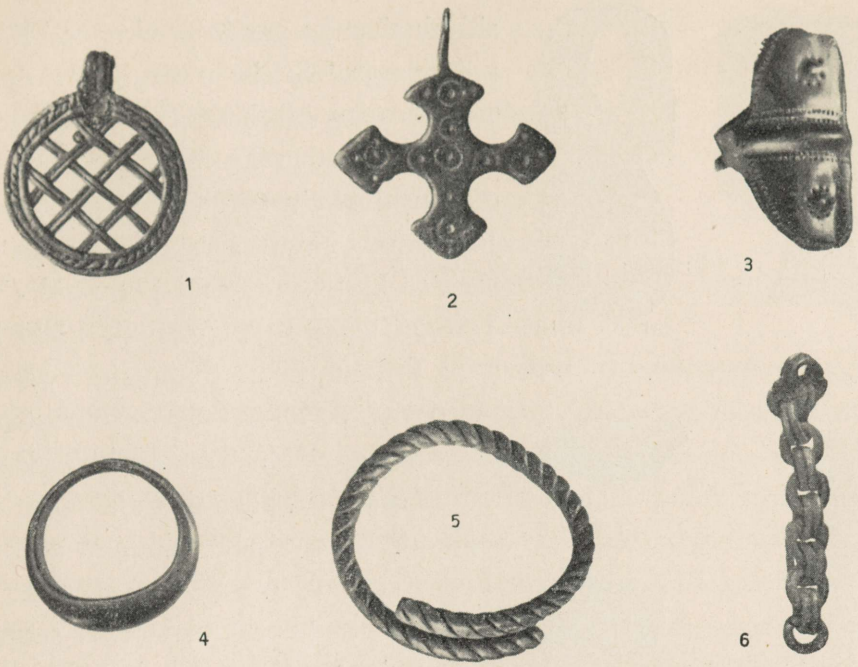

Joon. 142. Pronksehteid linnuse kultuurkihist. Umb. $^{5}/_{6}$.

lised linnad? Meie jõuame probleemini, mis on käsitlemist leidnud eelnevateski kirjutistes, nimelt kas ja mil määral suuremates linnustes alatiselt elati? Varbola kohta võime seda vähemalt linnuse püsimise viimase ajastu kohta jaatada otseste allikate põhjal. Läti Henriku kroonikas öeldakse seoses 1223. a. mässuga varbolaste kohta, et need tapnud mõned taanlased ja preestrid, kes nendega koos linnuses elasid. Linnus oli siis, nagu äsjatsiteeritud koht usaldusväärselt tõendab, püsivalt asustatud. Samuti pidi linnus olema välja ehitatud sel määral, et selles võisid tarbekorral leida ulualust peale linnusevanema ning kaitsemeeskonna ka võõrad. Linnuse püsivat asustust näivad kaudselt tõendavat ka sellelt saadud leiud. Me nägime eelnevas, kuidas möödunud kaevamiste leiumaterjali hulgas esines rida töö- ning tarberiistu, laste mänguasju ning naiste ehteid, millede sattumine linnusesse nende praeguses suhtarvus oleks raskelt arusaadav, kui linnus olnuks ümbruskonna elanikkudele teatud vaheaegade järele ainult lühemaajaliseks pelgupaigaks. Linnuse kultuurkihi iseloom oleks meile mõistetavam, kui eeldame, et kantsis peale alatise kaitsemeeskonna leid-

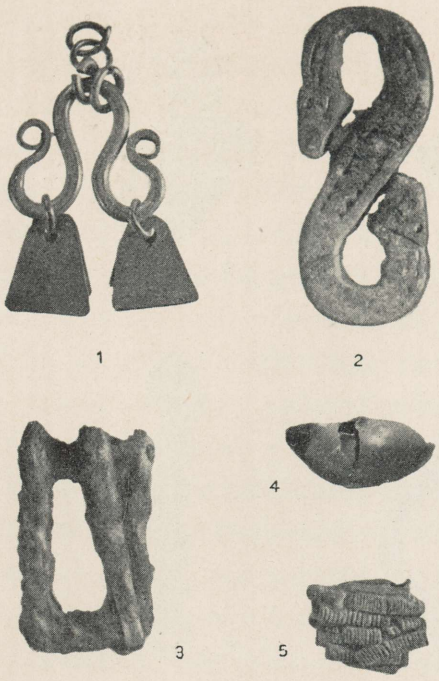

Joon. 143. Pronksehteid ja raudpannal (3). Umb. $^{3}/_{4}$ ja $^{1}/_{2}$ (3).

sid ulualust ka nende perekonnad koos majapidamisega. Sellise püsivalt asustatud strateegilise ning administratiivse keskusena, mille ümber koondus ka teatud ala majanduslik ning usuline elu (vrdl. lk. 12), omas Varbola Jaanilinn, nagu arvatavasti rida muidki muistse Eesti suuremaid linnuseid (Viljandi, Tartu, Otepää jt.), õieti juba kõiki linnalise asula iseloomulikke tunnuseid. Meie võime siis öelda, et ühiskondlik differentseerumine püsivate linnataoliste asulate kujunemise näol, ulatub Eestis juba tagasi esiajaloolise aja lõppsajanditesse, ega pole tekkinud alles keskaja lävel võõrastel eeskujudel. Keskaegsed linnad meie kodumaal ei loodud suurelt osalt mitte uutena, vaid nad kujunesid mõnevõrra muutunud vormis vanade asemele, pärandades sel viisil sagedasti muinasaegseid asustustraditsioone meie päevini [9].

Eelöeldule vaatamata pole keskajal toimunud võimu suurema tsentraliseerimise tõttu, millega kaasas käis ka halduskeskuste arvu vähenemine, mitte kõik suuremad Eesti muinaslinnused jäänud püsima kindlustatud asulatena. Teatav osa linnuseid pole peale nende hävitamist Muistse Vabadusvõitluse ajal üldse enam üles ehitatud (Lõhavere, Muhu), teine osa on pidanud muutunud poliitilistes oludes maa päriselanikkude kantsidena samuti varem või hiljem tarvituselt ära jääma. Viimane protsess pole siiski üle kogu maa toimunud ühtviisi ning samaaegselt. Kõige kauemini on senistel andmetel puutumatult püsinud Saaremaa kantsid, milledest Kaarma oma vallutati orduväe poolt teatavasti alles 1261. a. Kuid näib, nagu oleks olnud veel teisigi Eesti linnuseid, mis vabatahtliku kapitulatsiooni alusel püsisid edasi kindlustatud paikadena veel keskajalgi. Sarnaste linnuste hulka näib kuuluvat ka Varbola Jaanilinn.

Millal Varbola linnus hävitati? Muistse Vabadusvõitluse kestes mainitakse Varbola kantsi Läti Henriku ja vene kroonikais mitte vähem kui 10 eri korral [10],

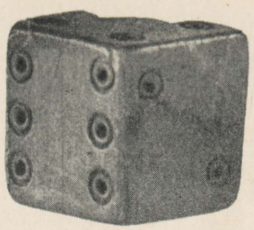

Joon. 144. Luutäring. Suurendatud $^{5}/_{2}$.

kuid kordagi me ei kuule neis teateis kantsi hävitamisest või vallutamisest vaenlase poolt. 1212. a. Novgorodi vürst Mstislav piiras Varbolat suure väega tagajärjetult. Maad laastava vaenlase väest vabanemiseks, võib-olla ka kartuses kantsi edaspidise saatuse pärast, maksid varbolased venelastele 700 nogatit hõbedat, mille järele venelased piiramisest loobusid. Taanlased, kindlustades end 1219. a. suvel Eesti põhjarannikul praeguse Tallinna kohal olevas Lindanisa kantsis, jätsid esialgu Harjumaa puutumata, igatahes pole meil mingisuguseid teateid nende poolt sinna ettevõetud vallutusretkest. 1220. a. tungisid sakslased ja nende abiväed Harjumaale, laastates raskelt maad Lohu linnuse ümbruskonnas. Oleks olnud loomulik oodata nende rünnakut ka maakonna tähtsama kantsi, Varbola, vastu. Kuid varbolased, nagu nähtub Läti Henriku kroonikast, vabanesid ähvardavast piiramisest, andes sakslastele pantvange. Pantvangide saamisega olid sakslased ühtlasi kaitstud varbolaste kui Põhja-Eesti aktiivsema sõjalise jõu vahelesegamise või koguni ootamatu kallaletungi eest. Taanlaste nõudel, kes väitsid, et kogu Eesti kuulub Taani kuninga alla, andsid sakslased ometi pantvangid varbolastele tagasi. Veel sama 1220. aasta kevadel, sakslaste väe olles vaevalt Harjumaalt lahkunud, saatsid taanlased Tallinnast välja preestreid Lääne-Harjumaa ristimiseks. Uks preestreist asjakäigu rekonstruktsiooni kohaselt, mida on Taani Hindamisraamatu andmeil usutavalt teinud dr. P. Johansen, ületades Harjumaa piiri Tõdva juures, suundus kõigepealt lõunasse, Lohu Jaanilinna sihis. Vähe enne linnuseni jõudmist pöördus preester seniselt teelt ometi järsult läände ning jõudis üle Hageri-Ohulepa (Aigitse)-Käbiküla-Kustja ja teiste Varbola arvatava linnuskonna põhjapoolsete külade Varbola kantsi. Siit jatkas ta teed lõunasse iseloomulikul viisil üle Ohukotsu-Jalase-Kabala, tähendab külade, mida meie eespool oletamisi arvasimegi Varbola linnuskonna lõunapoolsesse ossa kuuluvat. Preestrite saatmine taanlaste poolt Varbola kihelkonda kohe peale sakslaste väe taganemist näib olevat seletatav taanlaste sooviga kiiresti kasutada välishädaohu mõjul varbolastega tekkinud leppevahekorda. See leppevahekord paistab püsinud olevat ka järgnevail aastail. 1222. a. käisid saarlased Varbolas õppimas paterelli ehitamist, kuna Läti Henriku teatel taanlased ühe sarnase masina varbolastele kui

oma alamatele kinkinud. Arvatavasti oli tähendatud aastail kantsi meeskonna hulgas ka mõnevõrra Taani garnisoni, sest 1223. a. mässu ajal nimetab kroonik linnuses preestrite kõrval ka muid taanlasi, ning pole tõenäone, et taanlased oleksid hakanud kantsi sõjaliselt varustama, ilma et neil olnuks võimalik selle üle pidada otsest kontrolli. Nii näeme, et Varbola kants Põhja-Eesti vallutamise esimesel perioodil, aa. 1219—1222, ei jäänud mitte ainult püsima, vaid leidis Tallinnaga leppevahekorras olevana koguni sõjaliselt tugevdamist ning väljaehitamist.

1222.—1223. a. sündmusis, mis tähistavad muistse Eesti viimast suuremat organiseeritud vastulööki sissetunginud välisvaenlastele, ei jäänud ka varbolased oma senistele peremeestele ning liitlastele, taanlastele, truuks. Nad tapsid osa kantsis olevatest taanlastest ning võttes kantsi vastu ka saarlaste ning läänlaste malevad, muutsid linnuse Põhja-Eestis tähtsamaks vastupanukeskuseks. Taanlased, suletud vabadusvõitlejate poolt Tallinna kantsi, olid võimetud midagi ette võtma, rääkimata kaugemate vastuhakkajate, nende hulgas ka varbolaste karistamisest. Julge ja laialt kavatsetud üritus maa vabastamiseks võõrast ikkest ei andnud, nagu teame, siiski tulemusi. Peale seda kui Ordu oli aa. 1223—1224 taasvallutanud Viljandi, Lõhavere ja Tartu kantsi, alistus kogu maa. Varbolased läkitasid tekkinud olukorras saadikuid kingitustega Riiga ning pakkusid endid Ordu kaitse alla. Varbolaste Riias-käigu tulemustest kui ka sündmuste arengust Põhja-Eestis paari järgneva aasta jooksul, pole meie lähemalt informeeritud, kuid võib arvata, et Ordul polnud mingit põhjust tagasi lükata kaitset maade üle, millele ta ise varem oli pretendeerinud. Samuti on tõenäone, et taanlased, niikaua kui varbolased seisid vormiliselt ning arvatavasti ka tegelikult Ordu kaitse all, vaevalt midagi viimaste vastu tahtsid ette võtta. Mõlemate võistlejate, Ordu ning Taani krooni nõuded Põhja-Eesti valdusalade kohta said siis ajuti korraldatud paavsti legaadi Modena Wilhelmi vaheltsobitusel 1226. a. Legaadi otsusel läks Harjumaa Taani ülemvalitsuse alla tagasi, kus see siis ka püsis kogu Taani võimu kestvuse aja meie kodumaal.

Ehkki siis nüüd peale 1226. a., kui Harjumaa uuesti kuulus taanlaste ülemvõimu alla, võiks varemate sündmuste järelkajana eeldada taanlaste administratsiooni mõnesuguseid surve- ning kaitseabinõusid Harjumaa linnuste, nende hulgas ka Varbola vastu, pole siiski kuidagi usutav, et need surveabinõud või-

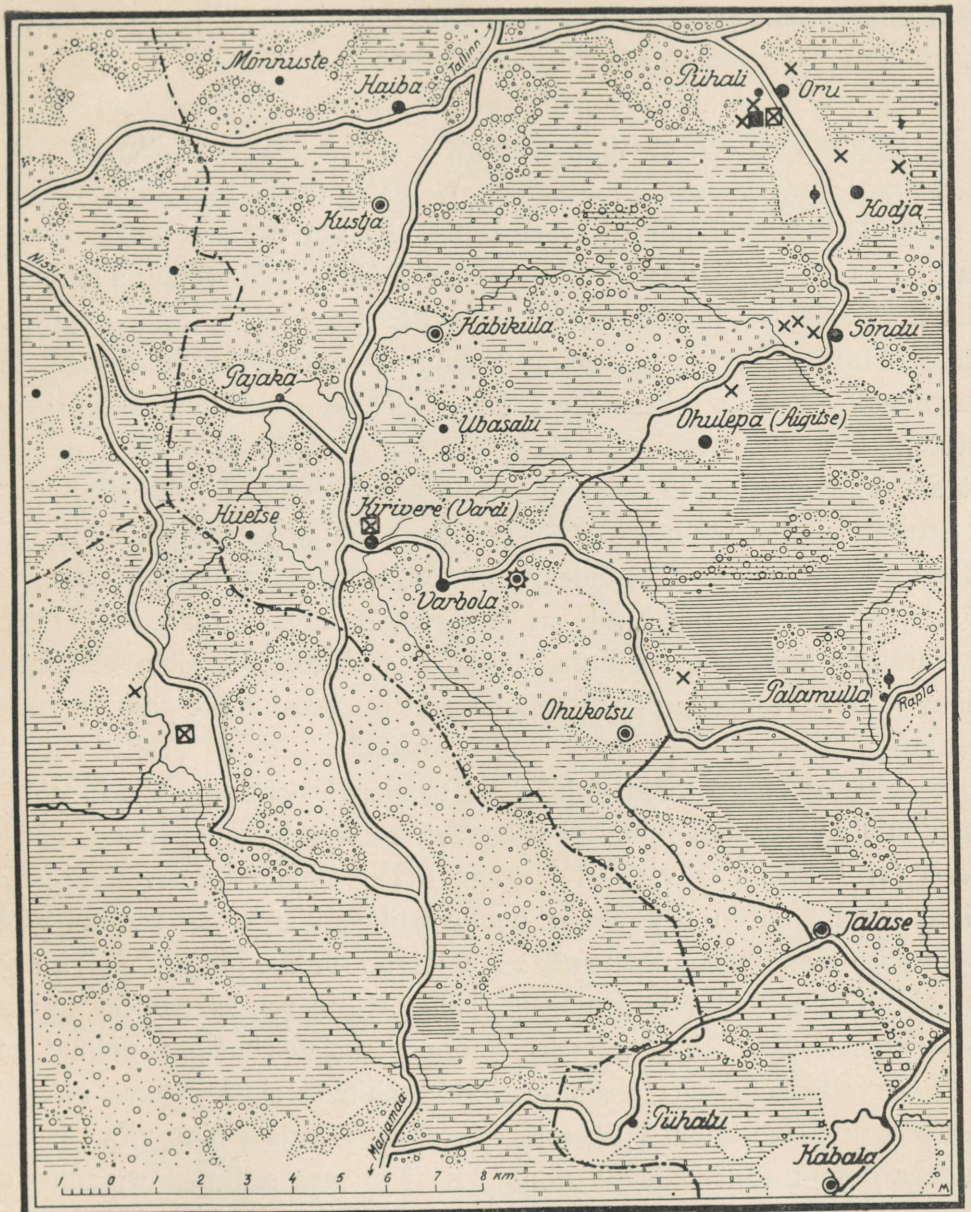

1. Soo, mets, niit. 2. Põld. 3. Tee. 4. Harju-Rävälä-Lääne piir.
5. Linnus. 6. × Ohvrikivi. 7. ● ◉ Küla (1-6, 7-12, 13-30 adramaad).
8. ■ ⊠ Vanema ja noorema rauaaja kalme. 9. Rauaaja leid.

Joon. 145. Varbola ümbruskonna asustuskäik umb. 4.—13. saj. p. Kr.

nuksid minna linnuse faktilise hävitamiseni, mis olnuks liig silmatorkavas vastolus Modena Wilhelmi vaheltsobitusel teostunud lepitusega.

Nii pole siis mitte üksi võimalik, vaid esitatud ajaloosündmuste valgustusel koguni ligemale kindel, et Varbola linnus Muistse Vabadusvõitluse kestes kõigi pretendentide, sakslaste, venelaste ning taanlaste poolt faktiliselt vallutamata jäi, ning üle keskaja künnise tervena säilis. Et Varbola linnus asustatud paigana võis veel edasi püsida varajasel keskajal, näivad kinnitavat ka muinasleiud. Mäletame eelnevast, kuidas möödunudsuvistel kaevamistel saadi linnuselt rida suhteliselt hiliseid, 13. ja võimalikult koguni 14. saj. kuuluvaid esemeid. Hiliste esemete suhtarv on ka selleks liig suur, et oletada nende juhuslikku kadumist linnusesse.

Jäi aga Varbola kants 12. sajandil asustatud linnusena püsima, tekib loomulikult küsimus, millal see hävitati või tarvituselt ära jäi. Otseseid ajaloolisi teateid meil selle kohta pole. Arvestades varemete iseloomuga, kus lubjaga seotud müürid näivad täiesti puuduvat, on tõenäone, et kants on tarvituselt ära jäänud juba varajasel keskajal. Seejuures paistab olevat võimalik väita, et kantsi lõplik langemine on toimunud peale selle kestvat piiramist, mille jälgi on veel näha maastikus.

Juba eelnevas oleme lühidalt juhtinud tähelepanu omapärastele kraavi- ning vallijatkudele väljaspool linnuse vallikraavi, peamiselt selle lõuna- ja kagusektoris (vrdl. plaani tahv. XVI ja joon. 147). Nende vallide ning kraavide näiliselt korrapäratu kuju ja asetus, nende paiknemine kohati mitmes rööbikus reas üksteise taga, kusjuures nende vahel leidub linnuse peavalli sihis kulgevaid kitsamaid või laiemaid avasid ning läbikäike, teeb nende ehitiste kuulumise linnuse kaitsesüsteemi ebatõenäoseks. Linnusekaitsjate huvides polnud muuta maastikku vallikraavi taga ebaülevaatlikuks, ehitada sinna kraave ning auke, milles end vaenlane linnuse piiramise korral võis varjata ning vibu- ja ammulaskudega linnuse valli kaitsjaid siduda. Küll oli aga selliste varjendite ehitamine tarvilik, kui mitte vältimatu, linnust piirava vaenlase seisukohalt. Ainult küsimusesolevate kaevikute ning vallijatkude varjus võidi läheneda vallile laskekaugusesse ning ühtlasi saada kaitset meestele, kes vallikraavi täitmisel hagudega, piiramistornide kohaleasetamisega jm. ette valmistasid rünnakut. Ka piirajate poolt teostatava rünnaku enese ajal oli neil varjatud kaitseposit-

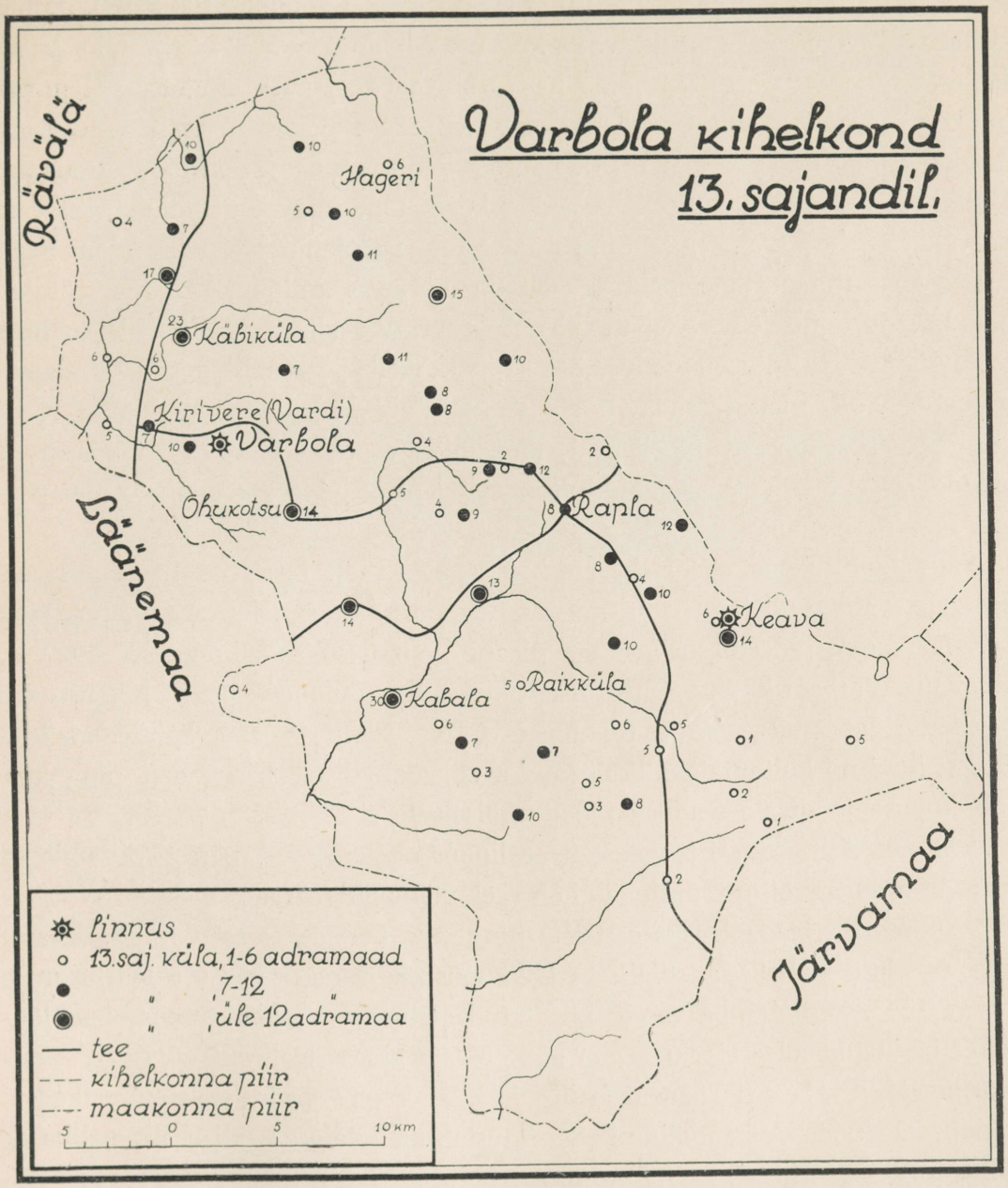

Joon. 146. Varbola kihelkond 13. sajandil (P. Johansen'i andmeil).

sioonidel suur tähtsus linnusevalli kaitsemeeskonna sidumisel ammu- ja vibulaskudega, nagu seda taktilist võtet korduvalt mainib ka Läti Henriku kroonika linnuste ründamisel sakslaste ning nende abivägede poolt. Pole samuti juhuslik, et käsiteldavad ehitised asuvad eestkätt linnuse lõunasektoris, kus maastikuliste tegurite tõttu (vt. lk. 183 jj.) eeldused linnuse ründamiseks olid soodsaimad. Ühtlasi on huvitav, et kõige enam ning kõige ulatuslikumalt leidub vastavate kaevamistööde jälgi linnuse teravovaalse lõuna-edelanurga vastas, mida, nagu sellele allakirjutanu tähelepanu lahkelt on juhtinud kindral J. Laidoner, tuleb pidada strateegiliselt seisukohalt loomulikuks, kuna siin oli võimalik suunata lööki linnusevalli poolt moodustatud sopile kahelt poolt ristamisi. Ründajate seisukohalt oleks ka arusaadav, miks kõnesolevaid kaevikuid on ehitatud valli mitmesse eri sektorisse, nimelt peale lõunakülje vähemas ulatuses ka idasse ja läände, et sel teel köita kaitsjaid mitmel pool ning juhtida ära tähelepanu pealöögi andmise suunast.

Näib siis tõenäone, et kirjeldatud kaevamistööd on teostatud mitte linnusekaitsjate, vaid ründajate poolt, nagu sellele on juhtinud juba varem tähelepanu agr. R. Tamm samakõrgusjoontega plaani valmistamisel linnusest 1922. a. Võimalus Varbola linnuse juures maastikus säilinud tunnuste põhjal rekonstrueerida kantsi langemisega seoses toimunud võitluse käiku — pakub kahtlemata küllaldast huvi nii kultuurajalooliselt kui ka sõjaajalooliselt seisukohalt ning kutsub linnuse jatkuvale teaduslikule uurimisele.

Eelnevas käsitluses sai tõenäoseks, et linnus on langenud pärast piiramisega seotud suuremat võitlust, mille jälgi on veel võimalik märgata maastikus. Ainsaks suuremaks teadaolevaks eestlaste ning maa peremeheosas olevate sakslaste ning taanlaste vaheliseks sõjaliseks kokkupõrkeks varakeskajal oli Harju mäss 1343—1345. Ongi juba varem püstitatud oletus, et Varbola linnus oleks lõplikult hävitatud alles Harju mässu ajal. Mäss algas teatavasti kusagil Sise-Harjumaal, arvatavasti Läänemaa piiri lähedal, kuna see võrdlemisi kiiresti edasi kandus ka sinna. Mässu käigu kohta jutustab meile ainsa veidi üksikasjalikuma allikana Renneri kroonika: „Harjulased ehitasid kaks linnust (= Hagen) ja saarlased ühe, milles nemad enda naisi, lapsi ja varandust kaitsta tahtsid. Algaval talvel läks ordumeister suure väega Harjumaale ja laastas kogu maa, selle järele läks ta jalgsi linnuse kallale. Sellele järgnesid teised ja ründasid vaen-

Joon. 147. Kraavijatkud linnuse lõunavalli taga.

last. Seal said kaks orduhärrat raskesti haavata, üks neist Preisimaalt, teist hüüti vend Buff, nemad surid seejärele mõlemad, aga selle eest said vaenlased kõikjal löödud" [11].

On oletatud, et Renneri kroonikas mainitud linnusteks olid Harjumaal Lohu Jaanilinn ning Varbola Jaanilinn ja Saaremaal Karja Purtsa maalinn, rahvasuus tuntud „Koljamägede" nime all. Esitatud arvamist võib allakirjutanu ainult pooldada. Pole kuidagi usutav, et mässu ajal oleks Harjumaal ehitatud kaks uut linnust. Sarnaseid linnuseid, kui nad mitte polnud ainult maharaiutud puudest ehitatud tõkked metsas, pole ka meie päevini säilinud. Ja mis mõte olnuks hakata kaotama aega uute linnuste ehitamisega, kui Varbola kantsi kujul oli tõenäoselt veel võitluskorras linnus olemas ning Lohu Jaanilinna varemeile, mis praegugi on veel küllalt silmapaistvad, oli tarviduse korral kerge ehitada puuduvat puust kaitsetarandit.

Ehkki kroonika tekst on kahjuks liig üldsõnaline, näeme sellest ometi, et 1343. a. on ühe Harjumaa linnuse ümber arenenud tugev võitlus. Kroonikas

nimetatud „jalgsi" linnuse kallale minekut ei tule vist mitte, nagu allakirjutanu tähelepanu sellele on juhtinud dr. P. Johansen, mõista sõnasõnalt, vaid nii, et linnuse vastu oli tarvis ette võtta kavakindlat jalgsirünnakut, kuna muidu ju suur osa orduväest sõdis ratsa. On mitmeti tõenäone, et kõnesolevaks linnuseks oli Varbola Jaanilinn ning et eelnevas kõne all olnud erilised mullaehitised linnuse juures on pärit piiramisest a. 1343. Oli ju linnuste piiramistehnika keskajal mitmeti täienenud ning mullatööd moodustasid selle juures olulise osa.

Üksikasjalikuma vastuse sellele huvitavale ning uudsele probleemile, muistse Eesti linnuse edasipüsimisele kindlustatud asulana algaval keskajal teataval viisil loomuliku reministsensina Muinas-Eesti ühiskondlikust korrast, võivad tõenäoselt pakkuda jatkuvad väljakaevamised linnusel.

Pole mitte juhuslik, et põlispuudealused sammaldunud vallid, mis näisid ajuti juba lootusetult maetud ajaloo pimedikku ja milledega oli seotud niipalju muistsete eestlaste võitlusi, soove ja üritusi, on omariikluse ajal nagu uuesti elama hakanud. Iga töö mida tehakse ühiskonna ja järglaste kasuks, jääb püsima. Jaanilinna näol on muistsed varbolased endale püstitanud monumendi, mis vaevalt üldse kunagi olemast ning seda ehitanud meestest ja ajast kõnelemast lakkab.

E. LAID.

1 *A. v. Löwis* Ueber die Entstehung, den Zweck und den endlichen Untergang der Ritterschlösser im alten Livland. Mittheil. aus dem Gebiete d. Geschichte Liv-, Ehst- u. Kurland's I:2 (Riga und Leipzig 1840) lk. 194—197; *P. Jordan* Beiträge zur Geographie und Statistik des Gouvernements Ehstland nebst einem Anhange: „Ueber die Bauerburgen" (Reval 1889) lk. 84—87; *E. Laid* Eesti muinaslinnad (Tartu 1923) lk. 14—16 ja 70; *E. Ahman* Varbola varemeil. Sõdur XVIII (Tallinn 1936) lk. 729—731.

2 T. Ü. Arheoloogia Kabineti kogudesse kuulub 3 odaotsa ning üks viskeoda-ots viikingiajalt, mis olevat leitud Varbola linnuselt, mida ei saa aga siiski pidada kindlaks. Samas ühenduses mainitagu siin ka teisi linnuselt saadud juhuleide, nimelt: 1) krahv L. A. Mellin'i järgi (Nordische Miscellaneen 15—17, lk. 140) olevat 1785. a. lubjaahju ehitamisel linnusevallist leitud mingi hõbekramp; 2) 1936. a. leidis allakirjutanu linnuseõuelt, linnuse idavärava juures olevast lõhutud kivivaremest suurema sepa taotud naelapea, samasuguse naela painutatud teraosa, raudklambrikatkendi ning savinõukillu. Peale savinõukillu, mis näib olevat muinasaegne, on teised asjad ealt määramatud.

3 *В. И. Сизовъ* Гнѣздовскій могильникъ близъ Смоленска. Матер. по Арх. Россіи 28 (С.-Петербургъ 1902) lk. 72 ja tahv. IX:1—9; *Б. Ханенко* Древности Приднѣпровья V (Кіевъ 1902) tahv. IV:34; Матеріалы по Археологіи Восточныхъ Губерній Россіи I (Москва 1893) tahv. XIII:17; II (Москва 1896) tahv. XV:26; III (Москва 1899) tahv. 17:7. Sarnanevaid nooleotsi esines ka Ungaris varakeskajal, vrd. *J. Hampel* Alterthümer d. frühen Mittelalters in Ungarn III (Braunschweig 1905) tahv. 391:4, 508:10, 14.

4 *O. Montelius* Kulturgeschichte Schwedens (Leipzig 1906) lk. 190; *B. Nerman* Die Völkerwanderungszeit Gotlands (Stockholm 1935) lk. 86.

5 *T. J. Arne* Skandinavische Holzkammergräber aus der Wikingerzeit in der Ukraine. Acta Archaeologica II:3 (København 1931) joon. 56; *В. И. Сизовъ* op. cit. tahv. VI:14 ja XIII:12; *H. Jankuhn* Haithabu. Zweite erweiterte Auflage (Neumünster in Holstein 1938) lk. 132, 152 ja joon. 125; *B. E.* och *H. Hildebrand* Teckningar ur Svenska Statens Historiska Museum I (Stockholm 1873) tahv. 9:n—p; *J. Petersen* Bretspillet i Norge i forhistorisk tid. Oldtiden IV (Kristiania 1914) lk. 75 jj.

6 Kaardile joon. 145 on märgitud järgmised noorema raua-aja kalmed: 1) arvatav kalme Hageri khk. Adila as. Kruusiaugu tl. maal, kust 1936. a. leiti 2 odaotsa ning pronksist kaelavõru katkend, mis pärinevad umb. 11. sajandist; 2) kalme Varbola v. Vardi as. põllul, mille kaevamisel saadi leide peamiselt a. 1000 ümbert (vrd. *A. Friedenthal* Ein Brandgräberfeld der Jüngeren Eisenzeit aus West-Estland. Beiträge z. Kunde Estlands 21, 147 jj.); 3) kalme Märjamaa Lümandu kl. Antsu tl. nn. „Kabelimäel" leidesemetega umb. 11. sajandist. Juhuleidudest on kaardile kantud odaots, leitud Rapla khk. Palamulla külast, pärit 11.—12. sajandist.

7 13. sajandi asustusloolised andmed on esitatud siin ja edaspidi *P. Johansen'i* teose „Die Estlandliste der Liber Census Daniae" (Kopenhagen-Reval 1933) põhjal.

8 Varbola Jaanilinnast umb. 3 km lõuna pool leidub Ohukotsu Metsakülas „Linnamäe"-nimeline talu, mis asetseb linnusena mõeldava, kolmelt poolt looduslikult enam-vähem kaitstud tasase pinnaga lavataolisel kõrgendikul. Ka *Jordan* mainib oma eespoolnimetatud teoses (lk. 85) küsimusesolevat „Linnamäe"-nimelist kohta. Kui siin tõesti kunagi on asetsenud linnus, siis võis see olla mingi vähem kohaliku tähtsusega kants, mis jäi tarvituselt ära Varbola linnuse ehitamisega või ka juba varemini (vrd. ka lk. 12 jj. ja lk. 109).

9 *E. Laid* Uusi andmeid Eesti muinaslinnadest. Ajalooline Ajakiri 1933 (Tartu 1934) lk. 19; *A. Süvalep* Muinas-Tallinn ja eestlaste väliskaubandus enne iseseisvuse kaotamist. Vana Tallinn III (Tallinn 1938) lk. 48 jj.

10 *E. Bonnel* Russisch-livländische Chronographie (St. Petersburg 1862) lk. 28; Läti Henriku kroonika 15:8; 23:9, 10; 26:3, 4, 11; 27:3; 28:6; 29:7.

11 *Johann Renner* Livländische Historien. Herausgegeben von R. Hausmann und K. Höhlbaum (Göttingen 1876) lk. 92.